

ГУСТАВ ЛЕБОН

ПСИХОЛОГІЯ ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ

ГУСТАВ ЛЕБОН

ПСИХОЛОГІЯ ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ

За науковою редакцією Григорія Понеділка

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2020

У книгу під загальною назвою “Психологія людських спільнот” увійшли праці “Психологічні закони еволюції народів” та “Психологія натовпу”, які належать перу видатного французького соціолога, психолога та антрополога Густава Лебона. У цих творах вперше сформульовано основні засади нової галузі науки – соціальної психології. Книги написані зрозумілою і доступною для всіх категорій читачів мовою, основні положення підкріплено історичними фактами та численними прикладами.

Пропоновані увазі читача твори Г. Лебона будуть корисними студентам, фахівцям із психології, соціології, політології, громадським та державним діячам. Уважно ознайомившись із основними положеннями цих праць і критично переосмисливши їх, знайдемо відповіді на багато актуальних і сьогодні питань, що допоможе краще розуміти приховані мотиви та цілі соціальних процесів, глибше осягнути об’єктивні закони, яким підпорядковані соціальні групи та спільноти різних рівнів та типів.

Перекладено за виданнями:

Gustave Le Bon. *Lois psychologiques de l'évolution des peuples.*

2e edition. Paris: Édition Félix Alcan, 1895.

Gustave Le Bon. *Psychologie des foules.* 9e edition. Paris: Édition Félix Alcan, 1905.

Переклад з французької Григорія Понеділка

ЗМІСТ

У пошуках колективної душі	XIII

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНИ ЕВОЛЮЦІЇ НАРОДІВ

Вступ

Сучасні ідеї рівності та психологічні засади історії	2

Виникнення та розвиток ідеї рівності. Спричинені нею наслідки. У що обійшлося вже її застосування. Нинішній її вплив на маси. Завдання, намічені в цій праці. Дослідження головних чинників загальної еволюції народів. Чи виникає ця еволюція з установ? Чи не містять в собі елементи кожної цивілізації, установи, мистецтва, вірування тощо, відомих психологічних основ, властивих кожному народу зокрема? Значення випадку в історії й незмінні закони. Труднощі зміни спадкових ідей у певному суб'єкті.

Книга I

Психологічні характери рас

Розділ I. Душа рас	5

Як натуралісти класифікують види. Застосування до людей їх методів. Дефектна сторона чинних класифікацій людських рас. Основи психологічної класифікації. Середні види порід. Як спостереження дає змогу їх класифікувати. Фізіологічні фактори, які визначають середній тип раси. Вплив предків і вплив безпосередніх батьків. Загальне психологічне підґрунтя, яким володіють всі особи раси. Величезний вплив вимерлих поколінь на нинішні покоління. Математичні причини такого впливу. Як колективна душа поширилася від родини до села, міста та провінції. Переваги та небезпеки дизайну міста. Обставини, за яких формування колективної душі неможливе. Приклад з Італії. Як природні раси поступилися місцем історичним расам.

Розділ II. Межі мінливості характеру рас	10

Мінливість характеру рас, а не його сталість, є очевидним правилом. Причини цього правила. Незмінність основних рис та мінливість вторинних рис. Асиміляція психологічних особливостей з незмінними ознаками та змінними ознаками видів тварин. Середовище, обставини, виховання діють тільки на побічні психологічні

особливості. Приховані можливості характеру. Приклади з різних епох. Люди терору – ким би вони стали в інші часи. Як, незважаючи на революції, зберігаються національні характери. Різні приклади. Висновок.

Розділ III. Психологічна ієрархія рас.....13

Психологічна класифікація, як і анатомічні класифікації, основана на спостереженні невеликої кількості незмінних та фундаментальних ознак. Психологічна класифікація людських рас. Примітивні раси. Нижні раси. Середні раси. Вищі раси. Психологічні елементи, сукупність яких уможливорює цю класифікацію. Елементи, які мають найбільше значення. Характер. Мораль. Інтелектуальні якості змінюються за допомогою виховання. Якості характеру незмінні й становлять незмінний елемент кожного народу. Їх роль в історії. Чому різні раси не можуть порозумітися і впливати одна на одну. Причини неможливості змусити нижчу цивілізацію прийняти вищу цивілізацію.

Розділ IV. Прогресивна диференціація індивідів і рас.....18

Нерівність між різними особами раси тим більша, чим вища ця раса. Психічна рівність усіх індивідів нижчих рас. Порівнювати треба не середні показники народів, а їхні верхні верстви, щоб оцінити відмінності, які розділяють раси. Прогрес цивілізації має тенденцію до розмежування все більшої кількості особин і рас. Наслідки цієї диференціації. Психологічні причини, які заважають їй стати занадто значною. Різні особи вищих рас дуже диференційовані з погляду інтелекту і дуже мало з погляду характеру. Наскільки спадковість має тенденцію до постійного зменшення переваг індивідуума над середнім типом раси. Анатомічні спостереження, що підтверджують прогресивну психологічну диференціацію рас, особин і статей.

Розділ V. Формування історичних рас.....23

Як формувалися історичні раси. Умови, які дають змогу різним расам зливатися, утворюючи єдину расу. Вплив кількості осіб, які контактують, нерівність їх характерів, походження тощо. Результати схрещувань. Причини великої неповноцінності перехідних порід. Мобільність нових психологічних характерів, які створені схрещуванням. Як закріплюються ці характери. Критичні періоди історії. Схрещування є важливим чинником утворення нових рас і, водночас, потужним чинником розпаду цивілізації. Важливість кастового режиму. Вплив середовища. Середовище може діяти лише на нові раси, які перебувають у процесі формування, схрещування яких розклало ознаки, успадковані від предків. На древні раси навколишнє середовище не діє. Різні приклади. Більшість історичних рас Європи досі перебувають на стадії формування. Політичні та соціальні наслідки. Чому період формування історичних рас скоро закінчиться.

Книга II

**Як психологічні характери рас проявляються
в різних елементах їх цивілізацій****Розділ I. Різні елементи цивілізації як зовнішній прояв душі народів 27**

Елементи цивілізації є зовнішніми проявами душі народів, які їх створили. Важливість цих неоднакових елементів різниться від одного народу до іншого. Мистецтво, література, установи тощо відіграють, залежно від народів, основну роль. Приклади, які надали в давнину єгиптяни, греки та римляни. Різні елементи цивілізації можуть проходити еволюцію, яка не залежить від загального прогресу цієї цивілізації. Приклади мистецтв, що вони передають. Неможливо знайти в одному елементі цивілізації мірило рівня цієї цивілізації. Елементи, які забезпечують перевагу народу. Незначні з погляду філософії елементи можуть бути значно вищими соціально.

Розділ II. Як змінюються установи, релігії та мови 34

Вищі раси не можуть, як нижчі раси, несподівано перетворити елементи своєї цивілізації. Протиріччя, які демонструють народи, що змінили свої релігії, свої мови та своє мистецтво. Випадок Японії. Чому ці зміни лише очевидні. Глибокі трансформації, яких зазнали буддизм, брахманізм, ісламізм та християнство, відповідно до рас, які їх прийняли. Зміни, які зазнають установи та мови відповідно до раси, яка їх приймає. Як слова, що розглядаються як відповідні в різних мовах, виражають дуже різні ідеї та способи мислення. З цієї причини неможливо перекладати певні мови. Чому в підручниках з історії цивілізація народу іноді здається такою, що зазнала глибоких змін. Межі взаємного впливу різних цивілізацій.

Розділ III. Як перетворюється мистецтво 41

Використання принципів, які раніше застосовували до вивчення еволюції мистецтв східних народів. Єгипет. Релігійні ідеї, з яких випливає його мистецтво. Те, що стало його мистецтвом, переносилося на різні раси: ефіопів, греків та персів. Первісна неповноцінність грецького мистецтва. Повільна еволюція. Сприйняття та еволюція в Персії грецького мистецтва, єгипетського мистецтва та асирійського мистецтва. Перетворення мистецтва залежать від раси, а не від релігійних вірувань. Приклади великих перетворень, яких зазнало арабське мистецтво відповідно до рас, що прийняли ісламізм. Застосування наших принципів для дослідження походження та еволюції мистецтва Індії. Індія та Греція черпали з тих самих джерел, але через різноманітність рас вони прийшли до мистецтв, між якими немає спорідненості. Величезні трансформації, яких архітектура зазнала в Індії відповідно до рас, які її населяють, незважаючи на схожість вірувань.

Книга III

Історія народів як наслідок їх характеру

Розділ I. Як інституції походять від душі народів 50

Історія народу завжди випливає з його ментальної конституції. Різні приклади. Як політичні інститути Франції походять від душі раси. Їх реальна незмінність за їх уявної мінливості. Наші різні політичні партії ставлять, під різними назвами, однакові політичні цілі. Їх ідеалом завжди є централізація та руйнування індивідуальної ініціативи на благо держави. Як Французька революція лише виконала програму старої монархії. Протиставлення ідеалу англосаксонської раси латинському ідеалу. Ініціатива громадян замінена ініціативою держави. Інститути народів завжди впливають із їхніх характерів.

Розділ II. Застосування вищезазначених принципів до порівняльного дослідження еволюції США та іспансько-американських республік.....54

Англійський характер. Як формувалася американська душа. Твердість відбору, створена умовами існування. Примусове зниження нижчих елементів. Негри та китайці. Причини процвітання США та занепаду іспансько-американських республік, незважаючи на однакові політичні інститути. Вимушена анархія іспансько-американських республік як наслідок неповноцінності характерів раси.

Розділ III. Як зміна душі рас модифікує історичну еволюцію народів 60

Вплив чужорідних елементів негайно перетворює душу раси, а отже, і її цивілізацію. Приклад римлян. Римська цивілізація була знищена не військовими навалами, а мирними вторгненнями варварів. Варвари ніколи не мріяли знищити Імперію. Їх вторгнення не мали характеру завоювань. Перші франкські вожді завжди вважали себе чиновниками на службі Римської імперії, вони завжди поважали римську цивілізацію і думали тільки про її продовження. Лише з VII століття варварські ватажки Галії почали вважати імператора своїм вождем. Повна трансформація римської цивілізації була наслідком не руйнування, а прийняття античної цивілізації новою расою. Сучасні вторгнення в США. Громадянські чвари та поділ у незалежних і конкуруючих державах, які вони готують. Навали іноземців у Францію та їх наслідки.

Книга IV

Як змінюються психологічні характери рас

Розділ I. Роль ідей у житті народів 64

Провідних ідей кожної цивілізації завжди дуже мало. Надзвичайна повільність їх народження та їх зникнення. Ідеї впливають на поведінку тільки після того, як вони перетворилися на почуття, тоді вони стають частиною характеру. Саме завдяки повільності еволюції ідей цивілізація має певну стійкість. Як встановлюються ідеї. Дія міркувань абсолютно нікчемна. Вплив твердження та

престижу. Роль переконаних і апостолів. Спотворення, яких зазнають ідеї в натовпі. Загальноприйнята ідея незабаром впливає на всі елементи цивілізації. Саме завдяки спільності ідей люди будь-якого віку мають ту сукупність середніх концепцій, що робить їх дуже схожими у своїх думках і діях. Ярмо звичаїв та ідей – воно зменшується лише в критичні епохи історії, коли старі ідеї втратили свій вплив і ще не замінені. Цей критичний вік є єдиним, коли можна допускати обговорення ідей. Догми можна підтримувати тільки в тому випадку, якщо їх не обговорюють. Народи не можуть змінювати свої ідеї та свої догми без необхідності негайно змінити свою цивілізацію.

Розділ II. Роль релігійних чинників у еволюції цивілізації 73

Переважає вплив релігійних ідей. Вони завжди були найважливішим елементом у житті народів. Більшість історичних подій, а також політичні та соціальні інститути походять від релігійних ідей. З новою релігійною ідеєю завжди народжується нова цивілізація. Сила релігійного ідеалу. Його вплив на характер. Він спрямовує всі здатності до однієї мети. Політична, мистецька та літературна історія народів є дочкою їхніх вірувань. Найменша зміна стану віри народу призводить до цілої низки перетворень в його існуванні. Різні приклади.

Розділ III. Роль великих людей в історії народів 76

Великий прогрес кожної цивілізації завжди здійснювала невелика еліта вищих умів. Сутність їхньої ролі. Вони синтезують всі зусилля раси. Приклади, надані великими відкриттями. Політична роль великих людей – вони втілюють домінуючий ідеал своєї раси. Вплив великих людей, що страждають на галюцинації. Геніальні винахідники перетворюють цивілізацію. Фанатики і галюцианти творять історію.

Книга V

Розпад характеру рас та їх занепад

Розділ I. Як цивілізації згасають і вмирають 80

Розпад психологічних видів. Як спадкові задатки, що формувалися століттями, можуть бути швидко втрачені. Народи завжди потребують дуже багато часу, щоб піднятися на високий рівень цивілізації, а іноді дуже короткого часу, щоб впасти з нього. Головним чинником занепаду народу є зниження його характеру. Механізм розпаду цивілізацій досі був однаковим для всіх народів. Симптоми занепаду, які спостерігаються в деяких латинських народів. Розвиток егоїзму. Зменшення ініціативи та волі. Зниження характеру та моральності. Сучасна молодь. Можливий вплив соціалізму, його небезпека та сила. Як він приведе цивілізації, які його приймуть, до варварських форм еволюції. Народи, серед яких він може перемогти.

Додатки 88

Як гине провідна каста. Розклад демократичної правлячої верстви

Розділ II. Загальні висновки 92

ПСИХОЛОГІЯ НАТОВПУ

Передмова	96

Вступ

Епоха натовпу	99

Еволюція сучасної епохи. Великі зміни цивілізації є результатом змін у мисленні людей. Сучасна віра в силу натовпу. Це змінює традиційну державну політику. Як відбувається прихід нижчих класів і як вони здійснюють свою владу. Наслідком могутності натовпу є його руйнівна дія. Саме через дію натовпу відбувається розпад цивілізацій, що стали архаїчними. Загальне незнання психології натовпу. Важливість вивчення натовпу для законодавців і державних діячів.

Книга I

Душа натовпу

Розділ I. Загальна характеристика натовпу. Психологічний закон його духовної єдності	105

Що становить натовп з психологічного погляду. Велелюдного зібрання індивідів недостатньо для утворення натовпу. Спеціальний характер психологічного натовпу. Сталі ідеї і почуття в індивідів, які утворюють такий натовп, та зникнення їх власної особистості. В натовпі завжди переважає несвідоме. Припинення діяльності півкуль головного мозку і переважання спинного мозку. Пониження розумових здібностей і повна зміна почуттів. Зміна почуттів може бути кращою або гіршою від тих, які притаманні окремим особам, що утворюють натовп. Натовп так само легко стає героїчним, як і злочинним.

Розділ II. Почуття і моральність натовпу	113

§1. Імпульсивність, мінливість і дратівливість натовпу. *Імпульси, яким підкоряється натовп, досить сильні, щоб знищити особисті інтереси.. Ніщо не навмисне в натовпі. Вплив раси.*

§2. Вразливість до навіювань та легковірність натовпу. *Послух натовпу навіюванню. Образи, викликані в його свідомості, приймаються за реальні. Чому ці образи схожі на всіх людей, які утворюють натовп. Зникнення відмінності між вченим і недоумком у натовпі. Різні приклади ілюзій, яким піддаються всі особи натовпу. Неможливість вірити свідченням натовпу. Одностайність показів багатьох свідків найменш придатна для підтвердження якогось факту. Низьке значення підручників з історії.*

§3. Перебільшення та однобічність почуттів натовпу. *Натовпи не знають ні сумнівів, ні невизначеності, завжди йдуть до крайнощів. Їх почуття завжди надмірні.*

§4. Нетерпимість, авторитаризм і консерватизм натовпу. *Причини цих почуттів. Покора натовпу перед сильним авторитетом. Миттєві революційні інстинкти натовпу не заважають йому бути надзвичайно консервативним.*

§5. Моральність натовпу. *Моральність натовпу, відповідно до навіювання, може бути значно нижчою або значно вищою, ніж у осіб, які його утворюють. Пояснення та приклади. Натовп рідко керується особистими інтересами, які, найчастіше, є винятковим мотивом вчинків окремих індивідів. Моралізувальна роль натовпу.*

Розділ III. Ідеї, міркування та уява натовпу 126

§1. Ідеї натовпу. *Основні та побічні ідеї. Як суперечливі ідеї можуть існувати одночасно? Перетворення, яких повинні зазнати вищі ідеї, для того щоб стати доступними для натовпу. Соціальна роль ідей не залежить від істини, яку вони можуть містити.*

§2. Міркування натовпу. *На натовпи не можна впливати міркуваннями. Судження натовпу завжди дуже низькі. Ідеї, асоційовані натовпом, мають лише вигляд аналогій та послідовності.*

§3. Уява натовпу. *Натовп мислить образами, і ці образи виникають один за одним без будь-якого зв'язку. Натовп особливо вражає чудова сторона речей. Чудові та легендарні – справжні опори цивілізацій. Народна уява завжди була основою сили державних діячів. Як факти здатні вражати уяву натовпу?*

Розділ IV. Релігійні форми, яких набувають всі переконання натовпу 132

Що викликає релігійне почуття – це не залежить від поклоніння якомусь божеству. Його особливості. Сила вірувань, які набули релігійних форм. Різні приклади. Народні боги ніколи не зникали. Нові форми, в яких вони відроджуються. Релігійні форми атеїзму. Значення цих понять із історичного погляду. Реформація, Варфоломійська ніч, терор та всі подібні події є наслідком релігійних почуттів натовпу, а не окремих індивідів.

Книга II

Погляди і вірування натовпу

Розділ I. Непрямі рушійні сили переконань і думок натовпу 136

Підготовчі фактори переконань натовпу. Поява цих переконань є наслідком попереднього розвитку. Вивчення різних причин цих переконань.

§1. Раса. *Її переважний вплив, у якому виражається вплив предків.*

§2. Традиції. Вони є синтезом душі раси. Соціальне значення традицій. Що робить їх шкідливими після необхідності. Натовп є найстійкішим захисником традиційних ідей.

§3. Час. Він послідовно готує встановлення вірувань, а потім їх знищення. Саме завдяки йому з хаосу відновлюється порядок.

§4. Політичні та соціальні установи. Помилкове уявлення про їхню роль. Їх вплив надзвичайно слабкий, вони є наслідками, а не причинами. Люди не можуть обирати установи, які їм здаються найкращими. Установи – це етикетки, які прикривають однією загальною назвою найрізноманітніші речі. Як можна створювати конституції. Потреба деяких народів у певних теоретично поганих установах, таких як централізація.

§5. Освіта і виховання. Сучасні помилкові уявлення про вплив освіти на натовп. Статистичні показники. Деморалізуюча роль латинського виховання. Вплив, який могла б мати освіта. Приклади, які можна знайти у різних народів.

Розділ II. Безпосередні рушійні сили поглядів натовпу 148

§1. Образи, слова і гасла. Магічна сила слів і гасел. Сила слів пов'язана з образами, які ними створюються, і не залежить від їхнього справжнього значення. Ці образи змінюються від віку до віку, від раси до раси. Старіння слів. Приклади істотних змін значення деяких дуже поширених слів. Зміна сенсу слів відповідно до раси. Різні значення слова "демократія" в Європі та в Америці.

§2. Ілюзії. Їх значення. Вони є основою всіх цивілізацій. Соціальна необхідність ілюзій. Натовпи завжди віддають перевагу ілюзіям над істиною.

§3. Досвід. Тільки досвід може встановити в душі натовпу необхідні істини і зруйнувати ілюзії, які стали небезпечними. Досвід діє лише в тому випадку, якщо його часто повторюють. Що коштує досвід, щоб переконати натовп.

§4. Глуд. Нікчемність його впливу на натовп. На натовп можна впливати, лише діючи на його несвідомі почуття. Роль логіки в історії. Таємні причини неймовірних подій.

Розділ III. Лідери натовпу та їх способи переконання 156

§1. Лідери натовпу. Інстинктивна потреба всіх індивідів у натовпі підкорятися ватажкові. Психологія ватажків. Тільки ватажки можуть створити віру й організувати натовп. Насильницький деспотизм ватажків. Класифікація ватажків. Роль, яку відіграє воля.

§2. Способи дії лідерів: твердження, повторення, зараження. Відносна роль всіх цих чинників. Як зараження поширюється від нижчих шарів до верхніх шарів суспільства. Популярна думка незабаром стає загальним думкою.

§3. Престиж. Визначення і класифікація престижу. Престиж набутий і особистий. Різні приклади. Як зникає престиж.

Розділ IV. Межі мінливості переконань та думок натовпу 169

§1. Постійні переконання. *Незмінність деяких загальних переконань. Вони є провідниками цивілізації. Складність викорінити їх. Як нетерпимість становить для людей чесноту. Філософська безглуздість загальної віри не може перешкодити її поширенню.*

§2. Мінливі думки натовпу. *Надзвичайна мінливість думок, які не впливають із загальних переконань. Очевидні зміни ідей і вірувань менш ніж за століття. Фактичні межі цих змін. Нинішнє зникнення загальних вірувань та надзвичайне поширення преси роблять сьогоднішні думки все рухливішими. Як думки натовпу схилиються у більшості питань до байдужості. Безсилля урядів керувати думками натовпу. Нинішня роздробленість думок перешкоджає їхній тиранії.*

Книга III**Класифікація і опис натовпів різних категорій****Розділ I. Класифікація натовпів 176**

Загальний поділ натовпу. Його класифікація.

§1. Різномірний (гетерогенний) натовп. *Як він утворюється. Вплив раси. Душа натовпу виражена тим слабше, чим сильніша душа раси. Душа раси виражає стан цивілізації, душа натовпу – стан варварства.*

§2. Однорідний (гомогенний) натовп. *Поділ однорідного натовпу. Секти, каста та класи.*

Розділ II. Злочинний натовп 179

Так званий злочинний натовп. Натовп може бути злочинним з погляду закону, але не буде таким із психологічного погляду. Повна несвідомість вчинків натовпу. Різні приклади. Психологія “вересневиків”. Їхні міркування, чуйність, жорстокість і мораль.

Розділ III. Присяжні засідателі суду присяжних 182

Присяжні суду присяжних. Загальна характеристика присяжних. Статистика показує, що їх рішення не залежать від їх складу. Як справити враження на присяжних? Слабка дія міркувань. Способи переконання, до яких вдаються знамениті адвокати. Характер злочинів, щодо яких присяжні виявляють поблажливість або суворість. Корисність інституту присяжних та надзвичайна небезпека його заміни суддями.

Розділ IV. Натовп виборців 187

Загальні риси виборчих натовпів. Як ми їх переконуємо? Якості, якими повинен володіти кандидат. Потреба в престижі. Чому робітники і селяни так рідко

вибирають кандидатів з-поміж себе? Можутній вплив слів і гасел на виборця. Загальний аспект виборчих дискусій. Як формуються думки виборця? Влада комітетів – вони являють собою найнебезпечнішу форму тиранії. Комітети Революції. Загальне виборче право замінити не можна, незважаючи на його незначну психологічну цінність. Чому результати голосування залишаються такими ж навіть в тому випадку, якщо виборчі права будуть надані лише обмеженому класу громадян? Що означає загальне виборче право у всіх країнах?

Розділ V. Парламентські асамблеї 192

У парламентському натовпі спостерігається більшість рис, які притаманні різнорідному, не анонімному натовпу. Односторонність думок. Сприйнятливість до навіювання і межі навіювання. Невідворотні фіксовані думки та мобільні думки. Чому переважає нерішучість. Роль ватажків. Причини їх престижу. Вони є справжніми володарями зібрань, голоси яких, однак, є лише голосами невеликої меншості. Можутність ватажків абсолютна. Елементи їхнього ораторського мистецтва. Слово і образи. Психологічна необхідність, щоб лідери були загалом переконані та обмежені. Промовець, який не має престижу, не зможе змусити прийняти свої доводи. Перебільшення почуттів, як хороших, так і поганих. Автоматизм, що виражається в певні моменти. Засідання Конвенту. Випадки, коли зібрання втрачає характерні риси натовпу. Вплив фахівців із технічних питань. Переваги і небезпеки парламентської системи в усіх країнах. Вона пристосована до сучасних потреб, але спричиняє фінансові витрати і прогресивне обмеження всіх свобод. Висновки до книги.

У ПОШУКАХ КОЛЕКТИВНОЇ ДУШІ

Підбираючи матеріал з історії термодинаміки, я натрапив у фондах Наукової бібліотеки Національного університету “Львівська політехніка” на німецькомовний переклад книги Густава Лебона “Еволюція матерії”. Спочатку вразила та обставина, що переклад зроблено із сьомого французького видання – факт нечуваний для літератури з природничих наук сьогодні, коли зазедве поширюється тільки перше видання. Але ще більше вразив зміст самої книги. Праця вирізнялася повнотою викладення матеріалу, послідовністю думок автора, творчим підходом до узагальнень відомих тоді (у 1907 р.) експериментальних фактів та сміливими новими (на той час) науковими гіпотезами.

Популярні свого часу у Франції та в інших країнах Європи серед широких кіл книги Г. Лебона “Еволюція матерії” (1905) та “Еволюція сили” (1907) – тільки невеликий епізод у творчості цього вченого-енциклопедиста. Автор вже тоді здобув визнання у всьому світі своїми дослідженнями із антропології, психології, соціології тощо. Але про все по черзі.

Густав Лебон (Charles-Marie-Gustave Le Bon) народився 7 травня 1841 року в містечку Ноджент-ле-Петру, центр Ер-Луар, Франція (Nogent-le-Rotrou, Eure-et-Loir, France) у сім’ї бретонців дворянського походження. Родина належала до типового для Франції середнього класу. Його батько Жан-Марі Чарльз ле Бон був провінційним функціонером французького уряду.

Коли Лебону було вісім років, його батько отримав нову посаду в французькому уряді, й сім’я, разом з молодшим братом Густава Жоржем, покинула Ноджент-ле-Петру і ніколи туди вже не поверталася. Однак місто пишається тим, що в ньому народився Густав ле Бон і одну з його вулиць названо його іменем.

Крім цього мало відомо про дитинство ле Бона, за винятком того, що він був неперевершеним учнем ліцею міста Тур, який відвідував.

1860 р. Лебон вступив до Паризького університету на медичний факультет. Після стажування в “Отель-Дьє де Парі”^{*} Густав 1866 р. отримав докторський ступінь. Відтоді він називав себе “доктором”, хоча офіційно ніколи не працював медиком.

---

^{*} **Отель-Дьє де Парі** (фр. *Hôtel-Dieu de Paris* – “Паризький Божий притулок”) – лікарня, центральний лікувальний заклад Дирекції державних лікарських установ. Вважається найдавнішою лікарнею, яка почала діяти у світі.

В університетські роки ле Бон писав статті на різноманітні медичні теми. Перша з них стосувалася хвороб, якими страждали люди в заболочених місцевостях. Він опублікував декілька інших досліджень, перед тим як в 1866 р. випустити свою першу повноцінну книгу “Видима смерть і передчасне поховання” (“La mort apparente et in inhumations prématurées”), у якій йшлося про визначення смерті, що передувало юридичним дебатам ХХ ст. з цього питання.

Після закінчення університету ле Бон залишився в Парижі. Посилено вивчав англійську та німецьку мови, читаючи твори Шекспіра кожною з них. Його і надалі цікавили фізіологічні дослідження. Вчений написав декілька праць на цю тему.

В 1870–1871 рр. Лебон добровільно брав участь у франко-прусській війні як фронтовий лікар. Під час війни організував відділення військових машин швидкої допомоги. Працюючи у цьому відділенні, ле Бон спостерігав за поведінкою військових у стані тотального ураження, найважчому з усіх можливих. Писав у своїх роздумах про військову дисципліну, роль військового керівництва та поведінку людини в стані стресу та страждань. Ця праця отримала схвальну оцінку від французького генералітету, а згодом стала навчальним посібником у цілій низці військових закладів Франції, а також за її межами. Після завершення війни Густаву Лебону присвоєно звання Кавалера Ордена Почесного легіону.

Г. Лебон був безпосереднім свідком подій Паризької комуни 1871 р., що глибоко вплинуло на його світогляд, подальшу творчість та громадську діяльність. У той час тридцятирічний ле Бон спостерігав за тим, як паризькі революційні натовпи палили палац Тюільрі, бібліотеку Лувра, Отель де Віль, мануфактуру Гобелінів, Палац правосуддя та інші неперевершені творіння архітектурного мистецтва. Саме відтоді він став запеклим противником соціалістичних пацифістів і протекціоністів*, які, на його думку, перешкоджають військовому розвитку Франції, загальмовують її промислове зростання. Значно пізніше, 1913 р. Г. Лебон стверджував, що: “...тільки народи з великою кількістю гармат мають право бути пацифістами”. Цю просту істину дотепер не спростував поступ історії.

Після 1871 р. Г. Лебон, не займаючись безпосередньо лікарською практикою, не полишає наукових досліджень у медицині, зокрема в галузі гігієни та

---

* Під протекціонізмом маємо на увазі економічну політику держави, спрямовану на перешкодження вільній конкурентній торгівлі між державами.

фізіології. Незабаром його увагу привернула френологія – напрям медичних досліджень, який намагався пов'язати особистість людини та її поведінку із особливостями морфології мозку та формою черепа. Цю гіпотезу, яку вперше висловив Франц Джозеф Галл (1758–1828), в останній чверті XIX ст. обґрунтовано поставили під сумнів, не знаходячи безпосереднього переконливого підтвердження. Проте все ще неспростованою залишалася ідея, що рівень інтелекту людини пов'язаний із об'ємом її черепа. Французький анатом та антрополог Поль Брока (1824–1880) заснував у Парижі Антропологічне товариство, а 1867 р. відкрив антропологічну лабораторію. Густав Лебон почав працювати в цій лабораторії, займаючись вимірюванням об'ємів черепів людей. Результатом цих тривалих досліджень стала публікація 1879 р. чергової наукової праці вченого “Анатоміко-математичні дослідження варіацій об'єму мозку та їх зв'язку з інтелектом”. Робота була удостоєна премії Академії наук. Основний висновок науковця, – а саме він визначив мету і напрям його подальших наукових досліджень, – зводиться до такого твердження: “Відмінність середніх об'ємів черепів представників двох різних рас ніколи не є дуже істотною”.

На початку 80-х років XIX ст. Густав Лебон за дорученням уряду Франції здійснив низку подорожей по різних країнах світу. Зокрема, у 1882–1884 рр. дослідник подорожує по Північній Африці (Марокко, Алжир, Туніс), Близькому Сходу (Єгипет, Палестина, Ліван, Туреччина, Сирія, Ірак), відвідує Середню Азію та Іран, вивчаючи культуру та звичаї цих країн і регіонів.

Під враженням від цих подорожей Г. Лебон опублікував низку книг. Перша книга під назвою “Історія арабської цивілізації” видана 1884 р. Під арабською цивілізацією вчений розумів країни і народи, які займали територію від Африки до Індії. Ця фундаментальна праця обсягом 705 друкованих сторінок була чудово ілюстрована численними гравюрами та фотографіями культурних пам'яток із багатьох регіонів ісламського Сходу. У книзі дослідник ретельно проаналізував витоки, становлення і розквіт культури, релігії та пов'язаних з нею суспільних інститутів, наук – астрономії та математики, медицини, техніки, географічних знань, торговельних зв'язків, мистецтва й архітектури арабської цивілізації. Автор високо оцінив внесок арабів у цивілізацію, але разом з тим критикував ісламизм як причину застою.

Одна із центральних тез книги Г. Лебона “Історія арабської цивілізації” полягає в тому, що саме араби були вчителями для європейської науки, філософії і, загалом, цивілізаційного прогресу, який майже виключно за допомогою

арабської цивілізації вивів напівдику середньовічну Європу в культурні століття Ренесансу. Саме арабам зобов'язана своїм розквітом сьогодняшня Європа. У Х ст., як пише Г. Лебон, під час розквіту арабської цивілізації, європейські лицарі сиділи в своїх замках і хвалилися, що не вміють писати і читати. Найосвіченішими людьми тогочасної Європи були нечисленні бідні та голодні ченці в монастирях, які здобували освіту, переписуючи латинською мовою богословські святі тексти.

Надалі Густав Лебон вирушив у подорож по Індії. Він був першим французом, який відвідав Непал (1886). Згодом вчений опублікував велику працю “Цивілізації Індії” (1887), у якій захоплено описав індійську архітектуру, мистецтво та релігію. У 1889 р. дослідник видав наступну працю “Перші цивілізації Сходу”, у якій висвітлює особливості мезопотамської, індійської, китайської та єгипетської цивілізацій. Того ж року Г. Лебон виступив на Міжнародному колоніальному конгресі із критикою колоніальної політики за спроби культурної асиміляції, заявивши у своїй промові: “Залиште тубільцям їхні звичаї, їхні установи та їхні закони”. Останньою книгою Г. Лебона за результатами його подорожей була праця “Пам'ятники Індії” (1993), у якій він знову возвеличив архітектурні досягнення індійського народу.

Праці Г. Лебона як мандрівника, який об'їхав фактично увесь (на той час колоніальний) світ, є найавторитетнішими джерелами відомостей про життя та звичаї тогочасних народів.

Подорожі багатьма країнами світу, ретельне дослідження життя різних народів, їхньої історії, культурної спадщини, релігійних вірувань істотно вплинули на формування світогляду та філософської позиції Г. Лебона, як і праці Чарльза Дарвіна, Герберта Спенсера та Ернста Геккеля. Ле Бон підтримував біологічний детермінізм та ієрархічний погляд на раси та статі.

Головний висновок, який зробив вчений на підставі численних подорожей та особистих спостережень, такий: на культуру та цивілізаційний рівень кожного народу впливають головно спадкові фактори та національні особливості характеру людей.

Ще під час своїх подорожей, а особливо після їх завершення Г. Лебон повертається до свого давнього захоплення – психології. Він був ініціатором і видавцем серії “Bibliothèque de Philosophie scientifique”, у яку входили роботи на широку тематику, зокрема із соціології.

Накопичений під час подорожей матеріал, особистий досвід та глибоке розуміння, як лікаря за професією, психології людини дало досліднику підстави вперше висловити та обґрунтувати ідею, що психологія – це наука, необхідна для вивчення соціології та розуміння історії народів. Г. Лебон був першим вченим, який чітко сформулював ідею про існування “колективної душі”, яка виражає стійкі, неперехідні особливості характеру народу як спільноти, визначає мотиви його дій у минулому та майбутньому. Цю тему розвинено в його працях “Людина і суспільства” (1881) та “Психологічні закони еволюції народів” (1894)*.

Уже 1895 р. виходить друком наступна книга Г. Лебона “Психологія натовпу”. Ця праця, як і попередні, здобула широке міжнародне визнання. Її перевидано 36 разів багатьма мовами, що свідчить про її неперехідне значення для соціальних наук.

Література про натовпи та їх поведінку починає з’являтися від 1841 р., коли оприлюднено книгу Чарльза Маккея “Надзвичайні поширені омани й безглуздя натовпів”. Погляди щодо натовпу було уточнено з появою праці Іполита Тена “Походження сучасної Франції”. Зокрема, робота І. Тена змінила думку його сучасників про дії натовпів під час Французької революції 1798 р. Однак лише у другій половині XIX ст. зростає науковий інтерес до цієї галузі психології. Саме праця Г. Лебона “Психологія натовпу” стала найзначущішою і дуже істотно вплинула на подальший розвиток науки про масову психологію. Заради справедливості зауважимо, що майже одночасно із Г. Лебоном проблеми натовпів з різних позицій вивчали італійський кримінолог Сципйон Сігеле та французький юрист і соціолог Габріель Тард. Їхні ідеї частково перегукувалися з концепціями Г. Лебона, але не містили принципово нових положень і не спростовували його теорії масового суспільства.

1898 р. Густав Лебон публікує чергову працю “Психологія соціалізму”. В ній вчений стверджує, що у наборі прагнень, вірувань та ідей, які синтезує соціалізм, криється надзвичайно руйнівний вплив. Вчений класифікує соціалізм як своєрідне релігійне вірування. Книга “Психологія соціалізму” викликала запекле обурення у тогочасних політичних колах, в яких переважали майбутні керманічі колективістських експериментів – успішні й невдахи. Ім’я Г. Лебона зникає з офіційних публікацій, його ідеї систематично бойкотують і замовчують. Однак у червні 1914 р. за наполяганням Теодора

---

* Пізніше президент США Теодор Рузвельт зізнався, що у своїх мандрах ніколи не розлучався з маленькою книжкою Густава Лебона “Психологічні закони еволюції народів”. Цю “маленьку книжку” незабаром після виходу в світ переклав японською мовою сам Мотоно – міністр закордонних справ Японії. Молодий Володимир Ульянов (Ленін) вже в 1895 р. у Парижі вивчав цю працю.

Рузвельта Г. Лебона ввели до складу комісії із урегулювання політичної, військової та економічної ситуації в Європі.

Ідеї Г. Лебона помітно вплинули на розвиток соціальної психології та на події першої половини ХХ ст. Роботи вченого вивчали такі видатні діячі, як Ж. Сорель, Й. Сталін, Б. Муссоліні, А. Гітлер, Г. Ганото. Парадокс і трагедія автора в тому, що, за незначними винятками, в ХХ ст. роботи цього знаменитого вченого-енциклопедиста поглиблено вивчали лише потенційні диктатори, але його праці не привернули уваги тих, кому, власне, і були адресовані його перестороги та на диво точні передбачення.

Ідеї Густава Лебона щодо психології масових спільнот істотно вплинули на творчість видатного психолога З. Фрейда. Пошуки “колективної душі” рас, націй, народів, масових спільнот спонукали К. Г. Юнга до започаткування нового наукового напрямку досліджень у соціальній психології – вивчення “колективного несвідомого”. Пізніше ідеї Г. Лебона про психологію мас сприйняв та розвинув видатний психолог і філософ Карл Ясперс, один із засновників екзистенціалізму, що простежуємо в його праці “Духовна ситуація часу” (1931).

1902 р. Г. Лебон публікує чергову книгу “Психологія освіти”. В цій праці вчений здебільшого оцінює проблеми навчальних закладів Франції. Проте окремі його висновки та пропозиції з питань освіти є універсальними і не втратили свого значення і сьогодні для всіх країн. Г. Лебон формулює загальний закон навчання, оснований на науковому, психологічному підході: “Виховання – мистецтво пропускати свідоме в несвідоме.” Тобто всі отримані знання та вміння повинні перетворитись на навички, (коли людина вміє і знає щось, не згадуючи, не замислюючись над цим). Загалом, роль виховання і освіти в житті країни Г. Лебон вважає ключовою, особливо в епоху техніки, коли визначальну роль відіграє не знання як таке, а вміння його застосувати. Саме система навчання, виховання і освіти країни, на думку Г. Лебона, є фундаментом її процвітання та могутності.

На початку 90-х років ХІХ ст. Г. Лебон перериває свої дослідження з психології та з головою занурюється в проблеми фізики. Достеменно не відомо, що спонукало його до такого кроку. Можливо, як людина широкого кругозору, він бачив і розумів кризу, яку тоді переживала фізика. Сьогодні знаємо, що цю кризу вдалось подолати лише через декілька десятиліть із виникненням квантової фізики та теорії відносності.

Густав Лебон створив домашню фізичну лабораторію і в 1896 р. повідомив, що спостерігав новий вид випромінювання, яке, на його думку, відрізнялося від рентгенівських і катодних променів, але, можливо, було пов’язано з ними. Цей таємничий вид радіації Леон назвав “чорним світлом”. Сьогодні вважають, що насправді воно не існує, але заявка на відкриття привернула велику увагу

тогочасних французьких вчених і Густава Лебона навіть номінували на Нобелівську премію з фізики в 1903 р*.

Наукові експериментальні дослідження Г. Лебон виклав у більше ніж 20 наукових статтях, опублікованих впродовж 1889–1907 рр.

Як підсумок своїх активних досліджень у фізиці, роздумів і узагальнень Г. Лебон публікує книги “Еволюція матерії” (1905) та “Еволюція сили” (1907). Ці видання, написані жвавою мовою з доступним викладенням матеріалу, були дуже популярними у Франції. З’явилися десятки перевидань книг мовою оригіналу та переклади англійською, німецькою, російською та іншими мовами.

Сьогодні книги Г. Лебона з фізики можна зарахувати швидше до науково-популярної літератури того часу. Проте вони відіграли важливу роль у зацікавленні широких мас науковими проблемами природознавства, підвищили загальний рівень освіченості молодих поколінь.

Варто зауважити що у вказаних працях містилася ціла низка слухних зауважень, ідей, гіпотез, які не оцінила гідно тогочасна широка наукова спільнота. Основна тема праць Г. Лебона – всебічний аналіз природи матерії та енергії. В “Еволюції матерії” вчений наближається до ідей теорії відносності. Тут автор, зокрема, висловив гіпотезу про еквівалентність маси та енергії. В листі до А. Ейнштейна 1922 р. дослідник повідомив із посиланням на свою роботу, що виявив еквівалентність енергії та речовини ($E = mc^2$) на двадцять років раніше. А. Ейнштейн відповів, що якби знав про це, то згадав би, і попросив Г. Лебона розповісти йому детальніше про його підхід.

У книзі “Еволюція сили” Густав Лебон передбачив атомне століття. Він писав про “прояви нової сили, а саме – внутрішньоатомної енергії, яка вигідно відрізняється від інших своєю колосальною величиною.... саме з внутрішньоатомної енергії, яка вивільняється під час дисоціації речовини, виникає більшість сил у Всесвіті, а саме електрика та сонячне тепло”. Як тут не згадати, що тільки через декілька десятиліть вчені дійшли до одностайної думки, що джерелом енергії зірок є термоядерні реакції.

У 1908 р: Г. Лебон полишає свої дослідження з фізики і знову повертається до психології. Незабаром виходять у світ нові книги :“Психологія і соціальне життя” (1910), “Думки і переконання” (1911), “Французька революція та психологія революції” (1912), “Афоризми сучасності” (1913), “Життя істин” (1914). У цих працях Г. Лебон розвиває свої попередні теорії з психології народів та історії цивілізацій.

---

* Лауреатами Нобелівської премії у 1903 р. стали Антуан Беккерель, П’єр Кюрі та Марія Склодовська-Кюрі за відкриття та дослідження явищ радіації.

Під час Першої світової війни та після її завершення Ґ. Лебон опублікував низку праць із соціальної психології, беручи до уваги обставини новітнього часу. Останньою його вагомою працею була книга “Наукові основи філософії історії” (1931).

13 грудня 1931 року Ґустав Лебон помер у передмісті Парижа у поважному віці 90 років.

Від моменту виходу в світ цих головних непересічних праць Ґустава Лебона, український переклад яких пропонуємо читачеві, минуло понад сто років. За цей час багато змінилося в науках про природу людини, розвиток суспільних формувань, виникнення націй, розвиток і занепад цивілізацій, походження держави та її інституцій тощо. Опубліковано десятки тисяч наукових і науково-популярних праць антропологів, соціологів психологів, богословів, філософів, видатних політичних діячів. Не бракує і науково-популярної літератури, гідної уваги кожної людини, що вдумливо і неупереджено намагається розібратися у складних питаннях історичного розвитку окремих народів і цивілізацій, їх теперішнього стану та близького майбутнього.

Природно, що в читачів може виникнути питання: “А чи не застарілі за змістом ці книги для теперішнього покоління, чи можна з них почерпнути щось корисне в епоху, коли людство впритул наблизилося до колонізації Місяця, польотів на найближчі планети?” Такі сумніви розвіяти дуже просто.

Нещодавно, напередодні виборів до Верховної Ради України (2019), у засобах масової інформації розгорнулися справжні передвиборні вакханалія та істерія. Політичні партії та окремі кандидати в народні депутати навперебій обіцяли виборцям негайне підвищення пенсій, усіх соціальних пільг, зниження тарифів на природний газ у два чи аж у чотири рази. Якби це не виглядало цілковито абсурдно і для найменш освіченого, позбавленого критичного мислення виборця, то дехто б обіцяв навіть, що держава ще й доплачуватиме громадянам за спожитий газ.

А хіба не про це пише Ґ. Лебон у книзі “Психологія соціалізму”:

“Іноді вимоги виборців надмірні до крайності, проте законодавець, який бажає забезпечити собі повторне обрання, змушений рахуватися з ними. Дуже часто він повинен підкорятися наказам слабеньких розумом торговців вином і дрібних крамарів, які є його головними виборчими агентами. Виборець вимагає неможливого, і мимоволі це доводиться обіцяти. Звідси постають поспішні реформи, які затверджуються без найменшого поняття про їх можливі наслідки. Кожна партія, яка хоче прийти до влади, знає, що цього можливо досягти, тільки перевершивши обіцянками своїх суперників”.

І так щодо багатьох проблем, які розглядає Ґ. Лебон у своїх творах. У цьому Ви переконаєтесь особисто.

Праці вченого були засторогою на початку XX ст. для людства, яке з такими розмахом і шаленістю “поставило” декілька дивовижних соціальних і політичних “експериментів”. Попереду, можливо, ще грандіозніші “проекти”. Дорога в майбутнє, як видається, вимощена злощасними граблями, оминати які важко, але можливо. Місія філософів закінчується, коли вони застерegli народи від хибних уявлень та ідей, викривленого, ірраціонального світосприйняття та світобачення. Відтак повинні спрацювати інстинкт самозбереження, генетична пам’ять, про що і говорить Г. Лебон.

Сфінкс постійно ставить перед нами запитання, на які не завжди знаходимо відповіді. Зрештою, він знищить нас, якщо не дослухаємося голосу “невеликого кола героїв і досконалих людей”, поклику нашого серця і розуму, яким так щедро обдарував усіх людей Всевишній.

Не викладатимемо тут розширено змісту та головних ідей праць Густава Лебона, які публікуються у цьому виданні. Залишаємо читача сам на сам з його думками. Нам тільки довелося для зручності читачів у примітках, по ходу викладення матеріалу, пояснити деякі терміни, поняття, коротко нагадати певні факти про історичні події та осіб, яких згадує автор. Зробимо тільки одне коротке зауваження.

Іноді Г. Лебона не зовсім справедливо зараховують до ідеологів расизму. Переважно ці звинувачення висловлювали політики, окремі вчені та ідеологи країн “соціалістичного табору”, країн, які в запеклій боротьбі за рівність, щастя і братерство людей не залишили каменя на камені, знищили багато десятків мільйонів людей, позбавивши їх можливості побачити власними очима обіцяний рай. Насправді Г. Лебон не має нічого спільного із расизмом і нацизмом у найгірших його проявах. Так, вчений стояв на позиціях соціал-дарвінізму, був переконаним противником егалітарних теорій, затято критикував соціалістичні теорії та спроби їх практичного втілення. Г. Лебон вважав, що в кожній людині приховані тваринні інстинкти, подавлені силою розуму, колективною свідомістю, традиціями, релігійними переконаннями, моральними імперативами. А хіба це не так?

Г. Лебон розуміє під поняттям раси те, що сьогоднішня антропологія та наукова термінологія називають, радше, культурною сферою. Він не поділяє людей за кольором шкіри, не в цьому вбачає дослідник расові відмінності. На відміну від популярних сьогодні поглядів на цю тему, вчений під “расою” пропонує розуміти біологічну основу культурних відмінностей. Зауважимо, що Г. Лебон не боїться розглядати деякі культури як нижчі (іноді навіть власну країну, Францію!), визнає культуру визначальним фактором впливу на форму суспільства. У жодному рядку, який написав вчений, не знайти навіть натяку на необхідність винищення носіїв нижчих культур, заперечення їхнього природного права на повноцінне життя і розвиток.

Основні праці Г. Лебона перекладено англійською, німецькою, іспанською, португальською, датською, італійською, шведською, російською, арабською, польською, чеською, турецькою, японською, індуїстською та багатьма іншими мовами. На жаль, жодну працю вченого досі не перекладено українською, якщо не брати до уваги невеликого за обсягом Квартальника, виданого у Львові 1938 р. , у якому зібрано окремі витяги з його різних праць із соціальної психології.

Сподіваюся, що читачі українського перекладу двох праць Г. Лебона отримають естетичне задоволення та поживу для роздумів. Студенти, які опановують соціологію, соціальну психологію, етнографію, та фахівці в цих галузях гуманітарної науки матимуть змогу ознайомитися із першоджерелами багатьох ідей та концептуальних положень, які багато дослідників та авторів так часто подавали і подають у дещо зміненій редакції, приписують особам, які не можуть претендувати на пальму першості.

Григорій Понеділок
м. Львів, 2020 р.

Густав Лебон

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНИ
ЕВОЛЮЦІЇ НАРОДІВ**

**Lois psychologiques
de l'évolution des peuples**

ВСТУП

Сучасні ідеї рівності та психологічні засади історії

Цивілізація народу спирається на невелику кількість фундаментальних ідей. З цих ідей походять його установи, його література та мистецтво. Дуже повільно формуючись, вони також повільно зникають. Ставши для освічених умів очевидними помилками, вони ще дуже довго залишаються беззаперечними істинами для натовпу і продовжують чинити свою дію у глибинах народних мас. Якщо важко нав'язати нову ідею, то не менш важко знищити стару ідею. Людство завжди відчайдушно чіплялося за мертві ідеї та мертвих богів.

Лише півтора століття тому філософи, вкрай неосвічені щодо первісної історії людства, різноманітності його психічної конституції та законів спадковості, поширили в усьому світі ідею про рівність індивідів та рас.

Дуже приваблива для натовпу, ця ідея, нарешті, міцно закріпилася в свідомості мас і незабаром принесла свої плоди. Вона похитнула основи старих суспільств, породила найпотужніші революції й довела західний світ до низки жорстоких конвульсій, кінець яких неможливо передбачити.

Безперечно, деякі з нерівностей, які розділяють індивідів та раси, були занадто очевидними, щоб їх можна було серйозно заперечити; але люди легко згодилися з тим, що ці нерівності були лише наслідками відмінностей в освіті, а всі люди народжуються однаково розумними і добрими і лише інституції можуть їх зіпсувати. Отже, засіб проти цього видавався дуже простим: перебувати установи і дати всім людям однакову освіту. Отже, зміну інституцій та просвітництво проголосили великими панацеями сучасних демократій, засобом подолання нерівностей, які шокували і були несумісні із безсмертними принципами рівності, які стали єдиними божествами сучасності.

Звичайно, найновіші досягнення науки продемонстрували марнославство егалітарних теорій* і показали, що ментальну прірву, яка утворилась в минулому між індивідами і расами, можна заповнити лише дуже повільними спадковими накопиченнями. Сучасна психологія, поряд з іншими уроками досвіду, показала, що установи та освіта, які підходять для певних індивідів і для певних народів, дуже шкідливі для інших. Але філософи безсилі знищити ідеї, які вони свого часу пустили у світ, як тільки вони усвідомлять їхню помилковість. Як переповнена річка, яку не може стримати жодна гребля, ідеї продовжують свій руйнівний, спустошливий плин.

---

* **Егалітаризм** (від фр. *égalité* – рівність) – концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями щодо управління і доступу до матеріальних благ всім його членам. Протилежність елітаризму [прим. ред.].

Це химерне уявлення про рівність людей, що сколихнуло світ, спричинило в Європі гігантську революцію, кинуло Америку в криваву війну сецесії* і довело всі французькі колонії до стану жалюгідного занепаду. Немає жодного психолога, жодного мандрівника, жодного хоч трохи освіченого державного діяча, який би не знав, наскільки помилкова ідея про рівність людей; і все ж дуже мало хто наважується боротися з нею.

Ідея рівності продовжує міцніти, не вступаючи у фазу занепаду. Саме в її ім'я соціалізм, який, здається, поневолить більшість народів Заходу, стверджує, що забезпечить їхнє щастя. Саме в її ім'я сучасна жінка, забуваючи про глибокі психічні відмінності, які відокремлюють її від чоловіка, претендує на ті самі права та таку саму освіту, як і сам чоловік, і якщо вона переможе, все закінчиться тим, що європейець стане кочівником без додому і сім'ї.

Політичні та соціальні потрясіння, які породили принципи рівності, та ті, набагато серйозніші, які вони ще приречені породити, народ зовсім не бентежать, а політичне життя державних діячів нині занадто коротке, щоб вони про це турбувалися. Громадська думка стала суверенним володарем сьогодення, і неможливо не слідувати за нею.

Не існує іншої міри соціальної важливості ідеї, крім влади, яку вона має над душами. Частка правди або помилки, яку вона містить, може зацікавити лише з філософського погляду. Коли істинна або хибна ідея перетворилась у масах на стан почуттів, то всі наслідки цього повинні поступово проявлятися.

Отже, через просвітництво та інституції намагаємося досягти сучасних егалітарних мрій. Саме завдяки їм, переформовуючи несправедливі закони природи, ми намагаємося відлити в одну форму мозок негрів Мартініки, Гваделупи і Сенегалу, арабів Алжиру та, нарешті, азіатів. Це, безперечно, абсолютно нездійсненна химера, але тільки досвід може показати небезпеку химери. Розум не може змінити переконання людей.

Ця книга має на меті описати психологічні ознаки, які становлять душу рас, і продемонструвати, що історія народу і його цивілізація походять від цих ознак. Залишаючи осторонь деталі або розглядаючи їх тільки тоді, коли вони необхідні для демонстрації намічених принципів, ми розглянемо формування та розумову конституцію історичних рас, тобто штучні раси, утворені із найдавніших часів, з небезпеками завоювання, імміграції або політичних змін, і намагатимемося показати, що з цієї психічної конституції випливає їхня історія. Ми спостерігатимемо ступінь фіксації та мінливості персонажів рас. Спробуємо з'ясувати, чи прямують люди та народи до рівності, чи, навпаки, все більше і більше виокремлюють себе. Потім ми дослідимо, чи не є елементи, з яких складається цивілізація: мистецтво, інститути, переконання, безпосередніми

---

* **Сецесія** (від лат. *secessio* – вихід) – відокремлення, відособлення частини з цілісності, залишення певної установи групою її членів тощо. Поняття сецесії найчастіше вживається щодо територіальної чи національної одиниці, що намагається відокремитися від певної держави з метою утворення власної чи приєднання до іншої [прим. ред.].

проявами душі рас, і з цієї причини не можуть переходити від одного народу до іншого. Нарешті, ми закінчимо, намагаючись визначити, під впливом чого необхідного цивілізації занепадають, а потім зникають. Це проблеми, які ми обговорювали довго в різних роботах про цивілізації Сходу, і цю невелику за обсягом працю слід розглядати просто як короткий виклад.

Після далеких поїздок у найрізноманітніші країни міркування, яке для мого розуму залишається очевидним, полягає в тому, що кожен народ володіє стійкою психічною конституцією, якою закріплені його анатомічні ознаки і звідки його почуття, думки, інституції, вірування і мистецтво. Токвіль та інші прославлені мислителі вважали, що вони вбачають в інституціях народів причину їхньої еволюції. Натомість я переконаний, і сподіваюся це довести, беручи приклади саме в країнах, які досліджував Токвіль, що значення інституцій для еволюції цивілізацій мізерне. Найчастіше вони є наслідками еволюції, і дуже рідко навпаки – зумовлюють еволюцію.

Поза сумнівом, історія народів визначається дуже різними факторами. Вона сповнена особливих подій, потрясінь, які сталися, але могли і не відбутися. Але крім цих подій, цих випадкових обставин, є великі сталі закони, які керують загальним ходом кожної цивілізації. Із цих сталих законів найзагальніший, найнезмінніший впливає із психічної конституції рас. Життя народу, його інституції, вірування та мистецтво є лише видимою ниткою його невидимої душі. Для того, щоб люди змогли частково перетворити свої установи, свої переконання та свої мистецтва, вони повинні спочатку переробити свою душу; щоб народ міг заповідати іншу цивілізацію, він повинен був би заповідати також свою душу. Це, мабуть, не те, що розповідає нам історія; але ми легко покажемо, що, записуючи протилежні твердження, вона була обманута марними виступами.

Реформатори, які століттями сліднують один за одним, намагалися змінити все: богів, природу і людей. Але на одвічні характери душі раси вони досі не мали впливу.

Концепція неподоланих відмінностей, які розділяють істот, цілком суперечить ідеям сучасних соціалістів, але не вчення науки може змусити апостолів химер відмовитися від нової догми. Їх спроби являють собою новий етап вічного хрестового походу людства до завоювання щастя, відшукання цього скарбу Гесперидів*, який від самої зорі історії народи намагалися знайти. Егалітарні мрії, можливо, вартували б не менше, ніж старі ілюзії, які колись вели нас, якби вони не зіткнулися невдовзі із непохитною скелею природних нерівностей. Як і старість та смерть, ці нерівності є частиною очевидних нерівностей, якими наповнена природа і яких людина повинна зазнати.

---

* Гесперида – дочки Атланта і Німфи, які жили на щасливих островах і стерегли золоті яблука вічної молодості. Автор має на увазі один із подвигів Геракла, який намагався дістати ці яблука [прим. ред.].

КНИГА I

Психологічні характери рас

Розділ I

Душа рас

Натуралісти ґрунтують свою класифікацію видів на спостереженні за певними анатомічними ознаками, що відтворюються спадково з регулярністю та послідовністю. Сьогодні ми знаємо, що ці ознаки перетворюються спадковим накопиченням непомітних змін; але якщо розглядати лише короткотривалі історичні проміжки, то можна сказати, що вид незмінний.

Застосовані до людей методи класифікації натуралістів виокремили низку цілком певних типів. На підставі чітких анатомічних ознак, таких як колір шкіри, форма та місткість черепа, вдалося встановити, що людський рід складається із декількох видів, які чітко вирізняються, ймовірно, дуже різного походження. Для вчених, які поважають релігійні традиції, ці види є просто расами. Але, як справедливо сказано, “якщо б негри і кавказці були равликами, то всі зоологи одностайно стверджували б, що це різні види, які ніколи не могли б походити від однієї пари, від якої поступово віддалилися”.

Ці анатомічні особливості, принаймні ті, які стосуються нашого аналізу, уможливають лише основні, дуже загальні поділи. Їхні відмінності з’являються тільки у чітко визначених людських видів, наприклад: білих, чорношкірих і жовтих. Але народи, дуже схожі за зовнішнім виглядом, можуть бути дуже різними за способами почуттів і дій, а отже, і за цивілізаціями, віруваннями та мистецтвами. Чи можливо, наприклад, об’єднати в одну групу іспанця, англійця та араба? Хіба не впадають в око ментальні відмінності між ними, і чи не проглядаються вони на кожній сторінці їхньої історії?

За відсутності анатомічних особливостей хотілося б покластися під час класифікації певних народів на різні елементи, такі як мови, вірування та політичні установи; але такі класифікації навряд чи витримують серйозну перевірку.

Елементи класифікації народів, які не можуть надати анатомія, мови, середовище, політичні угруповання, дає нам психологія. Це свідчить про те, що за інститутами, мистецтвами, переконаннями, політичними потрясіннями кожного народу є певні моральні та інтелектуальні особливості, з яких випливає його еволюція. Саме ці особливості разом формують те, що можна назвати душею раси.

Кожна раса має ментальну конституцію, яка так само стійка, як і її анатомічна конституція. Що перша пов'язана із певною особливою структурою мозку, не видається надто сумнівним; але оскільки наука ще недостатньо розвинена, щоб показати нам цю структуру мозку, ми не можемо взяти її за основу. Разом з тим, попереднє знання структури мозку аж ніяк не може змінити опис ментальної конституції, яка впливає з неї і на яку нам вказує спостереження.

Моральні та інтелектуальні особливості, сукупність яких формує душу народу, являють собою синтез усього його минулого, спадщину всіх його предків, мотиви його поведінки. Вони здаються дуже різноманітними серед осіб тієї самої раси; але спостереження показує, що більшість індивідів цієї раси завжди володіють певною кількістю загальних психологічних характерів, настільки ж стійких, як і анатомічні ознаки, що дають змогу класифікувати цей вид. Як і анатомічні, психологічні ознаки відтворюються спадковістю регулярно та постійно.

Ця сукупність психологічних особливостей, які спостерігаються у всіх осіб раси, є тим, що по праву називають національним характером. Разом вони утворюють середній тип, який дає можливість ідентифікувати народ. Одна тисяча французів, одна тисяча англійців чи одна тисяча китайців, взятих навмання, помітно відрізняються між собою; але, з іншого боку, вони мають успадковані загальні характеристики раси, які дають можливість конструювати ідеальний тип француза, англійця, китайця, аналогічного ідеальному типу, який подає натураліст, описуючи загалом собаку чи коня. Застосований до різних підвидів собак чи коней, такий опис може містити лише загальні для всіх ознаки, і у жодному разі не ті ознаки, які дають змогу розрізняти численні особини.

Якщо порода достатньо древня, а отже, однорідна, її середній тип доволі чітко встановлений, щоб швидко закріпитися у свідомості спостерігача.

Коли ми відвідуємо іноземців, єдині ознаки, які можуть нас вразити, тому що вони єдині, які постійно повторюються, — це саме ті ознаки, які є спільними для всіх мешканців країни. Індивідуальні розбіжності рідко повторюються, а тому залишаються поза нашою увагою; і невдовзі ми не тільки з першого погляду можемо відрізнити англійця, італійця, іспанця, але, окрім того, дуже добре зауважуємо їхні певні моральні та інтелектуальні особливості, які і є саме тими основними особливостями, про які ми говорили вище. Англієць, гасконець, нормандець, фламандець відповідають чітко визначеному типу, який ми можемо легко описати. Застосований до окремого індивідуума, опис може бути дуже нечітким, а часом і неточним; але застосований до більшості індивідуумів одного з цих народів, він його прекрасно зобразить. Несвідома робота мозку, яка відображає в нашій свідомості фізичні та психічні типи народу, за суттю ідентична методу, який дає змогу натуралісту класифікувати види.

Ця ідентичність ментальної конституції більшості індивідів певної раси має дуже прості фізіологічні причини. Кожна людина, по суті, є не тільки

продуктом її безпосередніх батьків, але і її раси, тобто цілої низки предків людини. Вчений-економіст, пан Шессон (Cheysson), підрахував, що у Франції, якщо прийняти, що впродовж століття живе три покоління, у жилах кожного з нас може бути кров як мінімум 20 мільйонів сучасників якого-небудь тисячоліття. Тому всі жителі тієї самої місцевості, провінції, обов'язково мають спільних предків, зліплені із однієї глини, на них накладений однаковий відбиток, і постійно зводяться до середнього типу цим довгим і важким ланцюгом, в якому вони є лише останніми ланками. Ми одночасно діти наших батьків і нашої раси. Це не тільки почуття, настрої, це знову ж таки фізіологія і спадковість, які роблять для нас Батьківщину другою матір'ю.

Якби ми хотіли перекласти на мову механіки впливи, яких зазнає особа і які керують її поведінкою, то могли б сказати, що вони бувають трьох видів. Першим, і, безумовно, найважливішим, є вплив предків; другий – вплив безпосередніх батьків; третій, який, зазвичай, вважається найпотужнішим, і який, однак, є найслабшим, – це вплив навколишнього середовища. Останній, ураховуючи різні фізичні та моральні впливи, під які людина потрапляє впродовж свого життя, особливо під час навчання, зумовлює лише дуже слабкі зміни. Середовище спричиняє реальну дію лише тоді, коли спадковість накопичувала ці впливи в тому самому напрямку протягом тривалого часу.

Що б людина не намагалася робити, вона завжди і, передусім, – представник своєї раси. Сукупність ідей, почуттів, які всі особи одного і того ж народу втілюють у життя, формують душу раси. Невидима за суттю, ця душа дуже помітна в її проявах, оскільки вона, фактично, керує всією еволюцією народу.

Расу можна порівняти з усіма клітинами, з яких складається жива істота. Тривалість існування цих мільярдів клітин надзвичайно мала, тоді як тривалість існування їх об'єднання порівняно дуже довга; отже, у них є одночасно як особисте життя, своє власне, так і колективне життя істоти, складовими частинами якої є. У кожної особини раси вкрай коротке індивідуальне життя та дуже довге колективне життя. Останнє – це раса, від якої вона народжується, увічненню якої вона сприяє і від якої вона завжди залежить.

Тому расу треба розглядати як постійне буття, яка не підлягає дії часу. Ця стала істота складається не тільки із живих людей, які її утворюють в конкретну мить часу, але і з довгої низки померлих, які були її предками. Щоб збагнути справжнє значення раси, її треба розширити і в минуле, і в майбутнє. Набагато численніші, ніж живі, мертві також значно сильніші від живих. Вони керують величезною сферою несвідомого, цього невидимого домена, який тримає під своїм впливом всі прояви інтелекту і характеру. Долею народу керують набагато більше померлі покоління, ніж те, що живе сьогодні. Саме вони заснували расу. Століття за століттями вони творили наші ідеї та наші почуття, а отже, і всі мотиви нашої поведінки. Вимерлі покоління нав'язують нам не

тільки свою фізичну конституцію; вони також нав'язують нам свої думки. Померлі – єдині беззаперечні володарі живих. Ми несемо тягар їхніх недоліків, отримуємо винагороду за їхні чесноти.

Формування ментальної конституції народу не вимагає, як і створення видів тварин, цих протяжних геологічних епох, величезна тривалість яких неохопна для усіх наших розрахунків. Однак це потребує доволі тривалого часу. На те, щоб створити в народі, подібному до нашого, і до того ж незначною мірою, цю спільність почуттів і думок, яка формує його душу, знадобилося більше ніж десять століть*. Можливо, найважливіша справа нашої Революції полягала в тому, щоб активізувати це формування, майже знищивши малі національності: пікардійців, фламандців, бургундців, гасконців, бретонців, провансальців тощо. Справді, об'єднання повинно бути повним, насамперед тому, що ми складаємося із занадто різноманітних рас і, отже, маємо занадто різні ідеї та почуття, що ми стаємо жертвами розбрату, якого однорідніші народи, такі як англійці, не знають. В останніх саксонський, нормандський, старий бретонський типи, нарешті злившись, утворили дуже гомогенний тип, і тому все є однорідним у їхній поведінці. Завдяки такому злиттю вони, зрештою, набули трьох основних ознак душі народу: спільні почуття, спільні інтереси, спільні переконання. Якщо певна нація досягла такого об'єднання, то встановлюється інстинктивна згода всіх її членів щодо всіх істотних питань, і серйозні розбіжності вже не виникають у її лоні.

Ця спільність почуттів, ідей, переконань і інтересів, створена повільними спадковими нагромадженнями, надає ментальній конституції народу великої ідентичності й високої стійкості. Водночас це надає народу величезної сили. В античності це зумовило велич Риму, а в наші дні забезпечило перевагу англійців. Як тільки вона зникає, народи розпадаються. Роль Риму закінчилася, коли він вже не володів такою спільністю.

---

* Цей час, дуже довгий для наших літописів, насправді доволі короткий, оскільки охоплює лише тридцять поколінь. Якщо порівняно короткого часу вистачає, щоб спостерігати появу певних особливостей, то це пов'язано з тим, що як тільки деякий час причина діє в одному напрямку, вона швидко дає величезні наслідки. Математика показує, що коли причина продовжує творити один і той самий наслідок, то причини зростають в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5 і т. д.), а наслідки в геометричній прогресії (2, 4, 8, 16, 32 і т. д.). Причини – логарифми наслідків. У знаменитій задачі подвоєння зерен пшениці на квадратах шахівниці порядковий номер квадрата є логарифмом кількості зерен пшениці. Так само для суми, вкладеної зі складними відсотками, закон збільшення такий, що кількість років є логарифмом накопиченого капіталу. Саме з цієї причини більшість соціальних явищ можуть спричинити приблизно подібні геометричні криві. В іншій роботі я зрозумів, що ці криві можна виразити аналітично рівнянням параболи чи гіперболи. Мій друг, відомий пан Шессон, вважає, що їх краще подавати через експоненційні рівняння.

Ця мережа почуттів, ідей, традицій і спадкових вірувань завжди існувала серед усіх народів і у всі віки. Вона формує душу людської спільноти, але її прогресивне розширення здійснюється дуже повільно. Обмежена спочатку сім'єю і поступово поширюючись на село, місто, провінцію, колективна душа поширилася на всіх жителів країни лише в сучасну добу. Тільки тоді народилося поняття Батьківщини, як ми її розуміємо сьогодні. Це можливо тільки тоді, коли формується національна душа.

Греки ніколи не піднімалися вище від поняття міста, і їхні міста завжди перебували в стані взаємної війни, тому що вони були насправді дуже чужими одне одному. Індія впродовж 2000 років не знала жодної іншої одиниці, ніж село, і саме тому вона усі 2000 років жила під владою чужоземних володарів, чій швидкоплинній імперії розпадалися так само часто, як і формувалися.

Дуже слабка з погляду військової могутності, концепція міста як виняткової батьківщини натомість завжди була дуже сильною з погляду розвитку цивілізації. Менш велика, ніж душа Вітчизни, душа міста була іноді більш плідною. Афіни в античності, Флоренція та Венеція в середні віки показують нам, якого ступеня цивілізації можуть досягти невеликі поселення людей.

Коли малі міста або невеликі провінції довго живуть незалежним життям, вони врешті набувають такої стійкої душі, що майже неможливо, щоб вона злилась із сусідніми містами та провінціями, щоб сформувати національну душу.

Таке злиття, навіть якщо це може статися, тобто коли зібрані разом елементи не надто різняться, ніколи не є справою одного дня, а лише справою століть. Необхідна поява Рішельє та Бісмарка, щоб завершити цю роботу, але навіть такі особистості не закінчують її, допоки вона попередньо не відпрацьована впродовж тривалого часу. Звичайно, яка-небудь країна, подібно як Італія, може відразу, внаслідок виняткових обставин, утворити єдину державу, але було б помилкою вважати, що водночас вона набуває національну душу. Я виразно бачу в Італії п'ємонтців, сицилійців, венеціанців, римлян тощо, там я ще не бачу італійців.

Якою б не була сьогодні раса, однорідною чи ні, але унаслідок тільки того факту, що вона цивілізована і ввійшла в історію впродовж тривалого часу, її завжди треба розглядати як штучну расу, а не як природну. Природні раси сьогодні можна знайти тільки серед дикунів. Тільки серед них можна спостерігати народи, чисті від всілякої суміші. Більшість цивілізованих рас сьогодні є лише історичними расами.

Ми не повинні тепер турбуватися про походження раси. Чи були вони сформовані природою, чи історією, не має значення. Те, що нас цікавить, – це їхні особливості, які склалися протягом тривалого часу. Підтримувані століттями одними і тими самими умовами існування та накопичені у спадок, ці риси набули великої стійкості й визначили тип кожного народу.

Розділ II

Межі мінливості характеру рас

Тільки ретельно вивчивши еволюцію цивілізацій, ми можемо побачити стійкість психічної конституції рас. На перший погляд, мінливість, а не фіксованість здається загальним правилом. Історія народів справді може свідчити про те, що їхня душа іноді зазнає дуже швидких і дуже значних перетворень. Чи не здається вам, наприклад, що є істотна відмінність між характером англійця часів Кромвеля та характером сучасного англійця? Хіба нинішній італієць, обережний і делікатний, не дуже відрізняється від імпульсивного і лютого італійця, описаного в “Спогадах” Бенвенуто Челліні? Не заходячи так далеко, обмежимося Францією. Скільки відбулося видимих змін у характері за кілька століть, а іноді навіть і років! Який історик не помітив відмінностей у національному характері між XVII та XVIII століттями? Чи не здається вам сьогодні, що існує прірва між характером наших звичайних членів Конвенту і характером слухняних рабів Наполеона? Однак вони були тими самими людьми, а через кілька років, здається, повністю змінилися.

Для з’ясування причини цих змін спочатку нагадаємо, що психологічні види, подібно до анатомічних видів, визначаються дуже невеликою кількістю незмінних основних ознак, навколо яких групуються додаткові змінні та мінливі ознаки. Селекціонер, який перетворює видиму структуру тварини, садівник, який змінює зовнішній вигляд рослини, такою мірою, що непідготовлене око цього не розпізнає, зовсім не впливає на фундаментальні ознаки видів; вони діяли лише на їхні додаткові ознаки. Незважаючи на всі намагання, основні ознаки завжди мають тенденцію знову з’являтися у кожному новому поколінні.

Психічна конституція теж має фундаментальні ознаки, незмінні, як і анатомічні ознаки виду; але у неї є також легкозмінні додаткові ознаки. Саме ці ознаки легко можуть змінити середовище, обставини, виховання та різні інші чинники.

Варто також пам’ятати, і це важливо, що в нашій психічній конституції всі ми маємо певні приховані можливості характеру, яким обставини не завжди дають можливість проявитись. Коли вони випадково проявляються, відразу ж виникає нова особистість, більш-менш ефемерна. Тож під час великих релігійних та політичних криз спостерігаємо миттєві зміни характеру особи, оскільки здається, що змінилися її манери, ідеї, поведінка. Усе справді змінилося, як поверхня спокійного озера під час бурі. Але рідко трапляється так, щоб ця зміна тривала довго.

Саме завдяки цим можливостям характеру, що реалізуються за певних виняткових подій, актори великих релігійних і політичних криз видаються нам такими, що перевершують нас, тими гігантами, виродженими синами яких ми є. Однак вони були такими самими людьми, як і ми, обставини просто задіяли можливості їхнього характеру, якими ми всі володіємо. Візьмемо, наприклад,

тих "велетнів Конвенту", які стали зі зброєю проти Європи і посилали своїх супротивників на гільйотину через найменшу опозицію. Зрештою, вони були чесними і мирними громадянами, подібними до нас, які в звичайні часи вели спокійне і непримітне існування. Надзвичайні події змусили певні клітини їх мозку, які не використовувалися в звичайному стані, вібрувати, і вони стали тими колосальними фігурами, яких потомство більше не розуміє. Через сто років Робесп'єр був би, без сумніву, чесним і справедливим суддею, дуже доброзичливим до свого парафіяльного священника; Фук'є-Тенвілл, слідчий суддя, був би мабуть, трохи суворішим та мав би грубші звички, ніж інші його колеги, але вони дуже цінували б його завзяття у переслідуванні злочинців; Сен-Жюст став би прекрасним шкільним учителем, якого шанували б його керівники, і дуже пишався б академічними відзнаками, які він неодмінно отримав би. Щоб не сумніватися в правдоподібності цих прогнозів, достатньо побачити, що зробив Наполеон із запеклими терористами, які ще не встигли перерізати шиї один одному. Більшість з них стали керівниками канцелярій, збирачами податків, магістратами або префектами. Хвилі, підняті штормом, про які ми говорили вище, вщухли, а поверхня розбурханого озера знову стала спокійною.

Навіть у найсмутніші часи, що викликали найдивніші зміни особистостей, основні ознаки раси легко знайти у нових формах. Чи дуже відрізнявся централізаторський, авторитарний і деспотичний режим наших жорстких якобінців, по суті, від централізаторського, авторитарного та деспотичного режиму, який глибоко вкоренився у душах протягом п'ятнадцяти століть монархії? Після усіх революцій латинських народів він завжди знову з'являється, цей жорсткий режим, ця невиліковна потреба бути керованим, тому що вона є своєрідним синтезом інстинктів їхньої раси.

Не тільки завдяки ореолу своїх перемог Бонапарт став володарем. Коли він перетворював республіку на диктатуру, спадкові інстинкти раси проявлялися щодня із все більшою інтенсивністю; і за відсутності геніального офіцера вистачило б будь-якого авантюриста. Через п'ятдесят років спадкоємцю його імені досить було лише показати себе, щоб здобути підтримку цілого народу, який втомився від свободи і прагнув до рабства. Не переворот створив Наполеона, а душа його раси, на яку він збирався тиснути своїм залізним каблуком*.

---

* На перший його помах, пише Тен, французи схилилися в покорі й перебувають в ній, як у своєму природному стані: нижчі – селяни і воїни – з вірністю тварин; вищі – сановники і чиновники – із візантійським віропідданством. З боку республіканців немає опору; навпаки, саме серед них він знайшов свої найкращі інструменти володарювання: сенаторів, депутатів, членів Національної ради, суддів, адміністраторів усіх ступенів. Одразу ж, під їхніми проповідями про свободу і рівність, він розгадав їх авторитарні інстинкти, їх спрагу командувати, мати перевагу навіть у підпорядкуванні їй, понад те, в більшості з них апетити до грошей та задоволення. Між делегатом Комітету громадської безпеки та міністром, префектом або субпрефектом Імперії відмінність невелика; це та сама людина у різних костюмах, спочатку в карманьолі, потім у віцмундирі чиновника.

Якщо вплив навколишнього середовища на людину здається настільки великим, то саме тому, що воно діє на допоміжні й перехідні елементи, або навіть на можливості характеру, про який ми щойно говорили. Насправді зміни не дуже глибокі. Наймиролюбніший чоловік, пригнічений голодом, доходить до того ступеня жорстокості, який спонукає його до всіх злочинів, іноді навіть до пожирання свого ближнього. Чи можна стверджувати, що з цієї причини його звичний характер остаточно змінився?

Умови цивілізації приводять одних до надзвичайних багатств і до всіх пороків, які є їх неминучим наслідком, а в інших створюють величезні потреби, не даючи їм засобів для їх задоволення, що може призвести до невдоволення і загального неспокою, які діятимуть на поведінку і провокуватимуть усілякі перевороти, але в цих невдоволеннях, у цих переворотах завжди проявлятимуться основні характеристики раси. Англійці Сполучених Штатів у минулому, під час своєї громадянської війни, виявляли таку ж наполегливість, таку саму нестримну енергію, яку вони сьогодні спрямовують на заснування міст, університетів і фабрик. Характер не змінився. Змінилися лише суб'єкти, до яких він застосовувався.

Послідовно досліджуючи різні чинники, які здатні вплинути на психічну конституцію народів, ми завжди спостерігаємо, що вони діють на допоміжні й перехідні сторони характеру, але не зачіпають його фундаментальних елементів або торкаються його тільки після дуже повільних спадкових накопичень.

З викладеного ми не робитимемо висновку, що психологічні характери народів незмінні, а лише той, що вони, як і анатомічні ознаки, дуже стійкі. Саме завдяки цій стійкості душа рас змінюється так повільно впродовж століть.

Розділ III

Психологічна ієрархія рас

Коли в книзі з природознавства вивчають основи класифікації видів, негайно констатують, що незмінних, а, отже, фундаментальних ознак, які дають змогу визначити кожен вид, дуже мало. Їх завжди можна перерахувати в декількох рядках.

Насправді натураліст має справу тільки з незмінними ознаками і не бере до уваги перехідні ознаки. З цих фундаментальних характеристик неминуче випливає ціла низка інших. Те саме з психологічними характеристиками рас. Якщо ми вникаємо в деталі, то помічаємо, від одного народу до іншого, від однієї людини до іншої, незліченні й тонкі розбіжності; але якщо зосередимося лише на фундаментальних ознаках, то визнаємо, що у кожного народу цих ознак мало. Лише на прикладах – незабаром подамо дуже характерні – можемо чітко показати вплив цієї невеликої кількості фундаментальних ознак на життя народів.

Основи психологічної класифікації рас, яку можна розкрити, лише детально вивчивши психологію різних народів, – завдання, яке само по собі потребувало б томів, обмежимося тим, що накидаємо їх психологію лише грубими штрихами.

Розглядаючи лише загальні психологічні характеристики, людські раси можна розділити на чотири групи: 1 – примітивні раси; 2 – нижчі раси; 3 – середні раси; 4° – вищі раси.

Первісні раси – це ті, в яких немає жодних слідів культури, і які залишаються сьогодні на рівні первісного життя, яке переживали наші предки в кам'яному віці: такими є сьогодні фіджійці та австралійці.

Вище від первісних рас стоять нижчі раси, представлені переважно неграми. Вони здатні до зачатків цивілізації, але лише до зачатків. Вони ніколи не були здатні піднятися вище від варварських форм цивілізації, хоча випадковість робила їх спадкоємцями, як у Санто-Домінго, вищих цивілізацій.

У середніх расах ми класифікуємо китайський, японський, монгольський та семітські народи. З асирійцями, монголами, китайцями, арабами вони створили типи піднесених цивілізацій, які могли подолати лише європейські народи.

До найвищих рас можуть бути зараховані лише індоєвропейські народи. У стародавні часи, за часів греків і римлян, і в наш час, вони були єдиними, хто був здатний до великих винаходів у мистецтві, науці та промисловості. Саме вони відповідають за високий рівень, якого досягла сьогодні цивілізація. Парові машини та електрика вийшли з їхніх рук. Менш розвинені з цих найвищих рас, зокрема, індуси, піднялися в мистецтві, писемності та філософії до рівня, якого монголи, китайці та семіти ніколи не могли досягти.

Між чотирма великими поділами, які ми щойно перерахували, ніяка плутанина неможлива, ментальна прірва, яка їх розділяє, очевидна. Тільки коли ви хочете поділити ці групи, починаються труднощі. Англієць, іспанець, росіянин є частинами поділу вищих народів, проте ми добре знаємо, що між ними відмінності дуже великі.

Щоб уточнити ці відмінності, треба розглядати кожний народ окремо й описати його характер. Саме це ми зробимо незабаром для двох з них, щоб застосувати метод і показати важливість його наслідків.

Тепер можемо лише коротко зупинитися на природі основних психологічних елементів, які дають змогу диференціювати раси.

У примітивних і нижчих расах (і не треба вирушати до чистих дикунів, щоб виявити їх, оскільки найнижчі шари європейських суспільств схожі на первісні істоти) завжди є більш чи менш нездатні на великі міркування, тобто нездатні пов'язувати в мозку ідеї, порівнювати їх, помічати їхні подібності та відмінності, створені минулими відчуттями, або слова, які є їх ознаками, з ідеями, які вироблені теперішніми відчуттями. Ця нездатність міркувати призводить до довірливості та повної відсутності критичного мислення. У вищій істоті, навпаки, здатність пов'язувати ідеї, робити висновки дуже велика, критичний розум і здатність до точного мислення високорозвинені.

У нижчих істот все ще дуже мало уваги і роздумів, прекрасний дух наслідування, звичка виводити із конкретних випадків неточні загальні наслідки, слабка здатність спостерігати і здобувати корисні результати спостережень, надзвичайна рухливість характеру і дуже велике передбачення. Інстинкт моменту є єдиним путівником. Як Ісав – примітивний тип – вони охоче продадуть своє майбутнє первородство за юшку із сочевиці. Коли людина вміє протиставити свій найближчий інтерес майбутньому, вміє поставити собі мету і досягати її наполегливо, вона вже здійснила великий прогрес.

Ця нездатність передбачити віддалені наслідки вчинків і ця тенденція керуватися лише інстинктом моменту прирікає як індивіда, так і расу завжди залишатися в дуже неповноцінному стані. Тільки в міру того, як народи почали домінувати над своїми інстинктами, тобто відтоді, як вони здобули волю, а отже, і владу над собою, народи змогли зрозуміти важливість дисципліни, необхідність жертвувати собою заради ідеалу і піднятися до цивілізації. Якщо б потрібно було оцінювати єдиною мірою соціальний рівень народів у історії, то я охоче взяв би за масштаб їхню здатність домінувати над своїми рефлексорними імпульсами. Римляни в давнину, англо-американці в сучасний час представляють народи, які володіють цією якістю найвищою мірою. Це сприяло забезпеченню їхньої величі.

Саме за допомогою їх загального групування та відповідного розвитку різні перераховані вище психологічні елементи утворюють ментальні конституції, які дають змогу класифікувати індивідумів і раси.

З цих психологічних елементів деякі стосуються характеру, інші – інтелекту.

Вищі раси відрізняються від нижчих рас за характером, а також за інтелектом, але передусім за характером вищі народи відрізняються між собою. Цей момент має істотне соціальне значення, і його важливо чітко відзначити.

Характер формується завдяки поєднанню у різних пропорціях неоднакових елементів, які психологи зазвичай називають сьогодні почуттями. Серед тих, що відіграють найважливішу роль, ми повинні відзначити насамперед: наполегливість, енергійність, здатність домінувати над собою, – здібності, більш-менш похідні від волі. Серед основних елементів характеру згадаємо, хоча це синтез доволі складних почуттів, мораль. Цей останній термін ми сприймаємо в сенсі спадкового дотримання правил, на яких ґрунтується існування суспільства. Мати мораль для народу – це мати певні закріплені правила поведінки і не відступати від них. Ці правила змінюються з часом і залежно від країни, тому мораль здається дуже змінною, і це насправді так; але для конкретного народу в конкретний момент вона повинна бути абсолютно незмінною. Дочка характеру, і аж ніяк не інтелекту, вона міцно формується тільки тоді, коли стала спадковою, а, отже, несвідомою. Загалом, велич народів неабияк залежить від рівня їхньої моральності.

Інтелектуальні якості, ймовірно, будуть дещо змінені освітою; натомість риси характеру майже повністю уникають її дії. Коли освіта діє на них, то це буває тільки у байдужих натур, які майже не мають волі й тому легко схиляються у той бік, куди їх підштовхують. Ці байдужі натури трапляються серед окремих людей, але вкрай рідко серед цілого народу, і якщо їх можна спостерігати в ньому, то тільки в години крайнього занепаду.

Відкриття інтелекту легко передаються від одного народу до іншого. Якості характеру неможливо передати: це незмінні фундаментальні елементи, які дають змогу диференціювати ментальну конституцію вищих народів. Відкриття, зроблені завдяки інтелекту, є спільною спадщиною людства; якості або вади характеру становлять виняткову спадщину кожного народу. Це незмінна скеля, об яку повинні розбиватися хвилі день за днем, упродовж століть, перш ніж вони зможуть тільки притупити її контури; це еквівалент незмінного елемента виду, плавника риби, дзьоба птаха, зуба хижака.

Характер народу, а не його розум, визначає його еволюцію в історії та регулює його долю. Вплив характеру можна завжди відшукати у видимих примхах абсолютно безсилового випадку і дуже могутньої долі, яка, за різними віруваннями, керує вчинками людей.

Вплив характеру є наймогутнішим фактором у житті народів, тоді як розум справді дуже слабкий. Римляни декадансу мали розум витонченіший, ніж їхні грубі предки, але вони втратили риси характеру: наполегливість, енергійність, незламну завзятість, здатність пожертвувати собою заради ідеалу, непорушну повагу до законів, які зумовили велич їхніх предків. Саме завдяки

характеру 60 000 англіїців тримають під ярмом 250 мільйонів індусів, багато з яких є принаймні рівними за інтелектом, а деякі з них істотно перевершують їх мистецькими смаками та глибиною філософських поглядів. Саме завдяки характеру вони очолюють найгігантськішу колоніальну імперію, яку історія знала. Суспільства, релігії та імперії ґрунтуються на характері, а не на інтелекті. Характер – це те, що дає можливість людям відчувати і діяти. Вони ніколи не отримували багато з того, чого хотіли, занадто багато міркуючи та забагато думаючи*.

Саме з розумової конституції рас впливає їхнє уявлення про світ і життя, а отже, і їхня поведінка. Ми незабаром наведемо важливі приклади. Сприймаючи у певний спосіб враження від зовнішніх речей, індивід відчуває, мислить і діє по-іншому, ніж будуть відчувати, мислити і діяти ті, хто має іншу психічну конституцію. Звідси впливає, що психічні конституції, побудовані на дуже різних типах, не можуть проникати одна в одну. Багатовікова боротьба рас спричинена, здебільшого, несумісністю їхніх характерів.

Нічого неможливо зрозуміти в історії, якщо не враховувати завжди, що різні раси не можуть ні відчувати, ні думати, ні діяти однаково, а отже, і зрозуміти один одного. Безперечно, різні народи у своїх мовах мають спільні слова, які вони вважають синонімами, але ці загальні слова пробуджують відчуття, ідеї та способи мислення, абсолютно різні для тих, хто їх чує. Необхідно жити з народами, чия психічна конституція істотно відрізняється від нашої, навіть вибираючи серед них лише осіб, які говорять нашою мовою і отримали нашу освіту, щоб досягнути глибини прірви, яка існує між психічним складом різних народів. Без віддалених подорожей можна отримати уявлення про це, помітивши велику психічну відмінність, яка існує між цивілізованим чоловіком і жінкою, навіть коли остання є високоосвіченою. У них можуть бути спільні

---

* Надзвичайна слабкість робіт професійних психологів та їх незначне практичне значення полягають переважно у тому, що вони обмежуються лише вивченням інтелекту і майже повністю нехтують вивченням характеру. Я знаю лише цікаве есе *“Нариси про характери”* пана Полхана та пана Рібо, які на декількох сторінках, на жаль, занадто коротких, відзначили важливість характеру і виявили, що він формує реальну основу психічної конституції. “Інтелект, – правильно пише вчений професор “Колеж де Франс”, – лише допоміжна форма ментальної еволюції. Фундаментальним типом є характер. Розум, коли він занадто розвинений, швидше за все веде до руйнування”.

Саме на вивченні характеру нам доведеться зосередитися, як я намагаюся показати тут, коли хочемо описати порівняльну психологію народів. Факт, що така важлива наука (з неї випливають історія та політика) ніколи не була предметом будь-якого дослідження, залишився б зовсім незрозумілим, якщо б нам не було відомо, що такі знання не можна здобути ні в лабораторіях, ні з книг, але тільки під час тривалих поїздок. Ніщо не говорить про те, що до неї найближчим часом звернуться професійні психологи. Сьогодні вони все більше і більше відмовляються від того, що колись було їхньою сферою, а обмежилися дослідженнями з анатомії та фізіології.

інтереси, спільні почуття, але ніколи однакових асоціацій думок. Вони спілкуватимуться між собою протягом століть, не слухаючи один одного, тому що побудовані на надто різних типах, щоб могли однаково сприймати зовнішні речі. Тільки відмінності в їхній логіці було б достатньо, щоб створити між ними неподоланну прірву.

Ця прірва між розумовою конституцією різних рас пояснює нам, чому вищі народи ніколи не добивалися, щоб їхню цивілізацію прийняли нижчі народи. Досі настільки загальна думка, що навчання може виконати таке завдання, є однією з найфатальніших ілюзій, які коли-небудь народжували теоретики чистого розуму. Безперечно, завдяки пам'яті, якою володіють найнижчі істоти – і яка аж ніяк не є винятковим привілеєм людини, – навчання забезпечує можливість дати людині, що перебуває на достатньо низькому рівні на людській драбині, сукупність понять, якими володіє європеєць. Легко підготувати бакалавра або юриста з негрів або японців; але цим йому надають лише простий поверхневий лак, не впливаючи на його психічну природу. Те, що йому не може дати жодна освіта (бо це створює лише спадковість), – це форми мислення, логіки й особливо характер західних людей. Цей негр або японець можуть мати скільки завгодно дипломів, не досягши рівня звичайного європейця. За десять років йому можна легко дати освіту добре освіченого англійця. Щоб зробити його справжнім англійцем, тобто людиною, що діє як англієць у різних обставинах життя, в яке він потрапить, тисячі років навряд чи вистачить. Тільки ззовні народ раптово перетворює свою мову, конституцію, вірування чи своє мистецтво. Щоб насправді здійснити такі зміни, потрібна була б можливість перетворити свою душу.

Розділ IV

Прогресивна диференціація індивідів і рас

Вищі раси не відрізняються тільки своїми психологічними та анатомічними характеристиками від нижчих рас. Вони все ще відрізняються різноманітністю елементів, що входять до них. У нижчих расах у всіх осіб, хоча і різної статі, приблизно однаковий розумовий рівень. Всі вони уособлюють ідеальну картину рівності, про яку мріяли сучасні соціалісти. У вищих расах інтелектуальна нерівність індивідуумів і статей, навпаки, є законом.

Отже, порівнюючи не середні показники між народами, але їхні високі верстви – якщо тільки вони є у них – можна виміряти ступінь відмінностей, які їх розділяють. Індуси, китайці, європейці інтелектуально дуже мало відрізняються середніми шарами. Натомість вони істотно відрізняються вищими шарами.

З розвитком цивілізації не тільки раси, але й індивіди кожної раси, принаймні найвищих рас, схильні дедалі більше відрізнятися. Всупереч нашим егалітарним мріям, результат сучасної цивілізації полягає не в тому, щоб зробити людей все більш і більш інтелектуально рівними, а, навпаки, – все більш і більш різними.

Одним із головних наслідків цивілізації є, з одного боку, розмежування рас за інтелектуальною працею, з кожним днем все істотніше, яке вона зумовлює у народів, що досягли високого ступеня культури, а з іншого – диференціювання, щораз більше, різних прошарків, з яких складається кожний цивілізований народ.

Умови сучасної індустріальної еволюції прирікають нижні шари цивілізованих народів на дуже спеціалізовану працю, яка далеко не збільшує їхній інтелект, лише прагне зменшити його. Сто років тому робітник був справжнім художником, здатним виготовляти всі деталі будь-якого механізму, наприклад, годинника. Сьогодні це проста маніпуляція, яка ніколи не вимагає виробляти більше ніж одну деталь, витрачаючи своє життя на свердління подібних отворів чи шліфування того самого виробу, керуючи тією самою машиною. Як результат, його інтелект незабаром взагалі атрофується. Під тиском відкриттів та конкурентів промисловець або інженер, який керує працівниками, зобов'язаний, натомість, нагромаджувати набагато більше знань, духу ініціативи та винахідництва, ніж той самий промисловець, той самий інженер століття тому. Постійно задіяний, його мозок підкоряється закону, якому в таких випадках підпорядковані всі органи, він розвивається все більше і більше.

Токвіль вже вказував на цю поступову диференціацію соціальних верств у той час, коли промисловість була далекою від сьогоденного рівня розвитку. “Оскільки принцип розподілу праці отримує повніше застосування, працівник стає слабшим, обмеженішим і більш залежним. Мистецтво прогресує, ремісник відстає. Бос і працівник щодня відрізняються більше”.

Сьогодні вищий народ з інтелектуального погляду можна розглядати як своєрідну ступінчасту піраміду, більшу частину якої формують глибинні маси населення, верхні яруси посідають інтелектуальні прошарки*. Вершину піраміди займає малесенька еліта вчених, винахідників, художників, письменників, нескінченно невелика група щодо решти населення, але вона сама по собі забезпечує рівень країни в інтелектуальному масштабі цивілізації. Досить було б їй зникнути, щоб ми побачили зникнення водночас всього, що визначає славу нації.

"Якби Франція, як справедливо каже Сен-Симон, раптово втратила перших своїх п'ятдесят вчених, своїх п'ятдесят перших художників, її перших п'ятдесят промисловців, своїх перших п'ятдесят фермерів, то країна стала б бездушним тілом, вона була б обезголовлена. Якщо б, навпаки, втратила увесь свій службовий персонал, ця подія засмутила б французів, тому що вони добрі, але результат для країни був би лише незначним збитком".

Із прогресом цивілізації різко зростає диференціація між крайніми верствами населення; вона навіть прагне, в певний момент, збільшуватися відповідно до того, що математики називають геометричною прогресією. Отже, якби відомі впливи спадковості не перешкождали цьому, то з плином часу вищі верстви якого-небудь народу випередили б у розумовому плані нижчих на таку ж велику відстань, яка відділяє негра від білого або навіть негра від мавпи.

Але через кілька причин ця інтелектуальна диференціація соціальних верств, якщо стає дуже великою, повинна відбуватися не так швидко, як можна було б допустити теоретично. По-перше, насправді, диференціація поширюється більше на інтелект, проте мало або взагалі не впливає на характер; а ми знаємо, що саме характер, а не інтелект, відіграє фундаментальну роль у житті народів. По-друге, сьогодні маси, за організацією і дисципліною, стають все-сильнішими. Їхня ненависть до інтелектуальної переваги очевидна. Ймовірно, що будь-яка інтелектуальна аристократія приречена на знищення періодичними революціями, оскільки народна маса самостійно організується, як було знищено століття тому старе дворянство. Коли соціалізм пошириться по Європі, його єдиним шансом існувати впродовж деякого часу буде знищити до останньої всіх осіб, які володіють перевагою, здатною підняти їх, хоча б незначно, над найскромнішим середнім.

---

* Я кажу розумний, не додаючи освічений. Особливою помилкою латинських народів є віра в те, що існує паралелізм між навчанням і розумом. Навчання передбачає лише володіння певною здатністю запам'ятовувати, але не потребує будь-якої якості судження, рефлексії, ініціативи або винахідливості. Ми зустрічаємо дуже часто людей з великою кількістю дипломів, хоча й дуже обмежених, але також дуже часто зустрічаємо малоосвічених людей, проте з високим рівнем інтелекту. Тому верхні шари нашої піраміди складатимуться із елементів, які запозичені з усіх класів. Всі професії мають дуже малу кількість видатних розумів. Однак, мабуть, через закони спадковості, найбільше їх спостерігаємо у так званих верхніх соціальних класах, і саме в цьому, безсумнівно, проявляється їхня перевага.

Крім двох причин, які я тільки що виклав, і які є штучними, оскільки вони є наслідком цивілізаційних умов, що можуть змінюватися, є набагато важливіша (тому що це неминучий природний закон), яка завжди перешкоджатиме еліті нації диференціюватися надто швидко в інтелектуальному плані від нижчих верств. За наявності сучасних умов цивілізації, які прагнуть все більше і більше диференціювати людей тієї самої раси, існують насправді вагомні закони спадковості, що, як правило, прагнуть знищити або звести до середнього осіб, які занадто чітко перевищують її.

Вже старі спостереження, які згадують всі автори робіт про спадковість, довели, що нащадки видатних інтелектуальних сімей рано чи пізно, найчастіше рано, зазнають дегенерації, яка має тенденцію їх зовсім знищити.

Тому, здається, велика інтелектуальна перевага здобувається, лише якщо позаду залишаються тільки вироджені. Насправді вістря соціальної піраміди, про яку я говорив вище, може існувати тільки за умови постійного запозичення своїх продуктивних сил у елементів, що розташовані під нею. Якби всі особи, що утворюють цю еліту, були зібрані на ізольованому острові, то унаслідок взаємного схрещування вони перетворилися б на расу, що страждає від різних вироджень і тому приречена скоро зникнути. Великі інтелектуальні переваги можна порівняти з тими ботанічними чудовиськами, які створені мистецтвом садівника. Залишені на себе, вони гинуть або повертаються до середнього типу виду, який є всемогутнім, тому що представляє довгу низку предків.

Ретельне вивчення різних народів показує, що якщо особи певної раси надзвичайно диференційовані за інтелектом, то вони дуже мало відрізняються за характером, цією непохитною скелею, стійкістю якої, як я вже говорив, зберігається впродовж століть. Тож, вивчаючи расу, ми повинні розглядати її з двох дуже різних позицій. З інтелектуальної позиції треба вивчати лише невелику еліту, якій належить весь літературний та промисловий науковий прогрес цивілізації. З погляду характеру важливо знати лише середні показники. Саме від рівня цього середнього завжди залежить сила народу. Вони можуть, у певному сенсі, обійтися без інтелектуальної еліти, але не певного рівня характеру. Ми покажемо це невдовзі.

Отже, все більше і більше диференціюючи себе інтелектуально впродовж століть, особи якої-небудь раси завжди прагнуть з погляду характеру коливатися навколо середнього типу цієї раси. Саме до цього середнього типу, який піднімається дуже повільно, належить переважна більшість членів нації. Це фундаментальне ядро огорнуте, – принаймні серед вищих народів, – тонким шаром видатних розумів, які важливі з погляду цивілізації, але не важливі з погляду раси. Постійно руйнуючись, воно безперестанку оновлюється за рахунок середнього шару, який змінюється лише дуже повільно, адже, щоб стати міцними, найменші зміни повинні накопичуватися спадково в одному напрямі протягом декількох століть.

Уже кілька років тому, спираючись на суто анатомічні дослідження, я дійшов до вищезазначених ідей щодо диференціації індивідів і рас, для обґрунтування яких я посилався тільки на психологічні доводи. Оскільки двоякого роду дослідження приводять до одних і тих самих результатів, дозволю собі нагадати деякі з висновків моєї першої праці*. Вони спираються на вимірювання, проведені над кількома тисячами давніх і сучасних черепів, що належали до різних рас. Ось найважливіші висновки†:

“Об’єм черепа тісно пов’язаний з інтелектом, коли залишити осторонь окремі випадки, оскільки ми працюємо із серіями. Можна побачити, що відрізняють нижчі раси від вищих рас не ті невеликі відмінності середнього об’єму їхніх черепів, а, швидше за все, і це важливий факт, що вища раса має низку людей з дуже розвиненим мозком, тоді як у нижчих расах їх не спостерігаємо. Тому раси відрізняються не середніми прошкарами людей, а кількістю тих особин, які перевищують середній тип. Від однієї людини до іншої середня різниця в об’ємі черепа – за винятком випадків, коли ви розглядаєте доволі неповноцінні раси, – ніколи не є дуже значною.

---

* Dr. Gustave le Bon. *Recherches anatomiques et mathématiques sur les variations de volume du cerveau et sur leurs relations avec l’intelligence*. In-8°, 1879. Mémoire couronné par l’Académie des sciences et par la Société d’anthropologie.

† Впродовж століть антропологам та психологам не дає спокою пошук відповіді на питання про зв’язок інтелекту людини із об’ємом її мозку. На це запитання немає однозначної, науково обґрунтованої відповіді навіть сьогодні. Ще складніше встановити співвідношення між рівнем цивілізаційного розвитку певного народу та середнім значенням об’єму мозку його представників. Проблема полягає у неоднозначному трактуванні такого поняття, як рівень інтелекту (IQ) окремої людини. Ще важче дати визначення рівня інтелекту окремого народу (раси). З іншого боку, не менш складно і неоднозначно порівнювати рівні цивілізації різних рас і народів, особливо кількісною мірою.

Щодо цих питань вчені поділилися на дві групи, які дотримуються полярних поглядів. Найповніше загальні підсумки давніх та сучасних досліджень наведено у книзі Richard Lynn “*Race Differences in Intelligence: An Evolutionary Analysis*” (Washington Summit Publishers, Augusta, GA, 2006).

Коли популяції просторово ізольовані одна від одної, в них неминуче розвиваються генетичні відмінності, тому вони еволюціонують у різні породи або, в разі людини, – раси. Це – загальний принцип еволюційної біології. Вважають, що за появу расових відмінностей в інтелекті відповідальні два процеси: адаптація до різного навколишнього середовища та генетичні мутації, що з’явилися у одних рас і не з’явилися в інших.

Як стверджував ще Г. Лебон, середнє статистичне значення об’єму мозку особин певного народу зовсім не визначає рівня його цивілізації. За даними, наведеними у цитованій вище книзі, найбільший об’єм мозку в ескімосів (1474 см³), а найменший – у бірманців (1227 см³). Читачам, мабуть, буде цікаво дізнатися, що за виконаними ще наприкінці XIX ст. вимірюваннями середні об’єми черепів слов’янських народів, які входили до складу Російської імперії, становили: білорусів – 1429 см³; поляків – 1420 см³; українців – 1414 см³; росіян – 1399 см³. [прим. ред.]

Порівнюючи черепа різних людських рас, тепер і у минулому, бачимо, що раси, в об'ємах черепа яких найбільші індивідуальні відмінності, стоять на вищому щаблі цивілізації, що коли раса стає цивілізованішою, черепа осіб, з яких вона складається, все більше і більше різняться між собою. Результатом цього є те, що цивілізація веде нас не до розумової рівності, а до все більшої глибини нерівності. Анатомічна і фізіологічна рівність трапляється тільки між особинами, що стоять на найнижчому щаблі розвитку. Між членами якогось дикого племені, коли всі його члени займаються одними і тими ж професіями, відмінність обов'язково мінімальна. Натомість між селянином, у лексиконі якого лише триста слів, і вченим, у якого сто тисяч з відповідними поняттями, відмінність, навпаки, величезна...

До всього вищесказаного слід додати, що диференціація між окремими людьми, що виникає внаслідок розвитку цивілізації, також проявляється між статями: у нижчих народів або в нижчих шарах вищих народів чоловік і жінка інтелектуально дуже близькі одне до одного. Навпаки, як тільки люди стають цивілізованішими, статі мають тенденцію все більше і більше диференціюватися.

Відмінності об'ємів черепа чоловіка та жінки, навіть якщо порівнюємо тільки, як я робив, суб'єктів однакового віку, однакового зросту та рівної ваги, дуже швидко зростають із розвитком цивілізації. Дуже незначні в нижчих расах, ці відмінності стають величезними у вищих расах. У вищих расах жіночі черепа часто лише трохи розвиненіші, ніж черепа жінок нижчих рас. Тоді як середній розмір черепа парижанина ставить його між найбільшими відомими черепами, середній об'єм черепа парижанки нічим не відрізняється від об'єму найменших черепів і досягає заледве не обсягу черепа китаянок або навіть черепа жінок Нової Каледонії*».

---

* **Нова Каледонія** (фр. *Nouvelle-Calédonie*) — заморське володіння Франції з особливим статусом. Займає групу островів у південно-західній частині Тихого океану. Найбільший острів, який відкрив Джеймс Кук 1774 р., названий за древнім найменуванням батьківщини його предків, Шотландії, — Каледонія [прим. ред.].

Розділ V

Формування історичних рас

Ми вже вказували, що не можемо більше зустріти природні раси в науковому сенсі цього слова серед цивілізованих народів, а тільки історичні раси, тобто раси, створені випадковими завоюваннями, імміграцією, політикою тощо, які сформувалися із суміші індивідів різного походження.

Як ці різnorідні раси об'єднуються і формують історичну расу із загальними психологічними характеристиками? Це те, що ми досліджуємо.

Спочатку зауважимо, що елементи, яким довелося контактувати випадково, не завжди зливаються. Німецьке, угорське, слов'янське та інше населення, яке проживає під австрійською владою, формує чітко окремі раси, які ніколи не намагалися злитися. Ірландець, який живе під владою англійців, теж не змішався з ними. Що стосується найнижчих народів, червоношкірих, айстралійців, тасманійців тощо, вони не тільки не об'єднуються з вищими народами, але й значно швидше зникають у разі контакту. Всякий нижчий народ, якому доводиться контактувати з вищим народом, фатально приречений на швидке зникнення.

Три умови необхідні, щоб раси злилися і сформували нову, менш-більш однорідну расу.

Перша полягає у тому, щоб породи, які зазнають схрещування, не були занадто неоднаковими за кількістю; по-друге, щоб вони не надто відрізнялися за характером; по-третє – щоб вони тривалий час залишалися під впливом однакових умов навколишнього середовища.

Перша з перерахованих умов має чільне значення. Невелика кількість білих, перевезених до великої негритянської популяції, зникає через кілька поколінь, не залишаючи слідів своєї крові серед нащадків. Так зникли всі завойовники, які вторглися в країни із дуже численним населенням. Вони могли, як і латиняни в Галлії, араби в Єгипті, залишити після себе цивілізацію, своє мистецтво та свою мову. Вони ніколи не залишали там своєї крові.

Друга із попередніх умов також дуже важлива. Звичайно, дуже різні раси, наприклад, чорні та білі, можуть об'єднатися, але метиси, які є результатом такого схрещування, являють собою населення, що значно поступається продуктам, з яких воно походить, і повністю нездатне створити або навіть продовжити цивілізацію. Вплив протилежного успадкування розкладає їхні моральність і характер. Коли метиси успадкували випадково, як у Санто-Домінго, вищу цивілізацію, ця цивілізація швидко дійшла до жалюгідного занепаду. Перехресне схрещування може бути елементом прогресу між вищими, доволі близь-

кими расами, такими, наприклад, як англійці та німці Америки. Але воно завжди є елементом виродження, коли ці раси, навіть вищі, занадто різні*.

Схрестити два народи – це змінити їх фізичну, а також розумову конституцію. Втім, схрещування – це єдиний безпомилковий спосіб кардинальної трансформації характеру людей, тільки спадщина є доволі потужною для боротьби зі спадковістю. Воно дає можливість у довгостроковій перспективі створити нову расу, з новими фізичними та психологічними ознаками.

Створені у такий спосіб ознаки залишаються спочатку дуже хиткими і дуже слабкими. Щоб їх закріпити, потрібні довгі спадкові накопичення. Перший ефект схрещування між різними расами полягає у знищенні душі цих рас, тобто того набору спільних ідей та почуттів, які є силою народу і без яких немає ні нації, ні батьківщини. Це критичний період в історії народів, період спроб і помилок, через який кожен народ повинен був пройти, тому що навряд чи є якась європейська нація, не сформована з уламків інших народів. Цей період, сповнений внутрішньої боротьби та несподіванок, триває доти, доки нові психологічні характери ще не зафіксовані.

З викладеного вище випливає, що перехрещування треба розглядати і як фундаментальний елемент формування нових рас, і як потужний чинник розпаду древніх рас. Тому з розумом всі народи, які досягли високого ступеня цивілізації, ретельно уникали змішування з іноземцями. Без чудового режиму каст маленька жменька арійців, які вторглися в Індію три тисячі років тому, незабаром потонула б у величезному натовпі чорного населення, яке охопило їх зусібіч, і жодна цивілізація не народилася б на ґрунті Великого півострова. Якби в наші дні англійці не дотримувалися на практиці тієї самої системи і погодилися на схрещування з індіанцями, то гігантська Індійська імперія вже давно їх би позбулася. Народ може втратити багато речей, зазнати багатьох катастроф і знову піднятися. Він втратить все, і знову не встане, коли втратив душу.

Саме в той момент, коли цивілізації, що перебувають в стані занепаду, стають здобиччю мирних чи войовничих загарбників, перехрещування послідовно виконують деструктивну, а потім і творчу роль, про яку я щойно говорив. Вони руйнують стародавню цивілізацію, оскільки знищують душу народу, який нею володів. Вони дають змогу створити нову цивілізацію, оскільки руйну-

---

* Всі країни, у яких надто багато метисів, лише з цієї причини приречені на вічну анархію, якщо в них не панує залізний кулак. Так було в Мексиці, так неминуче буде в Бразилії. Вона має лише одну третину білих. Решта населення – негри та мулати. Знаменитий Агассіс правильно каже, що “достатньо побувати в Бразилії, щоб не можна було заперечувати занепад, що виник внаслідок схрещувань, які відбувалися в цій країні ширше, ніж деінде. Такі схрещування, за його словами, знищують найкращі якості, білих, чорних або індіанців, і створюють невимовний тип, чия фізична і психічна енергія ослаблена”.

ються старі психологічні ознаки рас, а під впливом нових умов існування можуть сформуватися нові ознаки.

Лише в расах, що перебувають у процесі становлення й успадковані риси яких знищено внаслідок протилежних дій спадковостей, можна виявити вплив останнього зі згаданих на початку цієї глави чинників – середовища. Дуже слабкий вплив середовищ на старі раси, натомість дуже великий на нові раси. Перехрещування, яке знищує успадковані від предків психологічні характери, створює своєрідну *tabula rasa*, на якій дія довкілля, що триває століттями, досягає успіхів у створенні, а потім закріпленні нових психологічних характерів. Тоді, і лише тоді формується нова історична раса. Так була сформована наша власна.

Вплив фізичного та морального середовища дуже великий, або навпаки, дуже малий, залежно від конкретного випадку, і це пояснює найсуперечливіші думки, висловлені щодо їх дії. Ми щойно бачили, що цей вплив дуже великий на раси, що перебувають на стадії формування; але якщо розглядати стародавні раси, міцно закріплені спадковістю впродовж тривалого часу, ми могли б сказати, що вплив середовища, навпаки, майже повністю відсутній.

Щодо морального середовища: ми маємо доказ його мізерної дії через відсутність впливу наших західних цивілізацій на народи Сходу, навіть якщо вони стикалися з нами протягом кількох поколінь, як це спостерігаємо на китайцях, що проживають у Сполучених Штатах. Для фізичного середовища ми констатуємо слабкість їхньої сили через труднощі акліматизації. Перенесена в нове оточення, занадто відмінне від його власного, стародавня раса – чи то людина, тварина, чи рослина – гине, а не перетворюється. Завойований десятима різними народами Єгипет завжди був їхньою гробницею. Жоден з них не зміг акліматизуватися до нього. Греки, римляни, перси, араби, турки тощо ніколи там не залишали слідів своєї крові. Єдиний тип, який там можна зустріти, – це незмінний фелак*, чиї риси точно відтворюють ті, що єгипетські художники сім тисяч років тому увічнили на могилах і у палацах фараонів.

Більшість історичних рас у Європі все ще перебувають на стадії формування, і це важливо знати, щоб зрозуміти їхню історію. Один тільки нинішній англієць уособлює майже цілком сформовану расу. В ньому древній бретонець, саксонець, нормандець померли, щоб сформувати доволі однорідний новий тип. У Франції, навпаки, провансалець дуже відрізняється від бретонця, овернця чи нормандця. Однак, якщо ще немає середнього типу француза, є принаймні середні типи певних регіонів. На жаль, ці типи ще дуже розділені ідеями і

---

* **Фелак** – фермер чи селянин у країнах Близького Сходу. В арабській мові слово означає "орач" або "землероб". За часів поширення ісламу цей термін використовували, щоб відрізнити арабських поселенців, зазвичай кочівників (бедуїнів), від місцевих сільських жителів (фелаків) окупованих територій, таких як єгиптяни, сирійці тощо [прим. ред.].

характером. Тому важко знайти установи, які їм можуть підійти однаково, і лише енергійна централізація здатна дати їм якусь спільність думок. Наші глибокі розбіжності у почуттях та переконаннях, а також політичні потрясіння пов'язані, переважно, з відмінностями психічної конституції, які тільки майбутнє може стерти.

Так було завжди, коли різні раси вступали в контакт. Розбрати та міжусобні війни завжди відрізнялися тим більшою жорстокістю, чим більш різними були раси. Коли вони занадто несхожі, вже абсолютно неможливо змусити їх жити з одними і тими ж установами та за тими самими законами. Історія великих імперій, утворених з різних рас, завжди була однаковою. Найчастіше вони зникають разом зі своїм засновником. Серед сучасних націй лише голландцям і англійцям вдалося накласти ярмо на азійські народи, що дуже відрізнялися від них, але їм це вдалося тільки тому, що вони поважали традиції, звичаї та закони цих народів, залишаючи їх насправді керувати собою і обмежуючи їхню роль отриманням частини податків, торгівлею та підтримкою миру.

Крім цих рідкісних винятків, всі великі імперії, що об'єднують різні народи, можуть бути створені лише силою і приречені на насильницьку загибель.

Щоб нація змогла формуватися і довго існувати, вона повинна формуватися повільно, поступово змішуючи раси, які мало відрізняються одна від одної, постійно перехреснюючись між собою, живучи на тому самому ґрунті, зазнаючи дії тих самих середовищ, маючи ті самі установи і ті самі переконання. Ці різноманітні раси можуть після декількох століть утворити одну націю.

Оскільки світ старіє, раси стають все стабільнішими, а їх перетворення унаслідок змішування – рідкіснішими. З віком людство відчуває, що тягар спадковості стає все важчим, а перетворення – складнішими. Що стосується Європи, то можна сказати, що ера формування історичних рас незабаром закінчиться.

КНИГА II

Як психологічні характери рас проявляються у різних елементах їх цивілізацій

Розділ I

Різні елементи цивілізації як зовнішній прояв душі народів

Різні елементи: мови, інститути, ідеї, вірування, мистецтво, література, які становлять цивілізацію, слід розглядати як зовнішній прояв душі народів, які їх створили. Але, відповідно до епох і рас, значення цих елементів, як вираження душі народу, дуже неоднакове.

Сьогодні навряд чи є книги, які стосуються творів мистецтва і про які не кажуть, що вони правильно відображають думки народів і є найважливішим вираженням їхньої цивілізації.

Безперечно, часто буває і так, але дуже важливо, щоб це правило було абсолютним, і щоб розвиток мистецтва завжди відповідав інтелектуальному розвитку націй. Якщо є народи, для яких твори мистецтва є найважливішим проявом їхньої душі, то є й інші, які дуже високо стоять на щаблях цивілізації, для яких мистецтво відігравало лише цілком другорядну роль. Якщо б треба було написати історію цивілізації кожного народу, беручи до уваги тільки один елемент, то цей елемент відрізнявся б від одного народу до іншого. Це було б мистецтво для деяких, але для інших – це їх установи, військова організація, промисловість, торгівля тощо, які допоможуть краще їх пізнати. Цей наголос потрібно зробити з самого початку, оскільки це дасть нам змогу пізніше зрозуміти, чому різні елементи цивілізації зазнали дуже неоднакових перетворень, передаючись від одного народу до іншого.

Серед народів античності єгиптяни та римляни надають доволі характерні приклади цієї нерівності в розвитку різних елементів цивілізації та навіть у різних галузях, у яких формується кожен з цих елементів.

Спочатку візьмімо єгиптян. У них література завжди була дуже слабкою, живопис дуже посереднім. Натомість архітектура та скульптура створювали шедеври. Їх пам'ятники все ще викликають наше захоплення. Статуї, які вони залишили нам, такі як Писар, Шейх ель-Белед, Рахотеп, Нефертарі та багато інших, були б моделями навіть сьогодні, й тільки через дуже короткий час грекам вдалося перевершити їх.

З єгиптянами порівнюємо римлян, які відіграють таку визначну роль в історії. Їм не бракувало ні вихователів, ні зразків для наслідування, позаяк мали за собою єгиптян і греків; але їм не вдалося створити особистого мистецтва. Ніколи, можливо, ніхто не демонстрував меншої оригінальності у своїх художніх творах. Римляни дуже мало піклувалися про мистецтво, розглядали його лише з утилітарного боку, вбачали в ньому тільки своєрідний товар для обміну на такі продукти, як метали, трави та спеції, яких вони потребували від іноземних народів. Ставши вже господарями світу, римляни не мали національного мистецтва, і навіть у той час, коли панував загальний мир, багатство та потреби в розкоші, слабо розвивали свої художні здібності, завжди зверталися до Греції за моделями та митцями. Історія римської архітектури та скульптури є не більш ніж підрозділом історії грецької архітектури та скульптури.

Але цей великий римський народ, настільки неповноцінний у своєму мистецтві, підняв на найвищий ступінь інші три елементи цивілізації. Він мав військові установи, які забезпечували його світове панування; політичні та судові установи, які ми досі копіюємо; нарешті, він створив літературу, яка надихає і в нашу епоху.

Отже, вражає нерівність у розвитку елементів цивілізації двох націй, високий ступінь культури яких не можна поставити під сумнів, і тому можемо заздалегідь передбачити помилки, яких би ми припустилися, взявши за масштаб лише один з цих елементів, наприклад, мистецтво. Ми тільки що знайшли у єгиптян надзвичайно оригінальні та чудові мистецтва, крім живопису та дуже посередньої літератури. У римлян – вкрай посереднє мистецтво, без найменшого сліду оригінальності, але зате блискучу літературу, і, нарешті, першорядні політичні та військові установи.

Самих греків, один із народів, які проявили свою перевагу в найрізноманітніших галузях, можна навести як приклад, щоб показати відсутність паралелізму між розвитком різних елементів цивілізації.

У гомерівський період їхня література була дуже блискучою, адже пісні Гомера досі вважають зразками, якими університетська молодь Європи насичувала себе століттями; і все ж відкриття сучасної археології довели, що за часів гомерівських пісень грецька архітектура та скульптура були надзвичайно варварськими і складалися лише із безформних наслідувань Єгипту та Ассирії.

Але саме індуси найкраще продемонструють нам ці нерівності в розвитку різних елементів цивілізації. З погляду архітектури дуже мало народів, які їх перевершили. З погляду філософії їхні міркування досягли тієї глибини, до якої європейська думка прийшла лише зовсім недавно. У літературі, якщо вони не варті греків і латинян, то принаймні створили чудові твори. У галузі скульптури, навпаки, вони посередні й значно нижчі від греків. У галузі науки та історичних знань вони абсолютно нульові, й ми відзначаємо в них відсутність точності, яка не проявляється у жодному народі такою мірою. Їхні науки були лише дитячими міркуваннями; їхні історичні книги складалися із абсурдних

легенд, що не містять жодної дати і, можливо, жодної точної події. Знову ж таки, вивчення виключно мистецтва було б недостатньо, щоб визначити рівень цивілізації цього народу.

Багато інших прикладів можна навести для підтвердження вищесказаного. Є раси, які, ніколи не добившись найвищого рангу, досягають успіху в створенні абсолютно особистого мистецтва, без видимого споріднення із попередніми взірцями. Такими були араби. Менше ніж через століття після вторгнення у старий греко-римський світ вони перетворили візантійську архітектуру, яку спочатку прийняли, настільки, що було б неможливо виявити, які типи їх надихали, якби ми досі не мали перед собою низку проміжних пам'яток.

Навіть за відсутності художніх чи літературних здібностей народ може створити високу цивілізацію. Такими були фінікійці, які не мали іншої переваги, крім своєї комерційної майстерності. Саме завдяки їх посередництву стародавній світ був цивілізованим, різні його частини були об'єднані; але самі по собі вони майже нічого не виробляли, а історія їхньої цивілізації – це лише історія їхньої торгівлі*.

Нарешті, існують народи, в яких всі елементи цивілізації залишилися у дуже нерозвиненому стані, за винятком мистецтв. Такими були моголи. Пам'ятники, які вони спорудили в Індії і стиль яких майже не містить нічого індуського, настільки чудові, що деякі з них, як стверджують компетентні художники, є найпрекраснішими витворами людських рук; і все-таки нікому не спало на думку зарахувати моголів до вищих рас.

Втім, можна помітити, що навіть у найцивілізованіших народів мистецтво досягало найвищого щабля розвитку не завжди на піку їхньої цивілізації. Серед єгиптян та індусів найдосконаліші пам'ятники, як правило, найстаріші; в Європі, саме в середні віки, які вважають періодом напівварварства, процвітало прекрасне готичне мистецтво, нічого рівного чудовим творам якого ніколи пізніше не було.

Тому неможливо робити висновки про рівень народу лише за розвитком його мистецтв. Вони, я повторюю, становлять лише один з елементів його цивілізації; і немає ніяких доказів, що цей елемент – подібно, зрештою, як і література в іншому місці, – найвищий. Часто, навпаки, саме народи, які на чолі цивілізації: римляни в давнину, американці сьогодні мають найслабші художні твори. До того ж нерідко, як зазначено раніше, саме у напівварварські епохи народи народжували літературно-мистецькі шедеври, особливо свої художні шедеври.

---

* Насправді фінікійці, крім морської торгівлі, причетні до цілої низки видатних досягнень, які збагатили цивілізацію. Зокрема, вони навчили греків виготовляти скло, прославилися виробництвом пурпурової фарби. Найважливіша для всього світу культурна спадщина стародавньої Фінікії – це алфавіт. Саме фінікійці першими створили алфавіт у його класичному розумінні, поширили його по всій тогочасній Ойкумені, унаслідок чого його поклали в основу всіх відомих нині систем письма [прим. ред.].

Можна навіть вважати, що період індивідуальності в мистецтві народів — це спалах їхнього дитинства або молодості, а не зрілого віку; і якщо врахувати, що в утилітарних захопленнях нового світу, зорю якого ми тільки ледь розрізняємо, роль мистецтв майже не помітна, то можемо передбачити той день, коли його зарахують до проявів, якщо не нижчих, то принаймні цілком вторинних для цивілізації.

Мистецтво повинно розвиватися паралельно з іншими елементами цивілізації з багатьох причин, і тому завжди матиме змогу інформувати про стан цієї цивілізації. Чи це Єгипет, чи Греція, чи різні народи Європи, ми бачимо цей загальний закон, що як тільки мистецтво досягає певного рівня, тобто певні шедеври створено, відразу ж починається період занепаду, цілком незалежний від руху інших елементів цивілізації. Ця фаза занепаду мистецтв триває до політичної революції, вторгнення, прийняття нових вірувань або будь-якого іншого чинника, який вносить нові елементи в мистецтво. Тож у середні століття хрестові походи принесли нові знання та ідеї, які дали мистецтву імпульс, що привело до перетворення романського стилю на готичний. Незважаючи на це, через кілька століть відродження греко-латинських студій зумовило перетворення готичного мистецтва на мистецтво епохи Відродження. Саме так в Індії мусульманські вторгнення привели до перетворення індуського мистецтва.

Важливо також зазначити, що оскільки мистецтво загалом відображає певні потреби цивілізації та відповідає певним настроям, воно приречене на перетворення відповідно до цих потреб і навіть взагалі повністю зникнути, якщо потреби, і почуття, що їх породили, змінюються або зникають. Це зовсім не впливає з того, що цивілізація занепадає, і тут ми знову вбачаємо відсутність паралелізму між еволюцією мистецтва та іншими елементами цивілізації. Ніколи в історії цивілізація не була такою високою, як сьогодні, й ніколи, можливо, не було такого банального та найменш індивідуального мистецтва. Релігійні переконання, ідеї та потреби, які зробили мистецтво невід'ємним елементом цивілізації в часи, коли храми і палаци були святиною, зникли, мистецтво стало надбанням, річчю для задоволення, на яку не можна витратити багато часу або грошей. Оскільки воно вже не є предметом необхідності, то навряд чи може бути більш ніж ремісничим і наслідуваним. Сьогодні вже немає народів, які мають національне мистецтво, і кожен, в архітектурі, як і в скульптурі, живе більш-менш вдалими копіями зниклих епох.

Безперечно, ці скромні копії, напевно, відображають потреби чи примхи, але очевидно, що вони не можуть втілити наші сучасні ідеї. Я захоплююся наївними творами наших художників середньовіччя, що малюють святих, Христа, рай та пекло, на той час фундаментальними і головними об'єктами існування; але коли художники, які вже не мають цих переконань, покривають наші стіни примітивними легендами або інфантильними символами, намага-

ючись повернутися до техніки іншої епохи, вони створюють лише жалюгідні копії, які зовсім не цікаві сучасності та які зневажатиме майбутнє.

Єдине справжнє мистецтво, єдине, що виражає епоху, – у якому митець відображає те, що відчуває, або те, що бачить, а не обмежує себе імітацією форм, які відповідають потребам або переконанням, яких ми більше не маємо. Єдиним справжнім живописом нашого часу є відтворення речей, які нас оточують, єдина не менш щира архітектура – це п’ятиповерховий будинок, віадук та залізничний вокзал. Це утилітарне мистецтво відповідає потребам та ідеям нашої цивілізації. Це настільки характерно для епохи, як колись готична церква та феодальний замок. Для археолога майбутнього великі сучасні караван-сараї та старовинні готичні церкви становитимуть однаковий інтерес, оскільки вони будуть послідовними сторінками тих кам’яних книг, які кожне століття залишає після себе, тоді як він нехтуватиме жалюгідними підробками багатьох сучасних художників.

Кожна естетика являє собою ідеал епохи та раси, і лише тому, що часи і раси різні, ідеал повинен постійно змінюватися. З філософського погляду всі ідеали рівноцінні, тому що вони є тільки перехідними символами. Коли вплив греків і римлян, який впродовж стількох століть фальсифікував європейський розум, нарешті зникне з нашого виховання і ми навчимося самостійно роздивлятися навколо, то для нас стане очевидним, що світ має пам’ятники, естетична цінність яких щонайменше однакова з цінністю Парфенона і які набагато цікавіші для сучасних народів.

Отже, мистецтво, як усі елементи цивілізації, є зовнішнім проявом душі людей, які його створили, але ми також повинні визнати: це ще не означає, що воно становить для всіх народів влучне висловлення їхньої думки.

Це роз’яснення було необхідне. Адже через важливість, якої цивілізаційний елемент набуває у народі, ми вимірюємо силу перетворення, яку цей народ застосовує до того самого елемента, коли він запозичує його в іноземної раси. Наприклад, якщо його особистість проявляється особливо в мистецтві, він не зможе відтворити імпортовані моделі, не позначивши їх глибоко у своєму відбитку. Навпаки, він дуже мало перетворить елементи, які не можуть слугувати виразником його генія. Коли римляни прийняли архітектуру греків, вони не змусили її радикально змінитись, тому що аж ніяк не в пам’ятники вони найбільше вкладали свою душу.

І все-таки, навіть у такому народі, позбавленому оригінальної архітектури, вимушеному шукати собі за кордоном зразки та художників, мистецтву довелося через кілька століть зазнати впливу навколишнього середовища і стати, майже всупереч собі, вираженням раси, яка його запозичує. Храми, палаци, тріумфальні арки, барельєфи Стародавнього Риму – твори греків або учнів греків; і все ж характер цих пам’яток, їх призначення, їх орнаменти, самі їх розміри вже не навіюють нам поетичні й делікатні спогади про афінського генія, а радше ідеї сили, панування, військової пристрасті, які піднесли велику

душу Риму. Отже, навіть у царині, де вона проявляється як найменш особиста, раса не може зробити кроку, не залишаючи там деякого сліду, що належить тільки їй і який виявляє нам щось з її психічної конституції та її затаєних думок.

Безперечно, справжній художник, чи то архітектор, літератор, чи поет, володіє магічною здатністю передавати у своїх чудових узагальненнях душу епохи та раси. Дуже вразливі, дуже несвідомі, мислячи переважно образами і дуже мало міркуючи, художники в певний час є несхибними дзеркалами суспільства, в якому вони живуть; їхні твори, – найточніші документи, на які можна вказати, щоб відтворити справжній образ якоїсь цивілізації. Вони занадто несвідомі, щоб не бути щирими, а також надто вражені навколишнім середовищем, щоб неправильно передавати ідеї, почуття, потреби та тенденції. Свободи у них немає, і саме це робить їх сильними. Вони потрапляють у мережу традицій, ідей, переконань, які становлять душу раси та епохи, спадщину почуттів, думок і натхнення, вплив яких на них всесильний, оскільки він керує темною сферою несвідомого, у якій розробляються їхні твори. Якби, не маючи цих творів, ми знали з мертвих століть лише те, про що розповідають абсурдні історії та тенденційні твори стародавніх істориків, справжнє минуле кожного народу було б майже таким самим прихованим для нас, як і таємнича, затоплена хвилями Атлантида, про яку говорить Платон.

Суть справжнього витвору мистецтва полягає у тому, щоб щиро висловити потреби та ідеї часів, що його породили. З усіх різних мов, які розповідають про минуле, твори мистецтва, особливо архітектури, як і раніше, є найзрозумілішими. Більш щирі, ніж книги, менш штучні, ніж релігії та мови, вони виражають і почуття, і потреби. Архітектор – будівельник житла людини та житла богів; але завжди в храмі та у фойє закладались першопричини подій, що становили історію.

З вищевикладеного можемо зробити висновок, що якщо різні елементи, з яких складається цивілізація, є вираженням душі народу, який їх створив, то деякі з цих елементів відтворюють душу цього народу набагато краще, ніж інші.

Але оскільки природа цих елементів варіюється від одного народу до іншого, від однієї епохи до іншої, то очевидно, що неможливо знайти серед них хоча б один, який можна використовувати як загальне мірило для оцінювання рівня різних цивілізацій.

Очевидно також, що між цими елементами неможливо встановити ієрархічної класифікації, оскільки ця класифікація змінюватиметься від століття до століття, у міру того як змінюватиметься соціальна важливість розглянутих елементів з епохами.

Якщо судити про цінність різних елементів цивілізації лише з погляду чистої корисності, то можна сказати, що найважливішими елементами цивілізації є ті, які дають змогу людям поневолити інших, тобто військові установи. Але тоді довелося б поставити греків, художників, філософів і вчених,

нижче від важких когорт Риму, мудрих і вчених єгиптян – нижче від напівварварських персів, індусів нижче від напівварварських моголів.

Цими тонкими відмінностями історія не займається. Єдиною перевагою, перед якою вона завжди схиляється, є військова перевага; але остання дуже рідко супроводжується відповідною перевагою в інших елементах цивілізації, або, принаймні, не дає їй довго існувати поряд із собою. На жаль, військова перевага якогось народу не може бути ослаблена, не прирікаючи його на швидке зникнення. Завжди вищим народам, які досягли апогею цивілізації, доводилось поступитися місцем варварам, які були значно нижчими за розумом, але володіли певними якостями характеру і войовничою доблестю, якими занадто витончені цивілізації завжди нехтували.

Тому довелося б дійти того сумного висновку, що ті елементи цивілізації, які з філософського погляду є дуже низькими, із суспільного погляду найважливіші. Якщо закони майбутнього повинні бути такими ж, як і закони минулого, то можна сказати, що найнебезпечніше для народу – це досягнення надто високого рівня інтелекту та культури. Народи гинуть, як тільки змінюються якості характеру, які формують основу їхніх душ, і ці якості погіршуються, як тільки зростають їхні цивілізація та інтелект.

Розділ II

Як змінюються установи, релігії та мови

У роботі, опублікованій в іншому місці, ми показали, що вищі раси не здатні нав'язати свою цивілізацію нижчим расам. Використовуючи один за одним найпотужніший засіб дій, доступний європейцям, – освіту, інституції та вірування, ми продемонстрували абсолютну недостатність цих засобів дій для зміни соціального стану нижчих народів. Ми намагалися довести, що оскільки всі елементи цивілізації відповідають певній чітко визначеній психічній конституції, створеній довгим спадковим минулим, неможливо було їх змінити, не змінюючи психічної конституції, з якої вони походять. Тільки століття, а не завойовники можуть виконати таке завдання. Ми також показали, що тільки через низку послідовних етапів, аналогічних тим, які пройшли варвари, руйнівники греко-римської цивілізації, народ може піднятися в масштабах цивілізації. Якщо за допомогою освіти ми спробуємо уникнути цих стадій, то лише дезорганізуємо його мораль та інтелект і, нарешті, повернемо його до нижчого рівня, ніж той, на який він сам піднявся.

Аргумент, який ми використали щодо нижчих рас, застосовний також до вищих рас. Якщо принципи, які ми виклали в цій роботі, правильні, ми повинні усвідомити, що вищі раси теж не можуть раптово перетворити свою цивілізацію. Це також потребує часу та послідовних етапів. Якщо іноді здається, що вищий народ прийняв вірування, установи, мови та мистецтва, відмінні від тих, які були в його предків, то насправді це уможлиблюється тільки після того, як він повільно і глибоко змінив їх, щоб узгодити зі своєю ментальною конституцією.

Історія, як видається, суперечить на кожній сторінці тільки що висловленій думці. Ми дуже часто бачимо, що народи змінюють елементи своєї цивілізації, приймають нові релігії, нові мови, нові інституції. Деякі відмовляються від одвічних вірувань, щоб перейти до християнства, буддизму або ісламізму; інші перетворюють свою мову; деякі, нарешті, радикально змінюють свої установи та мистецтво. Навіть здається, що завойовника чи апостола, чи навіть простої примхи достатньо, щоб здійснити такі перетворення дуже легко.

Але, розповідаючи нам про перебіг цих несподіваних перетворень, історія лише виконує одне зі своїх звичайних завдань: створення та поширення впродовж довгих літ помилок. Коли ви уважно вивчите всі ці так звані зміни, то незабаром зрозумієте, що самі назви речей легко змінюються, тоді як реалії, приховані за словами, продовжують жити і змінюються надзвичайно повільно.

Щоб довести це, а також показати, що за подібними назвами відбувається повільна еволюція речей, потрібно було б вивчати елементи кожної цивілізації у різних народів, тобто написати зовсім нову їх історію. За це важке завдання я вже взявся у кількох книгах; тому не маю наміру почати це заново тут.

Залишаючи осторонь численні елементи, з яких утворюється цивілізація, виберу для прикладу тільки один із них: мистецтво.

Перш ніж розпочати (однак у спеціальній главі) вивчення еволюції мистецтв, переходячи від одного народу до іншого, скажу кілька слів про зміни, яких зазнають інші елементи цивілізації, щоб показати, що закони, використовувані тільки до одного з цих елементів, добре застосовні до всіх інших, і що якщо мистецтво народів пов'язане з певною психічною конституцією, то і мова, установи, переконання тощо, так само взаємно узалежнені й, отже, не можуть раптово змінюватися та переходити від одного народу до іншого*.

Ця теорія може здатися парадоксальною, особливо стосовно релігійних переконань але все ж саме в історії цих переконань можемо знайти найкращі приклади, щоб довести, що народ так само не може раптово змінити елементи своєї цивілізації, як індивід – змінити свій зріст або колір очей.

Безперечно, загальновідомо, що всі основні релігії, як-от – брахманізм, буддизм, християнство, іслам, спричинили масові перетворення серед цілих рас, які, здавалося, прийняли їх раптово; але коли ви трохи заглибитесь у вивчення цих перетворень, то незабаром зрозумієте, що народи змінили передусім назви своїх старовинних релігій, а не самі релігії; що насправді запозичені переконання зазнали перетворень, необхідних, щоб пов'язати їх зі старими переконаннями, які вони покликані були замінити, але насправді стали лише простим їх продовженням.

Перетворення, яких зазнають вірування, переходячи від одного народу до іншого, часто настільки значні, що у новоприйнятій релігії більше немає видимої спорідненості з тією, назву якої вона зберігає. Найкращий приклад дає буддизм, який після перенесення до Китаю став настільки невпізнаним, що вчені спершу прийняли його за незалежну релігію і знадобилося багато часу, щоб визнати: ця релігія була просто буддизмом, перетвореним расою, яка його перейняла. Китайський буддизм зовсім не є буддизмом Індії, він, загалом, істотно відрізняється від буддизму Непалу, який своєю чергою також дуже відрізняється від цейлонського буддизму. В Індії буддизм був лише схизмою брахманізму, який передував йому, і від якого він принципово відрізняється дуже мало; у Китаї це був також розкол попередніх вірувань, з якими він тісно пов'язаний.

---

* Я не торкаюся тут справ Японії, яку я вже розглядав в іншому місці, і до якої неодмінно повернуся коли-небудь. Було б неможливо вивчити на кількох сторінках питання, щодо якого видатні державні діячі, на жаль, поводяться як непросвітлені філософи, обманюючи цим себе повністю. Престиж військових перемог, навіть здобутих над простими варварами, все ще залишається для багатьох розумів єдиним критерієм рівня цивілізації. Можна підготувати армію негрів у європейському стилі, навчити їх поводитися з рушницями та гарматами, однак це не змінило б їх ментальну неповноцінність і все, що впливає з цієї неповноцінності. Лак європейської цивілізації, який нині вкриває Японію, не відповідає психічному стану раси. Це жалюгідна звичка запозичувати, яка незабаром спричинить бурхливі революції.

Те, що строго доведено для буддизму, не менш слушне для брахманізму. Оскільки раси Індії були надзвичайно різноманітними, то легко можна припустити, що під однаковими назвами вони повинні мати надзвичайно різні релігійні переконання. Безперечно, всі брахманські народи вважають Вішну та Шиву своїми головними божествами, а Веди – своїми священними книгами; але ці фундаментальні боги залишили в релігії лише свої імена, священні книги, а не їх текст. Поряд з ними утворилися незліченні культи, де можна знайти, за обрядами, найрізноманітніші переконання: монотеїзм, політеїзм, фетишизм, пантеїзм, культ предків, демонів, тварин тощо. Якщо робити висновки про культи Індії лише згідно зі сказаним у Ведах, ми не матимемо щонайменшого уявлення про богів та вірування, які панують на величезному півострові. Назви священних книг шанують всі брахмани, але від релігії, якої навчають ці книги, взагалі нічого не залишається.

Навіть сам іслам, незважаючи на простоту свого монотеїзму, не уникнув цього закону: відстань між ісламом Персії, Аравії та Індії величезна. Індія, по суті, політеїстична, знайшла способи зробити політеїста найбільш монотеїстичним за переконаннями. Для п'ятдесяти мільйонів мусульман-індусів Магомет і святі ісламу – не більше ніж нові боги, долучені до тисяч інших.

Іслам навіть не спромігся встановити в Індії рівність всіх людей, яка була в іншому місці однією з причин його успіху: мусульмани Індії практикують, як й інші індуси, систему каст. У Декані, серед дравідських народностей, іслам став настільки невпізнаним, що його навряд чи можна відрізнити від брахманізму; він взагалі не відрізнявся б від нього без імені Магомета, і без мечеті, де обожнюють пророка, що став богом, .

Вам не доведеться їхати в Індію, щоб побачити глибокі зміни, яких іслам зазнав після переходу від однієї раси до іншої. Просто подивіться на наше велике володіння – Алжир. Він містить дві дуже різні раси: арабів та берберів, також мусульман. Але від ісламу першого до ісламу другого дуже далеко; полігамія Корану стала моногамною серед берберів, чия релігія – це лише злиття ісламу зі старим поганством, яке вони практикували від далеких віків, коли панував Карфаген.

Самі релігії Європи не звільняються від загального закону трансформуватися відповідно до душі рас, що їх приймають*. Як і в Індії, список догм,

---

* Не уникнула дії цього закону також візантійська гілка християнства, перенесена в Київську Русь. Поширюючись й утверджуючись на Русі, християнство поступово втрачало візантійську форму, вбираючи в себе елементи місцевих слов'янських звичаїв, ритуалів, естетичних запитів та моральних принципів. Візантійські церковні канони поступово пристосовувалися до особливостей давньоруського етносу. Навіть сьогодні, більше ніж через 1000 років, повсюдно спостерігаємо вплив дохристиянських поганських вірувань на традиції та практику релігійного життя українського народу. За прикладами далеко ходити не треба – згадаймо свято Івана Купала чи свято Покрови, корені яких прадавні, дохристиянські [прим. ред.].

закріплений текстами, залишався незмінним; але вони є марними формулами, бо кожна раса трактує їх по-своєму. Під єдиною назвою християнина в Європі знаходимо справжніх язичників, таких як бретонець Нижньої Бретані, який молиться ідолам; фетишистів, таких як іспанець, який поклоняється оберегам; політеїстів, таких як італієць, який шанує Мадонн кожного села як доволі різних святих. Щоб продовжити дослідження, легко показати, що великий релігійний розкол Реформації був неминучим наслідком інтерпретації однієї і тієї ж релігійної книги різними расами: північні раси бажали самі обговорювати свої вірування та переконання, регулювати своє життя, а південні народи залишалися далеко позаду, з погляду незалежності та філософського духу. Жодний приклад не був би переконливішим.

Але це факти, розвиток яких завів би нас занадто далеко. Нам доведеться ще менше відвести місця двом іншими фундаментальним елементам цивілізації, інститутам та мовам, щоб не вдаватися до технічних подробиць, які надто виходили б за межі цієї роботи. Те, що стосується вірувань, так само стосується і установ; вони не можуть передаватися від одного народу до іншого, не зазнаючи змін. Не бажаючи втомлювати читача багатьма прикладами, прошу його просто звернути увагу на те, як у новітні часи змінюються у різних рас ті самі інституції, нав'язані силою або переконанням, хоч зберігають однакові імена. Я покажу це в наступній книзі на прикладі різних регіонів Америки.

Установи насправді є наслідком потреб, на які воля одного покоління людей ніяк не може вплинути. Для кожної раси та кожної фази еволюції цієї раси існують умови життя, почуття, ідеї, думки, спадкові впливи, які передбачають певні інститути і не вимагають інших. Значення урядових етикеток мале. Ще ніколи не було дано народу вибрати установи, які здавалися йому найкращими. Якщо дуже рідкісний шанс давав йому змогу вибирати їх, то він не міг їх зберегти. Численні революції, неперервні зміни в конституції, якими ми займалися століття, становлять експеримент, який вже давно повинен був сформувати думку державних діячів із цього питання. Я, втім, вважаю, що тільки в промитому тупому мозку натовпу та обмежених головах кількох фанатиків все ще може зберігатися думка, що основних соціальних змін можна досягти указами. Єдина корисна роль інститутів полягає у тому, щоб надати правову санкцію тим змінам, які вже манери та громадська думка остаточно прийняли. Вони слідуєть за цими змінами, але не передують їм. Це не інституції змінюють характер і думки людей. Не ними можна зробити народ релігійним чи скептично налаштованим, а через них навчити його керувати самим собою замість того, щоб постійно просити державу кувати для себе ланцюги.

Не наполягатиму більше на мовах, ніж я зробив для інституцій, і обмежусь лише нагадуванням, що навіть коли її зафіксовано письмом, мова обов'язково трансформується, переходячи від одного народу до іншого, і саме

це робить ідею універсальної мови такою абсурдною. Без сумніву, менш ніж через два століття після завоювання гали, незважаючи на величезну кількісну перевагу, перейняли латинську мову; але цю мову народ незабаром перетворив відповідно до своїх потреб та особливої логіки свого духу. Після цих перетворень остаточно виробилась наша сучасна французька мова.

Різні раси довго не можуть говорити однією мовою. Випадок завоювання чи інтереси взаємності, безперечно, приведуть до того, що люди сприйматимуть мову, відмінну від їх рідної, але за кілька поколінь прийнята мова буде повністю перетворена. Перетворення буде тим глибшим, чим більше раса, від якої запозичена мова, відрізняється від тієї, яка її перейняла.

Ми завжди впевнені, що зіткнемося з різними мовами в країнах, де існують різні раси. Індія надає чудовий приклад. Оскільки Великий півострів населений численними та різноманітними расами, не дивно, що вчені налічують двісті сорок мов, деякі з яких значно більше відрізняються одна від одної, ніж грецька відрізняється від французької. Двісті сорока мов, не кажучи вже про триста діалектів! Серед цих мов найпоширеніша є доволі сучасною, оскільки не існує більше від трьох століть; це гіндустані, утворена поєднанням перської та арабської мов, на яких розмовляли мусульманські завойовники, з хінді – однією із найпоширеніших мов у захоплених регіонах. Завойовники і завойовані незабаром забули свої первісні мови, щоб говорити новою мовою, пристосованою до потреб нової раси, виробленої схрещуванням різних наявних народів.

Я не можу далі наполягати, і зобов'язаний обмежитися лише тим, що вказую на основні ідеї. Якби я міг заглибитися в необхідні події, я пішов би далі, і сказав, що коли люди різні, слова, які вони розглядають як відповідники, являють собою способи мислення і почуття, настільки віддалені один від одного, що насправді їхні мови не мають синонімів, а фактичний переклад з однієї на іншу неможливий. Ми можемо зрозуміти це, побачивши впродовж кількох століть, в одній країні, в тій самій расі, те саме слово, що відповідає абсолютно різним ідеям.

Ваші старі слова виражають ідеї людей старих. Слова, які спочатку були ознаками реальних речей, невдовзі матимуть зміст, спотворений змінами в ідеях, характері та звичаях. Ми продовжуємо міркувати за допомогою цих зношених знаків, змінити які занадто важко, але більше немає відповідності між тим, що вони відображали в певний момент, і тим, що означають сьогодні. Якщо йдеться про віддалені від нас народи, що належать до цивілізацій, не споріднених із нашою, то переклади можуть дати лише слова, які абсолютно позбавлені їхнього первісного реального значення, тобто пробуджують у нашій свідомості ідеї, не пов'язані з тими, які вони колись викликали. Це явище вражає, особливо для стародавніх мов Індії. У цих людей з розмитими ідеями, чия логіка не має відношення до нашої, слова ніколи не мали того точного і

певного сенсу, який їм врешті-решт надали в Європі століття та склад нашого розуму. Є книги, подібні на Веди, переклад яких неможливий*. Проникнути в думки осіб, з якими ми живемо, але яким притаманні певні відмінності за віком, статтю, вихованням, вже дуже складно; проникнути в думки раси, на яких накопичився пил століть, – це завдання, яке жодному вченому не вдається виконати. Всі доступні нам знання слугують лише для того, щоб показати повну марність таких спроб.

Які б не були короткі та нерозвинені попередні приклади, їх достатньо, щоб показати, наскільки глибоко народи перетворюють елементи цивілізації, які вони запозичують. Запозичення здається часто значним, тому що назви насправді раптово змінюються; але цього все ще дуже мало. Впродовж століть, завдяки повільній роботі поколінь та внаслідок послідовних доповнень, запозичений елемент сильно відрізняється від свого початкового прототипу. Цих поступових змін історія, яка цікавиться головно зовнішністю, зовсім не враховує. І коли вона нам говорить, наприклад, що який-небудь народ прийняв нову релігію, то ми відразу уявляємо насправді не ті вірування, які він реально прийняв, а саме ту релігію, яку знаємо сьогодні. Потрібно глибоко і ретельно простежити ці повільні пристосування, щоб зрозуміти їхній генезис і вловити відмінності, які відокремлюють слова від реальності.

Отже, історія цивілізацій складається із повільних пристосувань, невеликих послідовних перетворень. Якщо останні видаються нам раптовими і значними, то тому, що, як і в геології, ми нехтуємо проміжними фазами, щоб розглядати лише крайні.

Насправді, якими б не були народи розумними й обдарованими, їх здатність поглинати новий елемент цивілізації все ще дуже обмежена. Клітини мозку за один день не засвоюють того, на створення чого знадобились століття, що пристосовано до почуттів і потреб різних організмів. Лише повільні спадкові накопичення уможливають такі засвоєння. Коли ми далі вивчатимемо еволюцію мистецтва серед найрозумніших людей античності, греків, побачимо, що їм потрібно було багато століть, щоб виготовити грубі копії моделей Ассирії та Єгипту, і послідовними етапами дійти до шедеврів, якими людство захоплюється досі.

І все ж усі народи, які слідували один за одним в історії, – за винятком декількох первісних народів, таких як єгиптяни та халдеї, – тільки те й робили, що засвоювали елементи цивілізації, які становили спадщину минулого, перетворюючи їх відповідно до своєї ментальної конституції. Розвиток цивілізацій був би незрівнянно повільнішим, а історія різних народів була б лише

---

* Говорячи про багато спроб перекласти Веди, відомий індіаніст, пан Барт додає: “Один результат впливає з усіх цих різноманітних, а іноді суперечливих досліджень, я маю на увазі нашу нездатність перекласти ці документи у справжньому значенні цього Слова”.

вічним повторенням, якби вони не мали змоги скористатися матеріалами, розробленими до них. Цивілізації, які створили сім-вісім тисяч років тому жителі Єгипту і Халдеї, стали джерелом матеріалу, з якого по черзі черпали всі народи. Грецьке мистецтво народилося із мистецтв, створених на берегах Тигра і Нілу. З грецького стилю вийшов римський стиль, який, переплітаючись зі східними впливами, послідовно породжував візантійський, романський та готичний стилі, стилі, що змінювалися залежно від генія та віку людей, від яких вони походять, але стилі спільного походження.

Тільки що сказане про мистецтво стосується всіх елементів цивілізації, установ, мов та вірувань. Європейські мови походять від рідної мови, якою колись розмовляли на центральному плато Азії. Наше право є сином римського права, сином попереднього права. Єврейська релігія походить безпосередньо від халдейських вірувань. Пов'язана з арійськими віруваннями, вона стала великою релігією, яка керувала народами Заходу майже дві тисячі років. Наші науки не були б такими, якими вони є сьогодні, без повільної праці століть. Великі засновники сучасної астрономії, Коперник, Кеплер, Ньютон, пов'язані із Птолемеєм, чії книги використовували для навчання до п'ятнадцятого століття, а Птолемей пов'язаний з Олександрійською школою єгиптян та халдеїв. Ми бачимо, отже, незважаючи на величезні прогалини, якими заповнена історія цивілізації, повільну еволюцію наших знань, яка повертає нас через віки та імперії до світанку цих древніх цивілізацій, причому ці останні сучасна наука сьогодні намагається простежити до первісних часів, коли людство ще не мало історії. Але якщо джерело є загальним, то перетворення – прогресивні чи регресивні – яким кожен народ, відповідно до своєї психічної конституції, піддає запозичені елементи, дуже різноманітні, й саме історія цих перетворень становить історію цивілізацій.

Ми тільки що зауважили, що основні елементи, з яких складається цивілізація, є індивідуальними для кожного народу, що вони є результатом, безпосереднім вираженням його психічної структури, і тому не можуть перейти від однієї раси до іншої без глибоких змін. Ми також бачили, що те, що маскує ступінь цих змін, з одного боку, є мовними потребами, які зобов'язують нас позначати дуже різні речі однаковими словами, а з іншого боку – неминучими недоліками історичних досліджень, які змушують нас розглядати лише крайні форми цивілізації, не враховуючи проміжних форм, які їх об'єднують. Вивчаючи в наступному розділі загальні закономірності еволюції мистецтв, ми зможемо точніше показати послідовність змін, яких зазнають фундаментальні елементи цивілізації, коли переходять від одного народу до іншого.

Розділ III

Як перетворюється мистецтво

Досліджуючи відносини між психічною конституцією народів, їхніми установами, їхніми переконаннями та їхньою мовою, я повинен був обмежитися короткими ознаками. Щоб висвітлити різнобічно такі суб'єкти, довелося б написати томи.

Що стосується мистецтва, то чітка й точна презентація набагато простіша. Інституції, віра – це речі сумнівного визначення, незрозумілого тлумачення, потрібно шукати реалії, що змінюються кожної епохи, які криються за мертвими текстами, присвятити себе повністю аргументації та критиці, щоб, зрештою, дійти сумнівних висновків. Твори мистецтва, особливо пам'ятники, навпаки, дуже визначені й легко інтерпретуються. Кам'яні книги – це найяскравіші книги, єдині книги, які ніколи не брешуть, і саме тому я відвів їм чільне місце в своїх працях з історії цивілізацій Сходу. Я завжди найбільше не довіряв літературним документам. Вони часто вводять в оману і рідко вчать. Монумент не обманює і завжди вчить. Саме він найкраще зберігає думки загиблих народів. Потрібно бути поблажливішими до психічної сліпоти фахівців, які лише шукають на них написи.

Давайте тепер вивчимо, як мистецтво стає вираженням психічної конституції народу і як воно трансформується, переходячи від однієї цивілізації до іншої.

У цьому дослідженні я розглядаю лише східні мистецтва. Генезис і трансформація європейських мистецтв були підпорядковані однаковим закономірностям, але, щоб показати їх еволюцію у різних расах, довелося б заглибитись у деталі, які неможливо вмістити у тісні межі цього дослідження.

Візьмімо спочатку мистецтво Єгипту і подивімося, чим воно колись ставало, переходячи послідовно до трьох різних рас: негрів Ефіопії, греків і персів.

З усіх цивілізацій, що процвітали на земній кулі, саме цивілізація Єгипту найповніше проявилася у своєму мистецтві. Вона втілилася із такою силою і ясністю, що художні типи, що народилися на берегах Нілу, були придатні тільки для Єгипту і їх змогли прийняти інші народи лише після того, як вони зазнали значних перетворень.

Єгипетське мистецтво, особливо архітектура, впливає з особливого ідеалу, який протягом п'ятдесяти століть був постійною турботою цілого народу. Єгипет мріяв створити для людини постійне житло в умовах її ефемерного існування. Ця раса, на відміну від багатьох інших, зневажала життя, леліяла думку про смерть.

Найбільше її цікавила інертна мумія, яка з її емальованими очима, вставленими в золоту маску, вічно споглядає в глибині своєї темної оселі таємничі

ієрогліфи. Ця мумія, захищена від усякої профанації в своїй гробниці, величезній як палац, серед розписаних і прикрашених статуями стін нескінченних коридорів, знаходила тут все, що приваблювало людину впродовж її короткого земного існування.

Єгипетська архітектура – це, передусім, похоронна та релігійна архітектура, переважно спрямована на мумію та богів. Саме для них були викопані тунелі, зведені обеліски, пілони, піраміди, для них також задумливі колоси стояли на своїх кам'яних тронах із таким виразом величі та спокою.

Все в цій архітектурі стабільне і масивне, оскільки повинно бути вічним. Якби єгиптяни були єдиними людьми давнини, про яких ми знаємо, ми могли б сказати, що мистецтво – це найточніше вираження душі тієї раси, яка його створила.

Дуже відмінні один від одного народи: ефіопи, нижча раса, греки і перси, вищі раси, запозичили, або повністю з Єгипту, або частково з Єгипту та частково з Ассирії, свої мистецтва. Подивімося ж, що з ними сталося.

Спочатку візьмімо найнижчий зі згаданих народів, ефіопів.

Відомо, що в дуже ранній період єгипетської історії (XXIV династія) народи Судану, скориставшись анархією та занепадом Єгипту, захопили деякі з його провінцій і заснували королівство, столицями якого послідовно були Напата та Мерое і яке зберігало свою незалежність упродовж кількох століть. Засліплені цивілізацією переможених, вони намагалися копіювати їхні пам'ятники та мистецтво; але ці копії, з яких ми маємо зразки, часто є лише грубими чернетками. Ці негри були варварами, яких їхня церебральна неповноцінність прирікала ніколи не покидати варварства; і, справді, незважаючи на цивілізаційні дії єгиптян, що тривали кілька століть, вони ніколи не переросли варварства. У стародавній чи новітній історії немає прикладу, щоб плем'я негрів піднялося до певного рівня цивілізації; і щоразу, коли унаслідок однієї з тих випадковостей, які в давнину виникали в Ефіопії, а в наші дні – в Гаїті, висока цивілізація потрапляла в руки негроїдної раси, ця цивілізація швидко зводилася до жалюгідних нижчих форм.

На зовсім іншій широті інша раса, тоді також варварська, але біла раса, греки, запозичили із Єгипту й Ассирії перші зразки своїх мистецтв і теж обмежилися першими недолугими копіями. Твори мистецтва цих двох великих цивілізацій доставили грекам фінікійці, тодішні володарі морських шляхів, що з'єднували узбережжя Середземного моря, і народи Малої Азії, які володіли ґрунтовими дорогами, що вели до Ніневії та Вавилону.

Всім відомо, як греки врешті-решт піднялися над своїми моделями. Але відкриття сучасної археології також показали, наскільки грубими були їхні перші ескізи, і що їм знадобилися століття для виготовлення шедеврів, які зробили їх безсмертними. На це важке завдання створити особисте і вище мистецтво, що перевершило іноземне, греки витратили близько семисот років; але прогрес, досягнутий у минулому столітті, більший, ніж прогрес усіх попередніх віків.

Найбільше часу витрачає народ для проходження не вищих етапів цивілізації, а нижчих стадій. Найдавніші вироби грецького мистецтва, скарбниці Мікен, XII століття до нашої ери, демонструють доволі варварські начерки, великі копії східних об'єктів; через шість століть мистецтво залишається східним; Аполлон Тенейський та Аполлон Орхоменський нагадують особливі єгипетські статуї; але прогрес дуже пришвидшиться, і через століття дійдемо до Фідія і чудових статуй Парфенона, тобто мистецтва, очищеного від його східного походження і набагато кращого, ніж моделі, які його так довго надихали.

Таким самим був і шлях архітектури, хоча стадії її еволюції встановити не настільки просто. Ми не знаємо, якими могли бути палаці гомерівських віршів, близько дев'ятого століття до нашої ери; але бронзові стіни, блискуче сяйво кольорів, золоті та срібні тварини, що охороняють ворота, про які говорить поет, змушують одразу подумати про ассирійські палади, покриті бронзовими плитами та емальованою цеглою, які охороняють різьблені бики. Нам відомо, принаймні, що найстаріші грецькі доричні колони, які, здається, датуються сьомим століттям, можна знайти в Єгипті в Карнаку та Бені-Хасані; що іонічна колона має кілька частин, запозичених у Ассирії; але ми також знаємо, що з цих чужорідних елементів, на початку накладених один на одного, потім злитих і, нарешті, перетворених, постали нові колони, дуже відмінні від їх примітивних моделей.

На іншому кінці стародавнього світу Персія демонструє нам подібне запозичення та еволюцію, але еволюцію, яка не досягла апогею, тому що її раптово зупинили іноземні завоювання. Персія не мала семи століть, як Греція, а тільки двісті років для створення мистецтва. Лише один народ, араби, досі зумів розвинути особисте мистецтво за такий короткий час.

Історія перської цивілізації починається лише з Кіра та його наступників, яким за п'ять століть до нашої ери вдалося захопити Вавилон і Єгипет, тобто два великих центри цивілізації, чия слава тоді осяювала Східний світ. Греків, які домінуватимуть, коли настане час, ще не брали до уваги. Перська імперія стала центром цивілізації, поки за три століття до нашої ери її не зруйнував Олександр, який водночас перемістив центр світової цивілізації. Не маючи мистецтва, перси, коли захопили Єгипет і Вавилон, запозичили художників і зразки мистецтва. Їхня влада тривала лише два століття, вони не встигли глибоко змінити ці мистецтва, але коли їх повалили, вони вже почали їх перетворювати. Руїни Персеполя, що стоять досі, розповідають про генезис цих перетворень. Ми знаходимо, без сумніву, злиття, а точніше суперпозицію мистецтв Єгипту та Ассирії, змішаних з деякими грецькими елементами; але вже з'являються нові елементи, зокрема висока персеполітанська колона з двоглавими капітелями, і це дає нам підстави припустити, що якби для персів час не був настільки обмежений, ця вища раса створила б особисте мистецтво, можливо, таке саме високе, як у греків.

Ми маємо доказ цього, знаходячи пам'ятки Персії на десять століть пізніше. Услід за династією Аше-Менідес, яку скинув Олександр, Селевкіді, потім Арсакиди і, нарешті, Сасаніди, яких араби повалили в VII ст. З ними

Персія отримує нову архітектуру і знову споруджує пам'ятки, безперечно, оригінальні, завдяки поєднанню арабського мистецтва зі старовинною архітектурою Ахеменідів, модифікованою поєднанням з еллінізованим мистецтвом Арсацидів (гігантські портали, що займають всю висоту фасаду, емальовані плити, стрілчасті арки тощо). Саме це нове мистецтво змогли потім перенести до Індії, змінивши його своєю чергою.

У наведених прикладах ми знаходимо різні ступені перетворень, яким один народ може піддавати мистецтва іншого, відповідно до раси та часу, який він міг відвести на цю трансформацію.

У нижчої раси, ефіопів, які мали у своєму розпорядженні століття, але були наділені недостатньою розумовою здатністю, як бачимо, запозичене мистецтво зведене до нижчої форми. У раси, яка в той час була високою і також мала у своєму розпорядженні століття, – греків – спостерігаємо повну трансформацію стародавнього мистецтва в нове і дивовижне мистецтво. В іншій раси – персів, менш піднесеної, ніж греки, яка мала менше часу, ми виявили тільки чудову майстерність пристосування та початок трансформації.

Але, крім найвіддаленіших прикладів, які ми тільки що наводили, є й інші, набагато сучасніші, чиї приклади вказують на велич перетворень, які раса змушена здійснювати у мистецтві, що запозичує. Ці приклади найхарактерніші тим, що це народи, які сповідують ту саму релігію, але походження яких різне. Я маю на увазі мусульман.

Коли в VII ст. нашої ери араби захопили більшу частину старого греко-римського світу і заснували цю гігантську імперію, яка незабаром поширилася від Іспанії до центральної Азії, охопивши всю північну Африку, вони опинилися в оточенні чітко визначеної візантійської архітектури. Вони просто прийняли її, як в Іспанії, так і в Єгипті та Сирії, для будівництва своїх мечетей. Мечеть Омара в Єрусалимі, Амру в Каїрі та інші пам'ятники, що збереглися досі, свідчать про це запозичення. Але це тривало недовго, і ми бачимо, як пам'ятники переходять від країни до країни, від століття до століття. У нашій історії цивілізації арабів ми простежили генезис цих змін. Вони настільки значні, що між пам'яткою від початку завоювання, такою як мечеть Амру в Каїрі (742), та пам'яткою Кайт-Бея (1468) кінця великого арабського періоду немає жодного сліду подібності. Нашими поясненнями і наведеними цифрами ми показали, що в різних країнах, на які поширюється дія закону ісламу, – Іспанії, Африці, Сирії, Персії, Індії, пам'ятки мають так багато відмінностей, що справді неможливо об'єднати їх під однією назвою, як це можливо, наприклад, стосовно готичних пам'яток, у яких, попри їх різноманіття, є очевидні аналогії.

Ці радикальні відмінності в архітектурі мусульманських країн не можна пояснити різноманітністю вірувань, оскільки релігія однакова; це пов'язано з тими відмінностями раси, які впливають на еволюцію мистецтв так само глибоко, як і на долі імперії.

Якщо це твердження правильне, то ми повинні знаходити в тій самій країні, яка населена різними расами, дуже різноманітні пам'ятки, незважаючи на

ідентичність вірувань і єдність політичної влади. Саме це можна спостерігати в Індії. Власне в Індії найлегше знайти приклади, що підтверджують загальні принципи, викладені у цій книзі, тому я завжди повертаюся до неї. Великий півострів є найпереконливішою та найбільш філософською з історичних книг.

Сьогодні це єдина країна, в якій, просто переміщуючись у просторі, можна рухатися за бажанням у часі, й знову побачити живу низку послідовних стадій, які людству довелося пройти, щоб досягти вищих рівнів цивілізації. В Індії можна знайти всі форми еволюції: кам'яну добу з її представниками, а також епоху електрики та парових двигунів. Ніде ми не можемо краще побачити роль великих чинників, які керують генезисом та еволюцією цивілізацій.

Саме із застосуванням розроблених у цій роботі принципів я давно намагаюся вирішити проблему: походження мистецтва Індії. Оскільки цей предмет дуже мало відомий і являє собою цікаве використання наших ідей з психології рас, маю намір підсумувати тут найважливіші лінії*.

З погляду мистецтва Індія з'являється в історії дуже пізно. Її найдавніші пам'ятки, такі як колони Ашоки, храми Карлі, Бхархут, Санчі тощо, віддалені лише за два століття до нашої ери. Коли вони були побудовані, більшість старих цивілізацій давнього світу, таких як Єгипет, Персія та Ассирія, зрештою й сама Греція, завершили свій цикл і поринули у ніч декадансу. Тільки одна цивілізація, римська, замінила всі інші. Світ знав тільки одного майстра.

Отже, Індія, що вийшла так пізно з тіні історії, могла запозичити багато речей у попередніх цивілізацій; але глибока ізоляція, в якій донедавна вона перебувала, й дивовижна оригінальність її пам'яток, без видимого споріднення з усіма тими, які передували їм, вже давно розвіяли будь-які гіпотези про іноземні запозичення.

Перші пам'ятки Індії, крім своєї безперечної самобутності, також демонстрували такий рівень виконання, який впродовж століть вона вже не перевершила. Роботам такої досконалості, мабуть, передували тривалі проби і помилки; але, незважаючи на найретельніші дослідження, жодна зі статуй, ні одна із пам'яток не відкрили нам слідів цих пошуків.

Нещодавне виявлення в деяких ізольованих районах північного заходу півострова залишків статуй та пам'яток, що демонструють очевидні грецькі впливи, нарешті змусило індіаністів повірити, що Індія запозичила своє мистецтво у Греції.

Застосування вищезгаданих принципів, а також детальний розгляд більшості пам'яток, які ще існують в Індії, привели нас до зовсім іншого висновку. Індія, наслідуючи нас, незважаючи на випадковий контакт з грецькою цивілізацією, не запозичила від неї жодного з її мистецтв і не могла перейняти

---

* За технічними деталями, яких не маю можливості тут торкнутися, відсилаю читача до своєї роботи "*Пам'ятки Індії*" – ілюстрованого фоліо із 400 табличок з моїми фотографіями, планами, малюнками. Деякі з цих табличок, зменшені, подані в моїй роботі "*Цивілізації Індії*" на 800 сторінках.

жодного з них. Дві раси, які перебували в контакті, були занадто різними, їхні думки дуже несхожі, їхні художні генії занадто несумісні, щоб вони впливали одна на одну.

Огляд стародавніх пам'яток, розкиданих по Індії, показує відразу, що між її мистецтвом і мистецтвом Греції немає спорідненості. Всі наші європейські пам'ятки переповнені елементами, які запозичені з грецького мистецтва, пам'ятки Індії не виявляють абсолютно жодного. Найповерхнєвіше дослідження свідчить, що ми маємо справу з абсолютно різними расами, і що ніколи, можливо, не було більш несхожих геніїв – я б навіть сказав, більш антипатичних, – ніж грецький геній та індуїстський геній.

Це загальне поняття підтверджується ще більше, коли проникаєш глибше у вивчення пам'яток Індії та інтимної психології народів, які їх створили. Невдовзі помічаєш, що індуїстський геній занадто особистий, щоб зазнати іноземного впливу, який далекий від його думки. Безперечно, цей зовнішній вплив можна нав'язати; але скільки б це не тривало, він залишається нескінченно поверхневим і тимчасовим. Схоже, що між розумовою конституцією різних рас Індії та між іншими народами існують бар'єри, що перевищують гігантські перешкоди, створені природою між Великим півостровом та іншими країнами земної кулі. Індуїстський геній настільки особливий, що, які б предмети йому не довелося запозичувати, ці предмети негайно трансформуються і стають індуїстськими. Навіть в архітектурі, де важко приховати запозичення, особистість цього дивного генія, ця здатність до швидкої деформації виявляється дуже швидко. Грецьку колону може скопіювати індуїстський архітектор, але не можна перешкодити йому швидко перетворити її на колону, яку з першого погляду приймуть за індуїстську. Навіть сьогодні, коли європейський вплив є настільки потужним в Індії, такі перетворення спостерігаються щодня. Дайте індуїстському художнику будь-яку європейську модель для копіювання, він прийме загальну форму, але перебільшить певні частини, примножить, попередньо переінакшивши, деталі орнаменту, а друга або третя копія втратить всі символи Заходу, ставши цілковито індуїстською.

Фундаментальний характер індуїстської архітектури, а також літератури – це переповнене перебільшення, нескінченне багатство деталей, ускладнення, яке якраз і є антиподом правильної та холодної простоти грецького мистецтва. Особливо, вивчаючи мистецтво Індії, ми розуміємо, якою мірою пластичні твори раси часто пов'язані з її психічною конституцією і формують найрозуміліші мови для тих, хто вміє їх інтерпретувати. Якби індуси, як і асирійці, повністю зникли з історії, барельєфів їхніх храмів, їхніх статуй, їхніх пам'яток нам було б достатньо, щоб розкрити їхнє минуле. Насамперед вони скажуть нам, що методичний і ясний дух греків ніколи не міг справити щонайменшого впливу на переповнену, безсистемну уяву індусів. Вони також покажуть нам, чому грецький вплив у Індії міг бути тільки короточасним та тимчасовим і завжди обмежувався регіоном, де його на короткий час нав'язали.

Археологічне вивчення пам'яток дало нам змогу підтвердити точними документами те, що негайно відкривають загальні знання про Індію та індуїстський дух. Це дало можливість констатувати той цікавий факт, що неодноразово й особливо впродовж перших двох століть нашої ери індуські суверени, перебуваючи у зносинах з Арсацидами – царями Персії, чийй цивілізації притаманний дуже сильний відбиток еллінізму, хотіли ввести в Індії грецьке мистецтво, але їм так і не вдалося втілити це в життя.

Це офіційне мистецтво запозичення, не пов'язане з мисленням людей, яким його ввезли, завжди зникало з політичними впливами, які його породили. І навіть більше, воно було надто недружнім до індуїстського генія, щоб навіть у той час, коли було нав'язане, хоча б якось вплинути на національне мистецтво. Насправді ми не знаходимо, по суті, в тодішніх та пізніших індуїстських пам'ятках, таких як безліч підземних храмів, слідів грецьких впливів. З іншого боку, вони самі по собі занадто характерні, щоб їх не помітити. Окрім ансамблю, який завжди характерний, є технічні деталі, зокрема, мистецтво драпування, яке відразу видає руку грецького художника.

Зникнення грецького мистецтва в Індії було настільки ж раптовим, як і його поява, і саме ця раптовість показує, наскільки це мистецтво було імпортом, офіційно нав'язаним, але не споріднене з людьми, які повинні були його прийняти. Ніколи у такий спосіб мистецтво не зникає в народі; воно трансформується, і нове мистецтво завжди запозичує щось із того, від якого воно успадковує. Несподівано проникнувши в Індію, грецьке мистецтво раптово зникло, і справило такий самий мізерний вплив, як і європейські пам'ятки, які побудували там англійці два століття тому.

Нинішню відсутність впливу європейського мистецтва в Індії, незважаючи на більш ніж століття абсолютного панування, можна порівняти з незначним впливом грецького мистецтва вісімнадцять століть тому. Не можна заперечувати несумісність естетичних почуттів, тому що мусульманське мистецтво, хоча воно чуже для Індії, як і європейське мистецтво, наслідують у всіх частинах півострова. Навіть там, де мусульмани ніколи не володіли якою-небудь владою, рідко можна знайти храм, який не містить арабського орнаменту. Без сумніву, як і в далеку епоху царя Канішки, бачимо нині, що раджі, такі як Гваліора, спокусившись величчю влади іноземців, вибудовують собі палаци в греко-латинському стилі, але, як і за часів Канішки, таке офіційне мистецтво, накладене на корінне мистецтво, абсолютно не впливає на це останнє.

Тому грецьке мистецтво та індуїстське мистецтво вижили пліч-о-пліч, як європейське мистецтво та індуїстське мистецтво сьогодні, але ніколи не впливали один на одного.

Що стосується пам'яток суто індуських, то ми не можемо сказати про жодну з-поміж них, що у ній або в її деталях є хоча б найвіддаленіша схожість з грецькими пам'ятками.

Щось вражає у тому, що грецьке мистецтво виявилось безсилим утвердитися в Індії, і це повинно бути пов'язано з тією несумісністю, яку ми виявили

між душами двох рас, а не з якоюсь уродженою індійською нездатністю засвоювати іноземне мистецтво, оскільки вона чудово зуміла засвоїти та трансформувати ті мистецтва, які були пов'язані з її ментальною конституцією.

Археологічні документи, які нам вдалося зібрати, засвідчили, що Індія справді шукала походження свого мистецтва в Персії; але не в Персії, злегка еллінізований, часів Арсакідів, а в Персії – спадкоємиці давніх цивілізацій Ассирії та Єгипту. Ми знаємо, що коли за 330 років до Христа Олександр повалив династію царів Ахеменідів, перси протягом двох століть мали блискучу цивілізацію. Звичайно, вони не винайшли формулу нового мистецтва, але суміш єгипетського та ассирійського мистецтва, яке вони успадкували, створила чудові твори. Ми можемо робити висновки про це за ще збереженими руїнами Персеполіса. Там пілони Єгипту, крилаті бики Ассирії та навіть деякі грецькі елементи показують нам, що в цьому обмеженому регіоні Азії зійшлися всі мистецтва великих попередніх цивілізацій.

Саме в Персію Індія прийшла черпати мистецтво, але насправді вона черпала з мистецтв Халдеї та Єгипту, які Персія тільки і запозичила.

Вивчення пам'яток Індії показує нам, яким запозиченням вони зобов'язані своєю появою на світ, але, щоб констатувати ці запозичення, необхідно звернутися до найдавніших пам'яток: індуська душа настільки особлива, що доводиться так перетворювати запозичені речі, щоб пристосуватися до їхніх понять, що незабаром вони стають невпізнаними.

Чому Індія, яка виявилася настільки нездатною запозичувати що-небудь з Греції, натомість показала себе настільки схильною переймати у Персії? Очевидно, що мистецтво Персії дуже відповідало структурі її духовної конституції, тоді як мистецтво Греції взагалі з нею не узгоджувалося. Прості форми, маленькі орнаментовані поверхні грецьких пам'ятників не могли сподобатися духу індусів, тоді як вишукані форми, надлишок прикрас, багатство орнаменталії пам'яток Персії повинні були їх спокусити.

Не тільки в цей віддалений період, перед нашою епохою, Персія, представник Єгипту та Ассирії, впливала на Індію своїми мистецтвами. Коли через багато століть на півострові з'явилися мусульмани, їхня цивілізація, проходячи Персією, була глибоко насичена перськими елементами; і те, що вона принесла в Індію, було переважно перським мистецтвом, все ще зі слідами старих ассирійських традицій, які продовжували царі Ахеменідів. Гігантські двері мечетей, а особливо емальовані плити, які їх покривають, є пережитками халдейсько-ассирійської цивілізації. Ці мистецтва Індія зуміла ще засвоїти, тому що вони узгоджувалися з духом її раси, тоді як колишнє грецьке та сучасне європейське, глибоко антипатичне їй за способом відчувати та мислити, завжди залишалися позбавленими впливу на неї.

Отже, Індія прилучається не до Греції, як досі ще стверджують археологи, а швидше до Єгипту та Ассирії – через Персію. Індія нічого не брала з Греції, але обидві вони черпали з тих самих джерел, із цього загального скарбу, фундаменту всіх цивілізацій, який століттями розвивали народи Єгипту та

Халдеї. Греція запозичила в ньому через посередників фінікійців і народів Малої Азії, Індія – через посередництво Персії. Цивілізації Греції та Індії починаються зі спільного джерела; в обох країнах, проте в обох країнах течії з цього джерела незабаром – згідно з геніальністю кожної раси – далеко розійшлися.

Але якщо, як ми вже говорили, мистецтво тісно пов'язане з психічною конституцією раси, і якщо з цієї причини одне і те ж мистецтво, запозичене різними расами, відразу набуває зовсім різних форм, ми повинні очікувати, що Індія, населена дуже різноманітними расами, володіє дуже різними мистецтвами, стилями архітектури без подібності, незважаючи на однаковість вірувань.

Дослідження пам'яток різних регіонів Індії показує, що це насправді так. Відмінності між пам'ятками настільки глибокі, що ми змогли класифікувати їх тільки за регіонами, тобто відповідно за расою, а зовсім не за релігією, до якої належать народи, які їх будували.

Не існує аналогії між пам'ятками північної Індії та пам'ятками півдня, які звели одночасно народи, які сповідують подібну релігію. Навіть під час мусульманського панування, тобто у період, коли політична єдність Індії була найповнішою, а вплив центральної влади найбільшим, суто ісламські пам'ятки демонструють глибокі відмінності від одного регіону до іншого. Мечеть в Ахмадабаді, мечеть у Лахорі, мечеть в Агре, мечеть в Біджапурі, хоча і присвячені тому самому культу, споріднені лише дуже незначно, їх спорідненість набагато менша від тієї, що пов'язує пам'ятки епохи Відродження та готичного періоду.

Не тільки архітектура відрізняється в Індії від однієї раси до іншої; скульптура також змінюється в різних регіонах, не тільки за визначеними типами, але особливо за манерою їх відображення. Чи порівняємо ми барельєфи, чи статуї Санчі зі статуями у Бхархуті, майже сучасними, відмінність вже очевидна. Вона виявляється ще більшою, коли зіставляєш барельєфи та статуї провінції Орісса з барельєфами та статуями Бюнделькунда, або навіть статуї Майсура зі статуями великих пагод Південної Індії. Вплив раси помітний скрізь. Він проявляється і в найменших художніх об'єктах: кожному відомо, наскільки вони відрізняються від однієї частини Індії до іншої. Не потрібно висококваліфікованого ока, щоб відрізнити дерев'яну шкатулку з Майсура від такої ж різьбленої скриньки з Гузрату, або відрізнити коштовність з узбережжя Оріси від дорогоцінності з узбережжя Бомбею.

Безперечно, архітектура Індії, як і в усіх східних країнах, є переважно релігійною архітектурою; але хай який великий релігійний вплив, особливо на Сході, вплив раси набагато більший.

Ця душа раси, яка кермує долею народів, також спрямовує їхні переконання, їхні установи та їхнє мистецтво; який би елемент цивілізації ми не вивчали, її завжди знаходимо. Це єдина сила, яку не може перемогти жодна інша. Вона втілює ваговитість тисяч поколінь, синтез їхніх думок.

КНИГА III

Історія народів як наслідок їх характеру

Розділ I

Як інституції походять від душі народів

Історію в її широких контурах можна розглядати як простий виклад результатів, породжених психологічною конституцією рас. Вона визначається цією конституцією, як дихальні органи риб зумовлені їхнім життям у воді. Без попереднього розуміння психічної конституції народу історія видається хаосом подій, керованих випадковістю. Коли нам відома душа народу, його життя проявляється, навпаки, як регулярний та фатальний наслідок його психологічних характерів. У всіх виявах життя нації ми завжди знаходимо незмінну душу раси, що виткала собі власну долю.

Саме в політичних інституціях суверенна влада душі раси проявляється найяскравіше. Нам буде легко довести це на прикладах.

Спочатку візьмімо Францію, тобто одну з країн світу, яка зазнала найглибших потрясінь, де за кілька років політичні інституції, здається, найдокорінніше змінилися, де партії здаються найнесхожішими. Якщо подивимося з психологічної позиції на ці думки, настільки різні за зовнішнім виглядом, на ці партії, що постійно борються, побачимо, що вони насправді мають абсолютно однаковий загальний фон, який втілює саме ідеал нашої раси. Непримиренні, радикали, монархісти, соціалісти, одне слово, усі захисники найрізноманітніших доктрин ставлять під різними ярликами цілком однакову мету: поглинання особистості державою. Все, чого вони прагнуть із однаковим запалом, — це старого централізувального і кесаревого режиму, правлячої держави, що регламентує все, поглинає все, регулює найдрібніші деталі життя громадян і тим самим звільняє від потреби проявляти проблески роздумів та ініціатив. Те, що влада, яка стоїть на чолі держави, називається королем, імператором, президентом тощо, не має значення, ця влада, якою б вона не була, обов'язково матиме однаковий ідеал, і цей ідеал є вираженням почуття душі раси*. Вона б не терпіла жодного іншого.

Тож якщо тоді наша надзвичайна нервозність, наша величезна схильність бути незадоволеними нашим оточенням, ідеї про те, що нова влада зробить нашу долю щасливішою, спонукатиме нас до постійної зміни наших установ,

---

* “Таким є, — писав дуже глибокий спостерігач, Дюпон Уайт, — особливий геній Франції: вона не може добитися успіху в деяких суттєвих або бажаних речах, які впливають на окрасу або саму суть цивілізації, якщо цього не підтримує і не стимулює її уряд”.

що веде нас могутній голос мертвих, прирікає нас змінювати тільки слова і зовнішність. Несвідома сила душі нашої раси така, що ми навіть не усвідомлюємо ілюзії, жертвами якої ми є.

Якщо звертатимемо увагу тільки на зовнішність, то важко, звичайно, уявити собі інший режим, який би більше відрізнявся від старого режиму, ніж створений нашою великою Революцією. Насправді ж, і не усвідомлюючи цього, він лише продовжив королівську традицію, завершивши роботу централізації, розпочату монархією кілька століть тому. Якби Людовик XIII та Людовик XIV встали зі своїх могил, щоб робити висновки про справу Революції, вони, ймовірно, засудили б деякі з насильств, які супроводжували її реалізацію, але вважали б це строго відповідним їхнім традиціям і їхній програмі та визнали б, що якби доручили якомусь міністру реалізувати цю програму, то він не виконав би її краще.

Вони могли б сказати, що найменш революційним урядом, який Франція знала, була саме Революція. Крім того, вони також зазначили б, що протягом століття жоден із різних режимів, які один за одним досягли успіху у Франції, не намагався торкнутися цієї роботи, тож це є плодом регулярної еволюції, продовженням монархічного ідеалу та вираженням генія раси. Безперечно, ці славетні привиди, які мають великий досвід, могли б висловити деякі критичні зауваження, і, можливо, показали б, що, замінивши аристократичну касту на адміністративну, в державі створили б безособову владу, грізнішу, ніж влада старої аристократії, тому що вона єдина, яка, уникнувши політичних змін, має традиції, єдиний корпоративний дух, відсутність відповідальності та постійність, тобто низку умов, які обов'язково змусять її стати єдиним господарем. Втім, вважаю, що вони не особливо наполягали б на цьому запереченні, беручи до уваги те, що латинські народи, мало піклуючись про свободу, але дуже багато про рівність, легко переносять будь-який деспотизм, аби цей деспотизм був безособовим.

Можливо, вони все ж знайдуть незліченні норми, тисячі зв'язків, які оточують сьогодні найменші життєві акти, вкрай надмірні й дуже тиранічні, й стверджуватимуть, що коли держава поглине все, все регулюватиме, позбавить громадян будь-якої ініціативи, ми опинимося спонтанно і без будь-якої нової революції в повному соціалізмі. Але тоді божественне світло, яке осяює верховні сфери, або за браком його математичні пізнання, які навчають, що ефекти зростають у геометричній прогресії, коли продовжують діяти ті самі причини, дасть їм змогу зрозуміти, що соціалізм є не що інше, як крайнє вираження монархічної ідеї, для якої революція була лише прискорювальною фазою.

Отже, в установах народу ми відразу виявляємо як випадкові обставини, згадані на початку цієї роботи, так і ті постійні закони, які ми намагалися визначити. Випадкові обставини створюють імена, зовнішність. Основні та найфундаментальніші закони, що впливають з характеру народів, формують долю націй.

Попередньому прикладу ми можемо протиставити приклад іншої раси, — англійської, психологічний склад якої сильно відрізняється від нашої. Внаслідок одного тільки цього факту її установи докорінно відрізняються від французьких.

Незалежно від того, чи очолює англійців монарх, як в Англії, чи президент, як у Сполучених Штатах, їх уряд завжди матиме однакові основні характеристики: дія держави буде зведена до мінімуму, а дія приватних осіб — до максимуму, що є прямо протилежним до латинського ідеалу*. Порти, канали, залізниці, навчальні заклади тощо завжди створюватимуться і підтримуватимуться ініціативою окремих осіб, а не державою. Не існує ні революцій, ні конституцій, ані деспотів, що можуть дати людям, які не володіють ними, або позбавити людей, які ними володіють, якостей характеру, якими породжені їхні установи. Не раз говорили, що люди мають уряди, яких вони заслуговують. Чи можна уявити собі, що у них були інші?

Невдовзі ми покажемо на інших прикладах, що народ не уникне наслідків своєї психічної конституції; або коли уникає, то це рідкісні моменти, як пісок, піднятий бурею, здається, на мить долає закони тяжіння. Дитяча фантазія — вірити в те, що уряди та конституції мають щось спільне з долею народу. Сам у собі народ знаходить свою долю, а не в зовнішніх обставинах. Все, чого можна вимагати від уряду, — це виражати почуття та ідеї людей, якими він покликаний керувати. Немає жодних урядів або інституцій, які можна назвати абсолютно хорошими або абсолютно поганими. Уряд короля Дагомеї†, мабуть, був чудовим урядом для людей, якими він покликаний був керувати; і найкраще вивчена конституція в Європі була б надто низькою для цього народу. Це, на жаль, ігнорують державні діячі, які вважають, що уряд є експортом, і що колоніями можна керувати за допомогою інституцій мегаполісу. Краще б спробувати переконати рибу жити в повітрі, під приводом того, що повітряне дихання практикують всі вищі тварини.

Вже через факт різноманітності їхньої ментальної конституції різні народи не можуть довго існувати за однакового режиму. Ірландська та англійська, слов'янські та угорська, арабська та французька мови підтримуються з найбільшими труднощами за тими самими законами і ціною неперервних революцій. Великі імперії з різними народами завжди були приречені на ефемерне існування. Коли вони існували певний час, як моголи та англійці в Індії, то, з одного боку, тому що поневолені раси були настільки численні, настільки різні,

---

* Ця перевага індивідуальної ініціативи повинна спостерігатися насамперед в Америці. В Англії вона значно скоротилася за останні двадцять п'ять років, і держава стає все інвазивнішою.

† **Дагомея** — африканське державне утворення, що існувало впродовж 280 років на узбережжі Західної Африки. Остаточно Дагомею завоювали в 1894 р. французькі війська, переважно африканського походження. У 1960 р. вона здобула незалежність як Республіка Дагомея. 1975 р. Республіку Дагомею перейменували в Бенін [ирим. ред.].

а отже, такі антагоністичні, що не могли й подумати про можливість об'єднання проти чужоземців; а з іншого боку, тому що ці іноземні господарі мали достатньо впевнений політичний інстинкт, щоб поважати звичаї завойованих народів і дозволяли їм жити за власними законами.

Можна було б написати багато книг, можна було б навіть переписати всю історію із зовсім нового погляду, якщо б ми захотіли показати всі наслідки психологічної конституції народів. Її поглиблене вивчення має бути основою політики та освіти. Можна навіть сказати, що це дослідження дало б змогу уникнути багатьох помилок і багатьох потрясінь, якби люди могли не допустити смертей своєї раси, якби голос розуму не завжди заглушався владним голосом мертвих.

Розділ II

Застосування вищезазначених принципів до порівняльного дослідження еволюції США та іспансько-американських республік

Викладені вище короткі міркування показують, що інститути народу є вираженням його душі й хоч змінити їх форму легко, неможливо змінити їх сутність. Тепер покажемо на дуже конкретних прикладах, як душа народу керує його долею, і незначну роль, яку відіграють установи у цій долі*.

Ці приклади я візьму в країні, де, живуть пліч-о-пліч, за дещо інших умов навколишнього середовища, дві європейські раси, однаково цивілізовані та розумні, й відрізняються лише характером: я маю на увазі Америку. Вона утворена двома окремими континентами, з'єднаними перешийком. Площа кожного із цих континентів приблизно однакова, їх ґрунт дуже порівнянний. Один з них завоювала і населяє англійська раса, другий – іспанська. Ці дві раси живуть за аналогічними республіканськими конституціями, оскільки республіки півдня Америки скопіювали свої конституції із конституції США. Отже, у нас немає нічого такого, щоб пояснити різні долі цих народів, крім расових відмінностей. Подивімося, що призвело до цих відмінностей.

Спершу узагальнимо кількома словами характер англосаксонської раси, яка населяла Сполучені Штати. Можливо, немає в світі одноріднішої раси, чию душевну конституцію легше визначити в загальних рисах.

Домінантними рисами цього душевного складу, з погляду характеру, є: запас волі, яким (можливо, за винятком римлян) володіли далеко не всі народи, невгамовна енергія, велетенська ініціатива, абсолютне самовладання, почуття незалежності, доведене до крайньої некоммунікабельності, потужна активність, дуже жваві релігійні почуття, дуже стійка моральність і дуже чітке уявлення про обов'язок.

---

* Видатний англійський соціолог Герберт Спенсер залишив у своїх великих творах остеронь аналіз впливу характеру народів на їхні долі, а його прекрасний теоретичний синтез спочатку привів його до дуже оптимістичних висновків. Коли він вирішив, подорослішавши, врахувати фундаментальну роль характеру, йому довелося повністю змінити свої початкові висновки і, нарешті, він замінив їх на песимістичні. Це висловлювання знаходимо в промові, нещодавно опублікованій в "Tyndall" та відтвореній у "Revue des Revues". Ось кілька витягів:

... "Моя віра у вільні інституції, настільки сильна спочатку, в останні роки значно ослабла... Ми рухаємося назад до режиму залізної руки, представленій бюрократичним деспотизмом соціалістичної організації та військовим деспотизмом, якщо коли-небудь раптом виникне певна соціальна криза, що призведе до нього".

З інтелектуального погляду не можемо давати особливих характеристик, тобто вказувати конкретні елементи, яких не відшукаєш в інших цивілізованих націй. Можна тільки відзначити здорове судження, яке дає змогу зрозуміти практичний і позитивний аспекти речей, а не блукати в химерних пошуках; дуже живе ставлення до фактів і помірно спокійне до загальних ідей, певну вузькість розуму, яка перешкоджає баченню слабких сторін релігійних вірувань, і, отже, захищає ці переконання від обговорення.

До цих загальних характеристик слід додати ще повний оптимізм людини, шлях якої добре простежується в житті та яка навіть не припускає, що може вибрати краший. Вона завжди знає, чого вимагають від неї її батьківщина, її родина та її боги. Цей оптимізм доведений до того, що змушує її надзвичайно зневажливо дивитися на все іноземне. Зневага до іноземця та його звичаїв, безумовно, перевершує в Англії ту, що колись виявляли римляни в епоху своєї величчї щодо варварів. Вона така, що стосовно іноземця зникає будь-яке моральне правило. Немає англійського державного діяча, який би не вважав цілком законними у своїй поведінці стосовно інших народів вчинки, які викликали б найглибше та найодностайніше обурення, якби їх практикували щодо своїх співвітчизників. Така зневага до іноземця, без сумніву, з філософського погляду є почуттям дуже низького рівня; але, з погляду процвітання народу, це надзвичайно корисно. Як справедливо вказує англійський генерал Уолслі, це одна з тих якостей, що творить силу Англії. Хтось дуже вдало висловився з приводу того, що вони відмовились (втім, цілком обґрунтовано) дозволити побудувати під Ла-Маншем тунель*, який би сприяв відносинам з континентом, що англійці докладають стільки ж старань, як і китайці, щоб запобігти будь-якому чужоземному впливу на них.

Всі риси характеру, тільки що перераховані, знаходимо в різних соціальних шарах; ми не можемо виявити жодного елемента англійської цивілізації, на який вони не наклали свого твердого відбитка. Іноземець, який відвідає Англію хоча б на кілька днів, одразу буде вражений. Йому доведеться самотійно жити в котеджі найскромнішого працівника, тісному помешканні,

---

* Ідея будівництва тунелю між Англією та Францією виникла ще в позаминулому столітті. У 1802 р. французький інженер Альберт Мат'є-Фав'є висловив ідею будівництва тунелю. За проектом він мав освітлюватись олійними лампами і по ньому повинні були подорожувати кінні екіпажі. Наполеон запропонував цей проект під час укладення мирного договору між Англією і Францією, однак через війни проект залишився на папері. У 1876 р. з жовтня французи почали рити тунель зі свого кінця. 18 березня 1883 р. британці зупинили будівництво через можливість вторгнення ворогів на територію Великобританії. На цей час було прорито 2 026 м з англійської сторони і 1829 м – з французької.

Тунель відкритий 6 травня 1994 р. Це одна із найбільших споруд ХХ ст., символ об'єднаної Європи. Довжина тунелю близько 51 км, з них 39 км – безпосередньо під дном моря [прим. ред.].

безперечно, але захищеному від усіх обмежень та ізольованому від будь-якого сусідства; на найжвавіших станціях, де громадськість циркулює у будь-який час, не зупиняючись, як табун слухняних овець за бар'єром, який охороняє працівник, наче необхідно силою забезпечити безпеку людей, які ніби не можуть виявити належної уваги, щоб не розчавити один одного. Він знайде енергію раси як у важкій праці робітника, так і в праці студента коледжу, який, полишений на самого себе з дуже молодого віку, вчиться поводитись самотійно, вже знаючи, що в житті ніхто не піклуватиметься про його долю, окрім нього самого; серед професорів, які дуже помірно наполягають на навчанні, але дуже посилено звертають увагу на виховання характеру, який вони вважають однією із найбільших рушійних сил світу*. Вникаючи в суспільне життя громадянина, він побачить, що коли треба облаштувати джерело у селі, побудувати морський порт або прокласти залізницю, то завжди апелюють не до держави, а до особистої ініціативи. Продовжуючи свої пошуки, він незабаром визнає, що цей народ, незважаючи на недоліки, які роблять його найнестерпнішим для іноземців, – єдиний по-справжньому вільний, тому що лише він єдиний навчився керувати собою сам і залишає своєму уряду тільки мінімум дій. Якщо ми проглянемо його історію, то побачимо, що саме він першим звільнився від усякого панування, як Церкви, так і царів. Ще в XV столітті канцлер Фортеск'ю протиставив “римське право, спадщину латинських народів” англійському праву; перше є справою авторитаризму і схильне жертвувати індивідом; друге – справа спільної волі й завжди готове захистити людину.

Куди б у світі не емігрував такий народ, він одразу почне переважати і створить могутні імперії. Якщо поневолена ним раса, як наприклад, індіанці в Америці, доволі слабка або недостатньо корисна, вона буде систематично викоренена. Якщо поневолена раса, як народи Індії, занадто численна, щоб бути знищеною, і може забезпечити продуктивну роботу, вона просто опиниться у дуже важкій васальній залежності й змушена буде працювати майже виключно на своїх господарів.

Але особливо в такій новій країні, як Америка, можемо простежити за тими дивовижними успіхами, якими зобов'язані тільки ментальній конституції англійської раси. Хоч її представники переселились до регіонів без культури, ледве населених нечисленними дикунами, і не мали змоги ні на кого розраховувати, лише на самих себе, всім відомо, чим вони стали. Їм знадобилося лише століття, щоб зайняти місце у першому ряду великих держав світу, і сьогодні немає нікого, хто міг би змагатись із ними.

---

* Уповноважений королевою Англії встановити умови щорічної нагороди, яку вона вручає у Веллінгтонському коледжі, принц Альберт вирішив, що вона повинна надаватись не найосвіченішому учневі, але тому, чий характер буде оцінений як найпіднесеніший. У латинських народів премія, безумовно, була б присуджена учневі, який би краще виклав те, про що дізнався в своїх книгах. Все наше навчання, ураховуючи те, що ми називаємо вищою освітою, передбачає вивчення молоддю лекцій. Вона зберігає цю звичку так добре, що продовжує читати їх до кінця життя.

Рекомендую прочитати книгу пана Поля де Русьє* про Сполучені Штати людям, які бажають усвідомити безмежжя ініціативи та індивідуальної енергії, яких доклали громадяни великої Республіки. Здатність людей керувати собою, об'єднати зусилля для заснування великих підприємств, побудови міст, шкіл, портів, залізниць тощо сягнула такого максимуму, а дія держави зведена до такого мінімуму, що можна було б казати, що там майже відсутня державна влада. Окрім поліції та дипломатичного представництва, ми навіть не бачимо, чим вони можуть слугувати.

Можна процвітати в Сполучених Штатах, якщо тільки у вас є риси характеру, які я щойно описав, і саме тому іноземна імміграція не може змінити загальний дух цієї раси. Умови існування такі, що кожен, хто не володіє цими якостями, приречений швидко зникнути. У цій атмосфері, насиченій незалежністю та енергією, можуть жити тільки одні англосаксонці. Італійці там голодують, ірландці та негри животіють, виконуючи найгірші роботи.

Велика Республіка, безсумнівно, є країною свободи; це, звичайно, не рівність або братство, ці дві латинські химери, які закони прогресу не визнають. У жодній країні на земній кулі сильніше не відчувається залізної руки природного добору. Він там безжальний; але саме тому, що він не знає жалю, раса, яку він допоміг сформувати, зберігає свою силу та енергію.

Немає місця для слабких, посередніх, нездатних на землі США. Саме через те, що вони були нижчими, окремим особам або цілим расам судилося загинути. Червоношкірих, які стали непотрібними, розстріляли з гвинтівок і прирекли на смерть від голоду. Китайських робітників, чия робота спричиняє прикру конкуренцію, незабаром спіткає подібна доля. Закон, який визначив їх повне вигнання, не міг бути застосований через величезні витрати, яких коштуватиме його виконання†. Але і без закону це буде негайно замінено методичним знищенням, яке вже розпочалося в декількох гірничих районах. Нещодавно були прийняті інші закони, які забороняють в'їзд на територію США бідним емігрантам. Що стосується негрів, які стали приводом для американської громадянської війни – війни між тими, хто володів рабами, і тими, хто, не маючи змоги володіти ними, не хотів дозволити іншим мати рабів, – американці були більш-менш терпимими, оскільки вони залишаються обмеженими тими нижчими функціями, яких жоден американський громадянин не хотів би

---

* Пол де Русьє (Paul de Rousiers, 1857–1934) – французький соціальний економіст та промисловий лобіст. Провадив глобальні дослідження суспільств та економічної організації в США, Британії та Німеччині, намагався глибоко зрозуміти взаємодію соціальних та економічних сил. Найбільш відомою та популярною його працею є книга “Американське життя”, про яку, власне, і згадує автор [прим. ред.].

† 53-й Конгрес лише призупинив виконання Закону Гірі (Акта про виселення китайців), оскільки було встановлено, що для репатріації 100 тисяч китайців необхідно витратити 30 мільйонів франків, тоді як сума, передбачена бюджетом для висилання китайських робітників, становила лише 100 000 франків.

виконувати. Теоретично вони мають всі права; на практиці до них ставляться як до корисних тварин, яких можна позбутися, як тільки вони стануть небезпечними. Коротка розправа за законом Лінча визнається всюди для них абсолютно достатньою. У разі першого серйозного злочину їх розстрілюють або вішають. Статистика, яка знає лише про частину цих страт, за останні сім років зафіксувала понад тисячу.

Це, безперечно, темні сторони картини. Вони надто вражають, щоб підтримати їх. Якби треба було одним реченням визначити відмінність між континентальною Європою та Сполученими Штатами, ми могли б сказати, що перша представляє максимум того, що може бути надано офіційними правилами, які замінюють індивідуальну ініціативу; останні – максимум того, що може дати індивідуальна ініціатива, повністю вільна від будь-яких офіційних регламентів. Ці принципи відмінності є виключно наслідками характеру. Європейський соціалізм не має шансів укоренитися на землі суворої Республіки. Як останнє вираження тиранії держави, він може процвітати тільки у старих расах, які протягом століть підкорялися режиму, який позбавив їх здатності керувати собою*.

Ми тільки що бачили, що породило в одній частині Америки расу, яка володіє певною психічною конституцією, у якій панує наполегливість, енергія та сила. Залишається показати, що сталося з доволі подібною країною, в руках іншої раси, дуже розумної, але яка не володіє жодною з рис характеру, які я щойно описав.

Південна Америка, з погляду її природних ресурсів, є одним із найбагатших регіонів земної кулі, удвічі більша за Європу з меншим у десять разів населенням, дефіциту землі немає, її, так би мовити, вистачає всім. У ній домінує населення іспанського походження, поділене на численні республіки: Аргентинську, Бразильську, Чилійську, Перуанську тощо. Всі вони прийняли політичну конституцію Сполучених Штатів і тому живуть за однаковими законами. Тільки завдяки тому факту, що раса є іншою і їй не вистачає фундаментальних якостей, якими володіють народи Сполучених Штатів, всі ці республіки, без жодного винятку, постійно стають жертвою найкривавішої анархії, і попри дивовижні багатства їх ґрунту, поринають одна за одною у всілякі занепади, банкрутства та деспотизм.

Ви повинні ознайомитися із чудовою та неупередженою роботою Теодора Чайлда "Іспано-американські республіки", щоб оцінити глибину їх занепаду. Причини цілковито в ментальній конституції раси, яка не має енергії, волі, моралі. Відсутність моралі, насамперед, перевершує все те найгірше, що ми

---

* Америка, яку я щойно описав, це те, що відбулося вчора і сьогодні, але, ймовірно, цього не буде завтра. У наступному розділі побачимо, що внаслідок недавнього вторгнення величезної кількості нижчих елементів, які неможливо асимілювати, їй загрожує гігантська громадянська війна і поділ на кілька незалежних держав, які все ще воюватимуть, як такі ж у Європі.

знаємо в Європі. Посилаючись на одне з найважливіших міст, Буенос-Айрес, автор оголошує його зовсім непридатним для прожиття всім, хто має щонайменше совість та мораль. Що стосується однієї з найменш деградованих з цих республік, Аргентинської Республіки, той самий автор додає: “Якщо ми дивимось на цю республіку з комерційного погляду, нас бентежить аморальність, яка проявляється всюди”.

Що стосується установ, то немає кращого прикладу, щоб показати, наскільки вони є доньками раси, і неможливість перенести їх від одного народу до іншого. Було дуже цікаво дізнатися, що станеться з ліберальними установами Сполучених Штатів, якщо їх перенести до нижчої раси. “Ці країни, – говорить пан Чайлд, посилаючись на різні іспансько-американські республіки, – перебувають під владою президентів, які здійснюють самодержавство, не менш абсолютне, ніж цар Всея Русі; ще більш абсолютне тому, що вони захищені від усіх настирливих дипломатів і впливу європейської цензури. Адміністративний персонал складається лише з їхніх креатур...; громадяни голосують так, як вважають за потрібне, але їхні голоси не враховуються. Аргентинська Республіка – лише республіка за назвою; насправді це олігархія людей, які роблять політику бізнесом”.

Тільки одна країна, Бразилія, частково уникнула цього глибокого занепаду завдяки монархічному режиму, який зберігав владу поза конкуренцією. Занадто ліберальний для раси без енергії та без сили волі, він у підсумку впав. Водночас країна поринула в повну анархію; а за кілька років влада розтратила скарбницю настільки, що податки довелося збільшити на понад 60 відсотків.

Занепад латинської раси, яка населяє південь Америки, проявляється не тільки в політиці, але й у всіх елементах цивілізації. Полишені самі на себе, ці нещасні республіки повернулися б до чистого варварства. Вся промисловість і вся торгівля перебувають у руках іноземців – англійців, американців та німців. Вальпараїсо став англійським містечком; і в Чилі не залишилося б нічого, якби його забрали іноземці. Саме завдяки їм ці країни досі зберігають цей зовнішній лак цивілізації, який все ще обманює Європу. Аргентинська Республіка має чотири мільйони білих іспанського походження; я не знаю, чи можна згадати хоча б одного з них, окрім іноземців, на чолі справді важливої галузі.

Цей страшний занепад латинської раси, полишеної на волю долі, порівняно із процвітанням англійської раси в сусідній країні, становить один із найсумніших і разом з тим найповчальніших дослідів, які можна навести для підтвердження викладених вище психологічних законів.

Розділ III

Як зміна душі рас модифікує еволюцію народів

Наведені вище приклади показують, що історія народу залежить не від його інститутів, а від його характеру, тобто від його раси. З іншого боку, ми бачили, вивчаючи формування історичних рас, що їх розпад здійснюється через перехреснування; і що народи, які зберегли свою єдність і силу, як колись арії в Індії, а сьогодні англійці в їхніх різних колоніях, – це ті, хто завжди обережно уникав змішування з іноземцями. Присутності іноземців, навіть невеликої кількості, достатньо, щоб змінити душу народу. Це змушує його втратити здатність захищати характери своєї раси, пам'ятки своєї історії, твори своїх предків.

Цей висновок очевидний з усього вищесказаного. Якщо різні елементи цивілізації слід розглядати як зовнішній прояв душі народу, то очевидно, що як тільки змінюється душа цього народу, цивілізація також повинна змінитися.

Історія минулого дає нам незаперечні докази, а історія майбутнього надасть ще багато інших.

Поступова трансформація римської цивілізації – один із найяскравіших прикладів, які можна навести.

Історики загалом представляють цю подію як результат руйнівних навал варварів; але уважніше вивчення фактів показує, з одного боку, що це були мирні вторгнення, у жодному разі не війовничі, які спричинили падіння Імперії; з іншого боку, що варвари, не бажаючи повалити римську цивілізацію, завжди поважали її прихильників і доклали всіх зусиль, щоб її перейняти та продовжити, вони намагалися пристосувати її мову, її інституції та мистецтва. До останніх Меровінгів вони прагнули продовжувати велику цивілізацію, яку отримали у спадок. Усі дії відомого імператора Карла Великого пронизані цією думкою.

Але ми знаємо, що таке завдання завжди було нездійсненним. Варварам знадобилось кілька століть, щоб унаслідок повторних схрещувань та однакових умов сформувати частково однорідну расу; і коли ця раса сформувалась, вона володіла новим мистецтвом, новою мовою, новими інституціями, а отже, і новою цивілізацією. Велика пам'ять про Рим ніколи не переставала впливати на цю цивілізацію; але марно кілька разів пробували його відродити. Даремно Відродження намагалося відродити його мистецтва, Революція повернула свої інституції.

Варвари, які поступово вторглися в Імперію в першому столітті нашої ери і врешті поглинули її, ніколи не мріяли знищити її цивілізацію, а лише продовжувати її. Навіть якби вони ніколи не воювали проти Риму, а обмежилися щораз більшими перехреснуваннями з римлянами, хід історії не змінився б, вони б не зруйнували Імперії, але простого впливу їх суміші було б достатньо, щоб знищити римську душу. Отже, можна сказати, що римська цивілізація не була повалена, але просто продовжувала змінюватися століттями лише через те, що потрапила в руки різних рас.

Простий погляд на історію варварських вторгнень цілком виправдовує вищевикладене.

Роботи сучасних вчених, особливо Фюстеля де Куланжа*, чітко показали, що саме мирні навали варварів, а зовсім не агресивні вторгнення призвели до поступового згасання римської влади. Від перших імператорів було прийнято використовувати варварів у арміях. Це практикували все більше і більше, в міру того, як римляни ставали багатшими та все неохочішими до військової служби; і через декілька століть в армії, як і в адміністрації, не було вже римлян, лише іноземці: "вестготи, бургундці, франки були солдатами на службі Римської імперії".

Коли Рим мав на службі лише варварів, а провінціями управляли варварські вожді, було очевидно, що ці вожді поступово стануть незалежними. Вони справді такими стали, але Рим мав такий престиж, що нікому з них не спадало на думку повалити Імперію, навіть коли Рим потрапив під її владу. Коли один із цих вождів, Одоакр, король рутенів захопив Рим, в 476 році, він поспішив попросити в імператора, що перебував у Константинополі, дозволу на управління Італією з титулом патриція. Жоден інший начальник не робив інакше. Вони завжди керували провінціями в ім'я Риму. Вони ніколи не мали наміру розпоряджатися землями чи торкатися установ. Хловдіг вважав себе римським функціонером і дуже пишався тим, що отримав від імператора титул консула. Упродовж тридцяти років після його смерті його наступники все ще одержували закони, які приймали імператори, і вважали себе зобов'язаними дотримуватися їх. Потрібно перенестися на початок VII століття, щоб побачити варварських вождів Галлії, які наважуються карбувати монети зі своїм профілем. До того часу на них були профілі імператорів. Можна сказати, що лише відтоді населення Галлії вже не вважало імператора своїм керівником. Тому історики починають історію Франції, фактично, на двісті років раніше і нараховують нам зайвий десяток королів.

Ніщо настільки не схоже на завоювання, як варварські вторгнення, оскільки народи зберегли свої землі, свою мову та свої закони, чого ніколи не буває під час справжніх завоювань, наприклад, таких як завоювання Англії норманами.

Ймовірно, зникнення римської влади було настільки поступовим, що сучасники навіть не помітили цього. Провінції століттями були при звичаєні до керівництва вождів, які діяли від імені імператорів. Дуже поступово і дуже повільно ці вожді почали діяти на свій розсуд. Нічого не було змінено

---

* **Фюстель де Куланж** (фр. *Fustel de Coulanges*) (1830–1889) – французький історик, професор Паризького університету, автор класичної праці "Стародавнє місто". Засновник соціології релігії. Стверджував про вирішальний вплив на становлення соціальних і суспільних структур релігійних уявлень. За його переконаннями, поганська релігія успадковує контури соціальної організації. Еміль Дюркгейм та структурні функціоналісти пішли за Фюстель де Куланжем та розвинули його ідеї про зв'язок між релігією та соціальною структурою [*прим. ред.*].

раптово. Такий самий режим зберігався за нових володарів впродовж усієї епохи Меровінгів*.

Єдиною реальною зміною, і вона, зрештою, стала дуже глибокою, було формування нової історичної раси, і як неминучий наслідок – відповідно до законів, які ми виклали, – народження нової цивілізації.

З цим одвічним повторенням одних і тих самих речей, які здаються найусталенішими із законів історії, ми, мабуть, покликані сьогодні шукати мирні вторгнення, аналогічні до тих, що призвели до перетворення римської цивілізації. Із загальним розширенням сучасної цивілізації сьогодні може здатися, що більше немає варварів, або, принаймні, ті варвари, які загубились в глибинах Азії та Африки, занадто далеко від нас, щоб бути дуже грізними. Звичайно, ми не повинні боятися їх вторгнення; і, якщо вони будуть грізними, то це стане, як я показав у іншій роботі, лише економічною конкуренцією, яку вони одного дня створять Європі. Так що тут не про них, але якщо варвари здаються далекими, то вони насправді дуже близькі, набагато ближчі, ніж за часів римських імператорів. Адже вони перебувають у самому лоні цивілізованих народів. У результаті ускладнення нашої сучасної цивілізації, поступової диференціації індивідів, про яку я говорив, кожна спільнота містить велетенську кількість нижчих елементів, нездатних пристосуватися до занадто високої для них цивілізації. Це величезна втрата, що постійно зростає, вторгнення якої буде грізним для народів, які зазнають цього.

Сьогодні ці нові варвари прямують до Сполучених Штатів Америки, і саме через них цивілізація цієї великої нації під серйозною загрозою. Поки іноземна імміграція була незначною і складалася переважно з англійських елементів, поглинання було легким і корисним. Вона забезпечила дивовижну велич Америки. Сьогодні Сполучені Штати зазнають гігантського вторгнення нижчих елементів, яких вони ані не хочуть, ані не можуть увібрати. У період з 1880 до 1890 року вони прийняли майже 6 мільйонів емігрантів, майже винятково з посередніх робітників різного походження. У наш час із 1 100 000 мешканців у Чикаго немає і чверті американців. У цьому місті 400 000 німців, 220 000 ірландців, 50 000 поляків, 55 000 чехів тощо. Не відбувається злиття між цими емігрантами та американцями. Вони навіть не намагаються вивчити мову своєї нової батьківщини та формують прості колонії, зайняті там погано оплачуваною роботою. Вони невдоволені, й тому вороги. Під час недавнього страйку залізничників вони майже спалили Чикаго і їх вимушені були безжально приборкувати. Тільки серед них рекрутуються адепти грубого соціалізму, який нівелює все, можливо, досяжного в ослабленій Європі, але повністю антипатичного для характеру справжніх американців. Боротьба, яку спричинить цей соціалізм на ґрунті великої республіки, насправді буде боротьбою рас, що перебувають на різних рівнях еволюції.

---

* “Правління Меровінгів, – пише М. Фюстель де Куланж, – більше ніж на три чверті продовжує те, що Римська імперія дала Галлії, нічого феодального за правління Меровінгів”.

Здається очевидним, що в громадянській війні, яка назріває між Америкою та Америкою іноземців, триумф не буде на боці варварів. Ця грандіозна боротьба, безперечно, закінчиться однією з цих гекатомб, що відтворюють у величезному масштабі повне знищення Кімбрі Маріусом. Якщо боротьба дещо затримається, а вторгнення триватиме, то результат битви не може бути тотальним руйнуванням. Доля Сполучених Штатів, ймовірно, буде такою, як Римської імперії, тобто розпад нинішніх провінцій Республіки на незалежні держави, які так само розділені й часто воюють, як держави Європи або іспанської Америки.

Такі вторгнення загрожують не тільки Америці. У Європі є одна держава, Франція, якій також загрожує небезпека. Це багата країна, населення якої вже не зростає, оточена бідними країнами, населення яких постійно збільшується. Імміграція цих сусідів є фатальною, і тим фатальнішою, що зростання вимог наших робітників робить її необхідною для забезпечення потреб сільського господарства та промисловості.

Переваги, які ці емігранти знаходять на нашій землі, очевидні. Немає військової повинності, вони сплачують дуже малі податки чи взагалі не сплачують як іноземні кочівники, знаходять легшу та краще оплачувану роботу, ніж у своїй країні. Вони прямують до нашої країни не лише тому, що вона багатша, а й тому, що більшість інших країн підвищують податки і щодня вживають інших заходів, які відштовхують ці маси.

Вторгнення іноземців тим грізніше, оскільки, звичайно, це найнижчі елементи, які не змогли досягти самодостатності у своїй країні, тому змушені емігрувати. Наші гуманістичні принципи прирікають нас на зростання вторгнення іноземців. Їх було не більше ніж 400 тисяч сорок років тому, сьогодні їх чисельність перевищує 1200000 тисяч, і вони щодня прибувають щораз тіснішими рядами. Якщо розглянемо лише кількість італійців, які перебувають у Марселі, то це місто можемо характеризувати як італійську колонію. У Італії навіть немає жодної колонії, в якій було б так багато італійців. Якщо нинішні умови не зміняться, тобто якщо ці навали не припиняться, то через дуже короткий час у Франції одна третина населення стане німецькою, а друга третина італійською. Що станеться з єдністю або просто існуванням народу за таких умов? Найгірші катастрофи на полях битв були б набагато менш грізними для нього, ніж такі вторгнення*. Це дуже впевнений інстинкт, той, що навчав древніх народів боятися іноземців; вони добре знали, що цінність країни вимірюється не кількістю її жителів, а цінністю її громадян.

Тож ми знову бачимо, що в основі всіх історичних та соціальних питань завжди неминуха проблема рас. Вона домінує над усіма іншими.

---

* Ці вторгнення є наслідком певних економічних явищ, з якими ми нічого не можемо зробити, неможливо їм запобігти. Однак є деякі речі, які можна зробити принаймні у випадку рабства: обов'язкова військова служба в закордонному легіоні для всіх незнайомих осіб, які досягли двадцяти п'яти років і мають два роки проживання; середній податок для людей похилого віку; майже повне придушення натуралізації; чверть доходу або заробітної плати для всіх осіб іноземного походження, натуралізованих чи ні, створених у Франції менш ніж за п'ятдесят років. Можна було б вважати гідним статуй, поставленої відродженою батьківщиною, депутата, який би прийняв такий закон.

КНИГА IV

Як змінюються психологічні характери рас

Розділ I Роль ідей у житті народів

Показавши, що психологічним ознакам рас притаманна велика стійкість і що із цих характерів впливає історія рас, ми додали, що психологічні елементи, як і анатомічні елементи виду, можуть бути перетворені тривалими, повільними спадковими накопиченнями. Здебільшого від цих перетворень залежить еволюція цивілізацій.

Фактори, які здатні зумовити психологічні зміни, різноманітні. Потреби, життєва конкуренція, дія певного оточення, прогрес науки та промисловості, виховання, вірування і багато інших факторів здійснюють свої впливи. Ми вже дослідили в іншій праці* роль кожного з них, і тут не може йтися про детальний розгляд цього питання. Ми повертаємося до нього, щоб показати, вибираючи деякі істотні аспекти, механізм їх дії. Саме цьому дослідженню буде присвячений цей розділ та наступні.

Вивчення різних цивілізацій, які досягли успіху одна за одною від початку світу, доводить, що вони завжди керувалися у своєму розвитку дуже невеликою кількістю фундаментальних ідей. Якщо звести історію народу до історії його ідей, ця історія ніколи не була б дуже довгою. Коли цивілізації вдалося створити впродовж одного століття одну або дві фундаментальні ідеї в галузі мистецтв, наук, літератури або філософії, можна вважати, що вона була надзвичайно блискучою.

Ідеї можуть реально впливати лише на душі народів, коли після дуже повільного розвитку вони переміщаються із рухомих сфер думки в цю стабільну і несвідому область почуттів, де виробляються мотиви наших вчинків. Вони стають елементами характеру і можуть впливати на поведінку. Характер частково формується розшаруванням несвідомих ідей.

Коли ідеї зазнали цього повільного розвитку, їх сила дуже значна, тому що розум втрачає контроль над ними. Переконана людина, якою оволоділа якась ідея, релігійна чи інша, несприйнятлива до міркувань, якими б розумними вони не були. Все, що вона може спробувати, але найчастіше вона і не намагатиметься робити це, – ввести за допомогою штучних розумових прийомів

---

* Лебон Г. Людина та суспільства. Їх походження їх історія. Т. II. Еволюція суспільств.

і часто дуже істотних спотворень ідею, яка спростовує її думку, в коло понять, які панують над нею.

Якщо ідеї можуть впливати лише після того, як вони повільно спустилися з області свідомого у сферу несвідомого*, ми розуміємо, наскільки повільно вони повинні змінюватися, а також чому керівних ідей цивілізації так мало і стільки часу потрібно для їх розвитку. Ми повинні привітати себе з тим, що це так: бо інакше цивілізація була б позбавлена щонайменшої стійкості. Нам також пощастило, що з часом нові ідеї можуть врешті-решт здобути визнання, бо якби старі ідеї залишалися абсолютно непорушними, цивілізації не могли б добитись жодного прогресу. Завдяки повільності наших психічних змін потрібно багато людських поколінь, щоб нові ідеї досягли тріумфу, і ще багато поколінь, щоб вони зникли. Найцивілізованіші народи – ті, керівні ідеї яких змогли зберегти однакову відстань від мінливості та стійкості. Історія встелена останками тих, яким не вдалось зберегти цієї рівноваги.

Тому легко зрозуміти, що найбільше вражає, коли йдеться про історію народів, – це не багатство та новизна їхніх ідей, а навпаки, крайня бідність цих ідей, повільність їх перетворення, і влада, яку вони мають. Цивілізація є результатом деяких основних ідей, і коли ці ідеї змінюються, то цивілізації також приречені на негайні зміни.

Середньовіччя жило за двома основними ідеями: релігійною ідеєю та феодальною ідеєю. З цих двох ідей походять його мистецтво, його література і його концепція життя загалом. У епоху Відродження обидві ці ідеї дещо змінилися; відновлений ідеал старого греко-латинського світу нав'язав себе Європі, і відразу ж розпочалася трансформація життя, мистецтва, філософії, літератури. Потім авторитет нашої традиції похитнувся, наукові знання поступово замінюють розкриту істину, і цивілізація знову змінюється. Сьогодні старі релігійні

---

* Г. Лебона цілком заслужено можна вважати предтечею сучасного розділу психології, в якому вивчають колективне несвідоме. Поняття колективного несвідомого запровадив та розвинув німецький психолог Карл Юнг у працях 1933–1955 рр. Колективне несвідоме К. Юнг постулює як психічну спадщину людства, яка, подібно до людського тіла, розвивалась шляхом еволюції і позначена численними людськими досвідами. Колективне несвідоме належить до структур несвідомого розуму, які поділяються між істотами одного виду. Усе, що коли-небудь було виражене індивідуальною психікою окремої людини, стає складовою психічної структури людини, а на рівні колективного – складовою колективного несвідомого. В одній із праць К. Юнг пише: *"Певною мірою поверхневий шар несвідомого, безсумнівно, є особистим. Ми й називаємо його особистим несвідомим. Втім, він лежить на глибшому пласті, що походить вже не з особистого досвіду і надбання, а є вродженим. Цей глибший шар є так званим колективним несвідомим"*. Колективне несвідоме є чимось більшим, ніж проста сума індивідуальних форм свідомості. К. Юнг стверджував, що колективне несвідоме чинило глибокий вплив на життя людей. Саме такою ідеєю пронизані праці Г. Лебона, він висловив її задовго до Карла Юнга, ще 1895 р. [*прим. ред.*].

ідеї, здається, остаточно втратили більшу частину своєї влади, а отже, всі соціальні інститути, що спиралися на них, опинилися під загрозою розпаду.

Історію генезису ідей, їх панування, їх піднесення, їх перетворення та їх зникнення можна викласти лише за підтримки багатьох прикладів. Якби ми могли вдатися до подробиць, ми показали б, що кожен елемент філософії цивілізації, вірувань, мистецтв, літератури тощо підпорядкований дуже невеликій кількості керівних ідей, еволюція яких дуже повільна.

Самі науки не уникли цього закону. Вся фізика походить від ідеї незнищенності сили*, вся біологія – від ідеї перетворення, вся медицина – від ідеї дії нескінченно малого. Історія цих ідей показує, що, хоча вони адресовані найосвіченішим умам, вони усталюються лише поступово і з труднощами. В наш час, коли все змінюється так швидко, і до того ж у сфері експериментальних досліджень, де зникають пристрасті та інтереси, для встановлення основної наукової ідеї потрібно не менше ніж двадцять п'ять років. Найочевидніші, найпростіші для демонстрації ідеї, які повинні були давати найменше приводів для суперечок, наприклад, ідея кровообігу, потребували не менше часу.

Чи наукова, чи мистецька, філософська чи релігійна ідея, словом, якою б не була ідея, її поширення завжди здійснюється за однаковим механізмом.

Спочатку її повинна прийняти невелика кількість апостолів, яким сила їхньої віри чи авторитет їхнього імені дає великий престиж. Вони діють набагато більшою мірою через навіювання, ніж демонстрацією. Не в цінності демонстрації потрібно шукати істотні елементи механізму переконання. Ми нав'язуємо свої ідеї або престижем, яким володіємо, або за допомогою пристрастей, але неможливо досягти жодного впливу, звертаючись тільки до розуму. Спільноту ніколи не переконують демонстрації, але тільки твердження, і авторитет цих тверджень залежить виключно від престижу, яким володіє той, хто їх висловлює†.

---

* З погляду сучасної фізики термін “незнищенність сили” не зовсім коректний. Можливо, автор має на увазі ту концепцію, яку формулює у книзі “Еволюція сили”. Там, між іншим, він стверджує: “Час, простір, матерія та сила утворюють елементи речей і фундаментальну основу всіх наших знань”. Насправді не сила є фундаментальною фізичною величиною, а енергія. Тому під “незнищенністю сили” автор, очевидно, розуміє закон збереження енергії у його найзагальнішій формі, яка охоплює процеси взаємного перетворення енергії та маси.

Разом з тим треба зазначити, що в основу сучасної фізики, як загальної науки про природу, швидше за все, не покладено якусь одну чи декілька фундаментальних ідей (законів, принципів). Природа дуже різноманітна, багатогранна і невичерпна, її неможливо втиснути у прокрустове ложе певних закостенілих концепцій [прим. ред.].

† Ці положення автор докладно розвиває у праці “Психологія натовпу”. Звернемо увагу, що в природничих науках утвердження нових ідей або спростування старих відбувається за схожим сценарієм, але з певними відмінностями. Про це можна дізнатися з книги Томаса Куна “Структура наукових революцій” [прим. ред.].

Коли апостолам вдалося переконати невелике коло послідовників і тим самим утворити нових апостолів, нова ідея починає проникати в царину дискусії. Спочатку вона викликає загальну опозицію, оскільки неминуче стикається із багатьма старими та усталеними речами. Апостолів, які її захищають, природно, розпалює ця опозиція, яка лише переконує їх у своїй перевазі над рештою людей, і вони енергійно відстоюють нову ідею, не тому, що істинна, – найчастіше вони цього не знають, але просто тому, що вони її прийняли. Потім нову ідею дедалі більше обговорюють, тобто, насправді, її приймають безумовно одні й відкидають беззастережно інші. Ми обмінюємось твердженнями та запереченнями, і дуже рідко аргументами, адже вони не можуть слугувати єдиними мотивами прийняття або відхилення будь-якої ідеї для величезної більшості людей, а мотиви – тільки почуття, в яких міркування не відіграють жодної ролі.

Завдяки цим завжди пристрасним дебатам ідея просувається повільно. Нові покоління, які бачать, що її заперечують, схильні прийняти її саме тому, що її спростовують. Для молоді, яка завжди прагне до незалежності, опозиція до панівних ідей є найдоступнішою формою виявлення своєї самобутності.

Тож ідея продовжує міцнішати, і незабаром не потребуватиме підтримки. Тепер вона поширюватиметься повсюдно завдяки простому ефекту наслідування, шляхом зараження, – здатністю, якою взагалі обдаровані люди, як і великі людиноподібні мавпи, яких сучасна наука намагається проголосити нашими предками.

Як тільки втручається механізм зараження, ідея входить у ту фазу, яка неминуче веде до успіху. Громадська думка невдовзі приймає її. Тоді вона набуває проникної та тонкої сили, яка поступово поширюється у всі мізки, створюючи водночас своєрідну особливу атмосферу, загальний спосіб мислення. Подібно до дрібного пилу доріг, який проникає скрізь, вона прослизає в усі концепції та творіння епохи. Ідея та її наслідки є частиною цього компактного запасу спадкових банальностей, нав'язаних нам вихованням. Вона перемогла і потрапляє у царину почуттів, які тепер довго захищатимуть її від будь-яких втручань.

З цих різноманітних ідей, які керують цивілізацією, деякі, наприклад, пов'язані з мистецтвом або філософією, залишаються у верхніх шарах нації; інші, особливо ті, що стосуються релігійних і політичних концепцій, іноді спускаються в глибини натовпу. Зазвичай вони доходять туди дуже спотвореними, але, коли досягають їх, то надають величезної сили примітивним душам, які не здатні до дискусії. Тоді ідея являє собою щось непереможне, а її наслідки поширюються зі швидкістю потоку, якого не може стримати жодна дамба. Завжди легко знайти сто тисяч людей, готових загинути, щоб захистити ідею, яка підкорила їх. Саме тоді відбуваються ті великі події, які революціонізують історію і які можуть звершити лише натовпи. Не вчені, не митці та не філософи заснували релігії, які керували світом, ані ті великі імперії, що

простягаються з однієї півкулі до іншої, ані ті великі релігійні та політичні революції, перевертали Європу сторчма, а саме неграмотні люди, над якими домінувала певна ідея, і які готові були пожертвувати своїм життям задля її поширення. Маючи цей теоретично дуже слабкий, але практично дуже міцний багаж, кочівники аравійських пустель підкорили частину старого греко-римського світу та заснували одну з найгігантськіших імперій, яку знала історія. Саме з таким моральним багажем – відданістю ідеї – героїчні воїни Конвенту переможно протистояли озброєній Європі.

Сильне переконання настільки непереборне, що тільки однакове за силою переконання має шанс перемогти його. Віра не має іншого серйознішого ворога, якого слід боятися, ніж віра. Вона впевнена в торжестві, коли протиставлена їй матеріальна сила перебуває на службі слабких почуттів і ослаблених переконань. Але якщо вона стикається з вірою такої самої сили, то боротьба стає дуже інтенсивною і успіх визначається додатковими обставинами, як правило, морального характеру, такими як дух дисципліни і краща організація. Уважно вивчивши історію арабів, про яких щойно йшлося, ми виявили б, що в їхніх перших завоюваннях, а це завжди найскладніші та найважливіші завоювання, вони зіткнулися із дуже морально слабкими противниками, хоча їх військова організація була доволі високою. Спочатку араби спрямували свою зброю проти Сирії. Вони знайшли там лише візантійські армії найманців, які не бажали жертвувати собою з будь-якої причини. Натхненні інтенсивною вірою, яка в десять разів збільшила їхню силу, вони розігнали ці війська так само легко, як купка греків, підтримувана любов'ю до міста, розігнала незліченних воїнів Ксеркса. Результат їхніх діянь був би зовсім іншим, якби на кілька століть раніше вони зіштовхнулися з когортами Риму.

Історія доводить численними прикладами, що коли стикаються між собою однаково могутні моральні сили, то беруть гору завжди краще організовані. Вандейці, безумовно, мали дуже живу віру, вони були пристрасними віруючими; але у солдат Конвенту теж були дуже сильні переконання, а оскільки вони були краще організованими у військовому плані, саме вони і здобули перемогу.

У релігії, як і в політиці, успіх завжди на боці віруючих, ніколи на боці скептиків, і якщо сьогодні здається, що майбутнє належить соціалістам, незважаючи на тривожну абсурдність їхніх догм, то це лише тому, що вони насправді переконані, що їхні ідеали правильні. Сучасні правлячі класи втратили віру в усе. Вони більше не вірять ні в що, навіть у можливість захищатися від загрозливого потоку варварів, що оточують їх зусібіч.

Коли після більш-менш тривалого періоду випробувань і помилок, перероблення, спотворення, обговорення, пропаганди ідея набула остаточного вигляду і проникла в душі натовпу, вона становить догму, тобто одну з тих абсолютних істин, які більше не обговорюють. Вона є частиною тих загальних переконань, на які спирається існування народів. Її універсальний характер дає

їй змогу відігравати провідну роль. Великі епохи історії, століття Августа, як і Людовика XIV, є тими, в які ідеї, що виникли у періоди спроб і помилок, були закріплені й стали суверенними господарями людської думки. Вони стають маяками, і все, що вони освітлюють своїми променями, набуває подібного відтінку.

Як тільки нова ідея перемогла, вона накладає свій відбиток на найдрібніші елементи цивілізації; але для того, щоб реалізувати всі свої наслідки, вона також повинна проникнути в душу мас. З інтелектуальних висот, де зародилася, вона спускається від шару до шару, безперестанку змінюється і перетворюється, поки не набуде форми, доступної для народної душі, яка і підготує її торжество. Вона виражається невеликою кількістю слів, іноді одним, але це слово викликає потужні образи, спокусливі або жажливі, а тому завжди бентежні. Такі короткі слова, як рай і пекло в середньовіччя, володіють магічною силою відповісти на все і все простим душам пояснити. Слово “соціалізм” становить для сучасного працівника одну з тих магічних і синтетичних формул, які здатні панувати над душами. Це викликає, залежно від маси, в яку воно проникає, різноманітні образи, але потужні, незважаючи на їх завжди зачаткові форми.

У французького теоретика слово “соціалізм” викликає такий образ: люди, які стали рівноправними, насолоджуватимуться під безперервною опікою держави ідеальним щастям. Для німецького робітника образ виникає у вигляді задимленого шинку, де уряд безкоштовно пропонуватиме будь-кому гігантські піраміди ковбасок і квашеної капусти, а також незліченні бокали пива. Нікому, звичайно, з-поміж тих, хто мріє про квашену капусту або про рівність, ніколи не було цікаво дізнатися реальну кількість речей, які потрібно поділити, або кількість учасників цього поділу. Суть ідеї полягає в нав’язуванні себе в безумовній формі, проти якої безсилі всякі аргументи.

Коли ідея поступово трансформувалася в почуття і стала догмою, вона тріумфуватиме тривалий період, і всі намагання похитнути її будуть марними.

Безперечно, нова ідея зазнає з часом такої самої долі, як і та, яку вона замінила. Вона старішатиме і занепадатиме; але до повного зношення їй доведеться пройти цілу низку регресивних перетворень, різноманітних деформацій, які потребують декількох поколінь. Перш ніж повністю померти, вона ще довго буде частиною старих спадкових ідей, які ми називаємо упередженнями, але які все-таки поважаємо. Стара ідея, навіть якщо вона є лише словом, звуком, міражем, має магічну силу, яка все ще здатна підкоряти нас.

Отже, зберігається ця давня спадщина застарілих ідей, поглядів, конвенцій, які ми побожно сприймаємо і які не витримали б деяких міркувань, якби ми хоч мить захотіли їх обговорити. Але скільки людей здатні обговорювати власні переконання, і скільки з цих переконань залишаться після найповерхневішого дослідження?

Краще не починати це жахливе дослідження. На щастя, ми не дуже схильні до цього, бо критичний дух є дуже рідкісною якістю, тоді як дух насліду-

вання становить нескінченно поширену здатність, величезна більшість людей без дискусії приймає усталені ідеї, які їм нав'язує громадська думка та передає виховання.

І саме тому, через спадковість, освіту, навколишнє оточення, зараження, громадську думку, люди різного віку та кожної раси мають сукупність середніх уявлень, що робить їх схожими один на одного і причому настільки, що через століття ми визначаємо за їхніми художніми, філософськими та літературними творами епохи, в які вони жили. Без сумніву, не можна стверджувати, що вони копіювали один одного абсолютно, проте у них було спільне – ідентичні способи почуттів, мислення, – що обов'язково приводило до дуже споріднених творів.

Дуже добре, що це так, адже саме ця мережа загальних традицій, ідей, настроїв, переконань і загальних способів мислення формує душу народу.

Ми бачили, що його душа стає то стійкішою, що міцніша ця мережа. Насправді вона і тільки вона одна зберігає нації, і не може розірватися без того, щоб не розпалися відразу ж ці нації. Вона є їх силою та справжнім володарем.

Азіатських монархів іноді зображають як своєрідних деспотів, що у своїх діях керуються тільки власними фантазіями. Навпаки, ці фантазії вміщені в особливо вузькі межі. Саме на Сході мережа традицій дуже міцна. Релігійні традиції, настільки похитнуті у нас, зберегли там всю свою владу, а найвибагливіший деспот ніколи не піде проти цих двох потуг, які він вважає набагато сильнішими від нього самого, – традиції та громадської думки.

Сучасна цивілізована людина опиняється в одному з тих рідкісних критичних періодів історії, коли старі ідеї, на яких постала її цивілізація, втратили свою владу, а нові ідеї, які ще не сформовані, обговорюються в тривалих дискусіях. Їй потрібно перенестися подумки в епохи стародавніх цивілізацій або тільки на два чи три століття тому, щоб уявити, яке було ярмо звичаїв та громадської думки, і зрозуміти, наскільки сміливими мали бути новатори, щоб атакувати ці дві сили. Греки, про яких неосвічені ритори говорять нам як про таких вільних, насправді підкорялися тісному ярму громадської думки та звичаїв. Кожен громадянин був оточений низкою абсолютно непорушних вірувань; ніхто і не подумав би обговорювати загальноприйняті ідеї, підкорялися їм без бунту духу. Грецький світ не знав ні релігійної свободи, ні свободи приватного життя, ні будь-яких свобод взагалі.

Афінський закон навіть не дозволяв громадянину жити далеко від народних зборів або не брати участі в релігійних національних святах. Так звана свобода стародавнього світу була лише несвідомою, а тому досконалою формою абсолютного підпорядкування громадянина ярму ідей свого міста. У стані загальної війни, в якій жив тодішній світ, суспільство, члени якого мали б свободу думки та дії, не проіснували б жодного дня. Епоха занепаду для богів, установ і догм завжди починалася в той день, коли їх бралися критикувати.

У сучасних цивілізаціях старі ідеї, які були основою звичаїв та думок, майже зруйновані, їхнє панування над душами дуже ослабло. Вони вступили в цю фазу деградації, під час якої старі ідеї переходять у стан упередженості. Якщо їх не замінить нова ідея, в свідомості людей запанує анархія.

Тільки через цю анархію можна допустити дискусію. Письменники, мислителі та філософи повинні благословити теперішню епоху і поспішати насолоджуватися нею, тому що не побачать її знову. Можливо, це доба декадансу, але це один із рідкісних моментів у історії світу, коли вираження думки є вільним. Це не може довго тривати. За сучасних умов цивілізації європейські народи йдуть до соціальної держави, яка не терпить ні дискусій, ні свободи. Нові догми, які незабаром народяться, можуть встановитись лише за умови, що приймають дискусії будь-якого типу та настільки ж нетерпимі, як і ті, що передували їм.

Нинішня людина все ще шукає ідеї, які слугуватимуть основою для майбутньої соціальної держави, і в цьому криється небезпека для неї. Те, що має значення в історії народів і що глибоко впливає на їхню долю, не є ні революціями, ні війнами – їх руїни швидко знищуються – це зміни фундаментальних ідей. Їх неможливо здійснити доти, доки вони не перетворяться. Справжні революції, єдині небезпечні для існування маленького народу, – це ті, що сягають його думки.

Це не стільки ухвалення нових ідей, які небезпечні для народу, а послідовне випробування ідей, на які його прирікають, перш ніж знайти ту, на якій він може створити нову міцну соціальну споруду, покликану замінити стару. Це, звичайно, не тому, що ідея неправильна, що вона небезпечна, – релігійні ідеї, які ми пережили, були зовсім неправильними – але тому, що потрібен багаторазовий досвід, щоб знати, чи нові ідеї зможуть адаптуватися до потреб суспільств, які їх приймають. Їх ступінь корисності, на жаль, помітний для всіх лише через досвід. Безперечно, не треба бути великим психологом або великим економістом, щоб передбачити, що застосування нинішніх соціалістичних ідей призведе до того, що народи, які приймають їх, дійдуть до крайнього занепаду та ганебного деспотизму: але як поцередити людей, яких вони спокушають прийняти нове Євангеліє?

Історія часто показує нам, скільки коштує перевірити неприйнятні ідеї для епохи, але не в історії людина вивчає свої уроки. Карл Великий марно намагався переробити Римську імперію, але ідея єдності тоді вже не була досяжною і його праця пропала разом з ним, як пізніше загинув і Наполеон. Філіпп II невиправдано використовував свій геній і силу Іспанії, – яка тоді переважала, – щоб боротися з духом вільних людей, який під назвою протестантизму поширювався в Європі. Все його протиборство з новою ідеєю лише довело Іспанію до стану руйнування і занепаду, від якого вона ніколи так і не оговталася. Нині химерні ідеї коронованого провидця, натхненного невиліковною міжнародною сентиментальністю його раси, об'єднали Італію та Німеччину, і коштували нам

двох провінцій та миру надовго. Ідея, настільки глибоко помилкова, що чисельність — це сила армій, накрила Європу своєрідною національною охоронною зброєю і довела до неминучого банкрутства. Соціалістичні ідеї про працю, капітал, перетворення приватної власності на державну власність тощо допоможуть покінчити з людьми, яких пошкодували постійні армії та банкрутство.

Принцип національностей, настільки дорогий державним діячам у минулому, який вони поклали в основу своєї політики, все ще можна зарахувати до керівних принципів, небезпечний вплив яких довелося пережити. Його реалізація привела Європу до найкатастрофічніших воєн, озброїла її і послідовно доведе всі сучасні держави до розорення та анархії. Єдиний розумний мотив, на який можна було б посперечатися, захищаючи цей принцип, це те, що найбільші та найгустонаселеніші країни є найсильнішими та найбільш захищені від нападу. Чесно кажучи, ми також вважали, що вони найбільш здатні до завоювань. Тепер виявляється, що саме найменші та найменш населені країни: Португалія, Греція, Швейцарія, Бельгія, Швеція, мініатюрні князівства на Балканах — найменше можуть боятися завоювання.

Ідея єдності зруйнувала Італію, яка колись так процвітала, настільки, що вона сьогодні опинилась на межі революції та банкрутства. Щорічний бюджет витрат всіх італійських держав, який до завершення італійського возз'єднання становив 550 мільйонів, сьогодні сягає 2 мільярдів.

Але люди не владні зупиняти марш ідей, коли вони проникли в душі. Тому їхня еволюція повинна здійснитись, і вони найчастіше є захисниками самих людей, відзначених як перші жертви. Це не тільки вівці, що слухняно прямують за пастирем, який веде їх до бійні. Давайте схилимося перед ідеєю сили. Коли вона досягла певного періоду своєї еволюції, немає більше ні причин, ні доказів, які могли б перемогти її. Для того, щоб народи змогли звільнитися від ярма ідеї, потрібні століття чи насильницькі революції; інколи. Людству залишається тільки рахувати химер, яких вона породила і жертвами яких воно послідовно ставало.

Розділ II

Роль релігійних чинників у еволюції цивілізацій

Серед різноманітних ідей, які керують людьми та є маяками історії, плюсами цивілізації, релігійні ідеї відігравали надто важливу і занадто фундаментальну роль, щоб ми не відвели їм спеціального розділу.

Релігійні вірування завжди були найважливішим елементом у житті народів, а отже, і в їхній історії. Найбільш значущими історичними подіями, вплив яких найколючальніший, були народження та смерть богів. З новою релігійною ідеєю народжується нова цивілізація. У всі епохи людства, як в давню, так і в сучасну, фундаментальними питаннями завжди були релігійні.

Якби людство дозволило померти всім своїм богам, можемо стверджувати, що ця подія була б за наслідками найважливішою з тих, які сталися на поверхні нашої планети з моменту народження першої цивілізації.

Не слід забувати, що від початку історії всі політичні та соціальні інститути були ґрунтовані на релігійних переконаннях, і що на світовій арені боги завжди відігравали провідну роль. Окрім любові, яка також є потужною, але особистою і тимчасовою релігією, лише релігійні переконання можуть швидко діяти на характер. Завоювання арабів, хрестових походів, Іспанії під час інквізиції, Англії пуританського періоду, Франції зі святим Варфоломієм та війни Революції показують, що відбувається з народом, засліпленим своїми віруваннями. Він повсякчас проявляє загипнотизованість, настільки сильну, що вся психічна конституція глибоко трансформується. Безперечно, людина створила богів, але, створивши їх, сама швидко була поневолена ними. Вони не діти страху, як стверджує Лукрецій, але швидше – надії, і ось чому їхній вплив буде вічним.

Те, що боги дали людині, й лише вони поки що змогли дати їй, – це душевний стан, який робить її щасливою. Жодна філософія ніколи ще не могла виконати такого завдання.

Наслідком, якщо не метою всіх цивілізацій, усіх філософій, усіх релігій, є породження певних душевних станів. Тепер до цих душевних станів одні долучають щастя, інші – не мають на увазі цього. Дуже мало зовнішніх обставин і багато станів нашої душі, від яких залежить щастя. Мученики на своїх вогнищах, ймовірно, були набагато щасливішими, ніж їхні кати. Мандрівник, який смакує свою скоринку хліба, натертого часником, може бути нескінченно щасливішим, ніж мільйонер, якого обтяжують турботи.

Еволюція цивілізації, на жаль, створила в сучасної людини безліч потреб, не даючи їй засобів для їх задоволення, і саме тому викликає загальне невдоволення в душах. Вона, без сумніву, – мати прогресу цивілізації, але вона також мати соціалізму та анархії, цих жажливих виражень відчаю натовпів, які жодна віра вже не підтримує. Порівняйте стурбованого, запального європейця, невдо-

воленого своєю долею, із жителем Сходу, що втішається своєю долею. Чим вони відрізняються, якщо не станом душі? Народ змінюється, коли трансформується спосіб сприйняття, а отже, мислення та дії.

Пошук способів створити душевний стан, який робить людей щасливими, – це те, чого передусім має прагнути суспільство, інакше воно не зможе існувати впродовж тривалого часу. Усі засновані дотепер суспільства підтримували ідеал, який здатний підкоряти душі, й завжди зникали, як тільки цей ідеал переставав їх підкоряти.

Однією з великих помилок сучасної доби є віра, що тільки в зовнішніх речах людська душа може знайти щастя. Воно в нас самих, створене нами самими і майже ніколи поза нами. Розбивши ідеали старих віків, ми сьогодні бачимо, що неможливо жити без них, і що під страхом неминучої загибелі ми повинні знайти секрет, як замінити їх новими.

Справжні благодійники людства, що заслуговують на те, щоб вдячні народи споруджували їм колосальні золоті статуї, це ті могутні чародії, творці ідеалів, які людство іноді створює, але робить це так рідко.

Над потоком безглуздох явищ, єдиних реальностей, які людина може коли-небудь пізнати, над жорсткими і крижаними зубцями шестерень світу, вони створили сильні й заспокійливі химери, які приховують від людини темні сторони її долі й зводять для неї чарівні помешкання мрій і надій.

Ставши виключно на політичну позицію, ми виявляємо, що вплив релігійних вірувань величезний. Непереборними їх робить те, що це єдиний фактор, який на мить може дати людині спільноту інтересів, почуттів та думок. Отже, релігійний дух усуває відразу всі повільні спадкові накопичення, необхідні для формування душі нації.

Народи, підкорені вірою, не змінюють, безперечно, свою психічну конституцію, але всі їхні здатності спрямовані до однієї мети: торжества їхньої віри, і лише унаслідок цього факту їхня влада стає грізною. Саме в епохи віри, миттєво перетворюючись, народи здійснюють ці величезні зусилля, закладають основи тих імперій, які дивують історію. Саме так деякі арабські племена, об'єднані думкою Магомета, за кілька років перемогли нації, назв яких вони навіть не знали, і заснували свою величезну імперію.

Потрібно враховувати не якість переконань, а ступінь їх домінування над душами. Нехай покликаний богом буде Молох чи будь-яке інше варварське божество, це не має значення. Для його престижу навіть важливо, що він абсолютно нетерпимий та варварський. Боги, дуже толерантні й дуже солодкі, не вселяють ніякої сили своїм шанувальникам. Послідовники суворого Магомета тривалий час домінували над великою частиною світу і досі грізні; а послідовники мирного Будди ніколи не заснували нічого тривалого і вже забуті історією.

Отже, релігійний дух відігравав життєво важливу політичну роль в існуванні народів, оскільки він завжди був єдиним фактором, здатним швидко діяти на їхній характер. Звичайно, боги не безсмертні, але релігійний дух віч-

ний. Приспаний на деякий час, він прокидається, як тільки створюється нове божество. Це дало змогу Франції століття тому переможно встояти проти озброєної Європи. Світ ще раз побачив, що може зробити релігійний дух; адже це була справді нова релігія, яка оживляла своїм диханням цілий народ. Божества, які тільки встигли народитися, були, мабуть, занадто тендітними, щоб могли довго існувати; але поки вони існували, володіли необмеженою владою.

Сила перетворювати душі, притаманна релігіям, є доволі ефемерною. Вірування рідко тривалий час зберігаються на такому рівні інтенсивності, який повністю перетворює характер. Сон зрештою стає блідим, загипнотизований потроху прокидається, і старе тло характеру появляється знову.

Незважаючи на те, що вірування є всесильними, національний характер завжди пізнаваний за способом прийняття цих вірувань та проявами, які вони про-вокують. Погляньте на ту саму віру в Англії, Іспанії та Франції: які відмінності!

Чи була б колись можлива Реформація в Іспанії, і чи погодилася б колись Англія підкоритися жадливому ярму інквізиції? У народів, які прийняли Рефор-мацію, чи не спостерігаємо ми виразні основні характеристики рас, які, не-зважаючи на гіпнотизацію вірувань, зберегли особливості своєї психічної кон-ституції: незалежність, енергію, звичку міркувати, а не по-рабськи підкорятися закону володаря?

Політична, художня та літературна історія народів – дочки їхніх вірувань; але останні, змінюючи характер, також глибоко змінюються ними. Характер народу та його переконання – це ключі до його долі. Перший за своїми осно-воположними елементами незмінний, і саме тому, що він не змінюється, історія народу завжди зберігає певну єдність. Вірування можуть змінюватися, і саме тому, що вони змінюються, історія нараховує так багато потрясінь.

Найменша зміна стану вірувань народу неминуче відбувається услід за цілою низкою перетворень у його існуванні. Ми говорили в попередній главі, що у Франції люди XVIII століття здавалися дуже відмінними від людей XVII століття. Без сумніву, але яке походження цієї відмінності? Просто тому, що від століття до наступного розум перейшов від теології до науки, протиставляючи себе традиції, спостерігав істину, щоб відкрити правду. Унаслідок цієї простої зміни концепції змінився зовнішній вигляд століття, і якби ми хотіли просте-жити за всіма наслідками цього, то побачили б, що наша велика Революція, а також події, які стались услід за нею і тривають понині, є простим наслідком еволюції релігійних ідей.

І якщо сьогодні старе суспільство похитнулося на своїх засадах і бачить, що всі його інституції глибоко підточені, то це тому, що воно втрачає дедалі більше стародавніх вірувань, якими жило дотепер. Коли воно їх повністю втратить, нова цивілізація, основана на новій вірі, займе своє місце. Історія по-казує нам, що люди ненадовго переживають зникнення своїх богів. Цивілізації, що народилися разом з ними, гинуть також разом з ними. Немає нічого такого руйнівного, як прах мертвих богів.

Розділ III

Роль великих людей в історії народів

Вивчаючи ієрархію та розмежування рас, ми побачили, що найбільше відрізняє європейців від східних народів те, що перші мають невелику еліту вищих людей. Спробуємо в декількох рядках окреслити межі впливу цієї еліти.

Ця маленька фаланга видатних людей, якими володіє цивілізований народ і яких було б достатньо знищити в кожному поколінні, щоб значно знизити інтелектуальний рівень цього народу, є справжнім втіленням сил раси. Їм і тільки їм одним ми зобов'язані прогресом, досягнутим у науках, мистецтвах, промисловості, одне слово, у всіх галузях цивілізації.

Історія показує, що саме цій маленькій еліті ми завдячуємо усім досягнутим прогресом.

Хоча натовп і використовує ці досягнення, проте не любить надто явної переваги над собою, тому найбільші мислителі або винахідники часто були його мучениками. Проте всі покоління, усе минуле раси процвітають у тих прекрасних геніях, які є чудовими квітами раси. Вони – справжня слава нації, і кожен, навіть пересічний, може пишатися ними. Вони не з'являються випадково і дивовижно, а являють собою кульмінацію давнього минулого. Вони синтезують велич свого часу та своєї раси. Сприяти їхньому розквіту та їхньому розвитку – означає сприяти розвитку прогресу, який принесе користь усьому людству. Якщо ми дозволили б, щоб нас занадто засліпили наші мрії про загальну рівність, ми були б першими жертвами. Рівність можлива лише в неповноцінності, в незрозумілій та нелегкій мрії про вульгарну посередність. Для того, щоб в світі панувала рівність, треба було б потроху применшувати все, що становить цінність раси, до рівня її найнижчого значення.

Але хоча роль вищих людей у розвитку цивілізації вагома, це не зовсім те, про що прийнято говорити. Їхня дія полягає, повторю, у синтезі всіх зусиль раси; їхні відкриття завжди є результатом довгої серії попередніх відкриттів; вони зводять будинок із каменів, які повільно обтесували їхні предки. Історики, як правило, дуже односторонні, завжди думали, що можуть поставити ім'я людини перед кожним винаходом; і все ж серед великих винаходів, які перетворили світ, наприклад, друк, порох, пара, електрична телеграфія, немає жодного, про який можна сказати, що його створила одна голова. Вивчаючи генезис таких відкриттів, завжди можна побачити, що вони народжуються довгими серіями підготовчих зусиль: остаточний винахід – це лише вінець творіння. Спостереження Галілея про ізохронність коливань підвісної лампадки підготувало винайдення точних хронометрів, за допомогою яких матрос, безсумнівно, міг би знаходити шлях в океані. Гарматний порох отримано із поступово видозміненого грецького вогню. Паровий двигун являє собою суму серії винаходів, кожний з яких потребує величезної роботи. Грек, навіть стократ ге-

ніальніший від Архімеда, не міг би побудувати паровоз. У будь-якому випадку він марно займався б цим винаходом, бо, щоб здійснити це, йому довелося б чекати, поки механіка не досягне таких успіхів, що потребували двох тисяч років зусиль.

Хоча, очевидно, політична роль великих державних людей більш незалежна від минулого, але насправді вона не самостійніша, ніж роль великих винахідників. Засліплені яскравим блиском цих могутніх людей, які перетворюють політичне існування народів, такі письменники, як Гегель, Кузен*, Карлайл† тощо, хотіли зробити їх напівбогами, оскільки тільки їх геній змінив долю народів. Безперечно, вони можуть порушити еволюцію суспільства, але їм не дано змінити її перебіг. Геній Кромвеля або Наполеона не міг упоратись із таким завданням. Великі завойовники можуть знищити вогнем і мечем міста, людей та імперії, як дитина може спалити музей, наповнений скарбами мистецтва; але ця руйнівна сила не повинна вводити нас в оману щодо природи їхньої ролі. Вплив великих політиків є стійким тільки тоді, коли, як Цезар чи Рішельє, вони знають, як спрямувати свої зусилля на потреби моменту; справжня причина їхнього успіху, як правило, передувала їм самим. Раніше на два або три століття Цезарю не вдалося б підкорити велику римську республіку, і Рішельє не зміг би досягти французької єдності. У політиці справді великі люди – це ті, хто передбачає потреби, події, які минуле підготувало, і вказує шлях, яким нам треба йти. Ніхто, можливо, не бачить цього шляху, але фатальна неминучість еволюції незабаром підштовхне туди людей, долями яких тимчасово керують ці потужні генії. Вони теж, як і великі винахідники, узагальнюють результати попередньої тривалої роботи.

Однак не слід продовжувати надто далеко аналогії між різними категоріями великих людей. Винахідники відіграють важливу роль у подальшій еволюції цивілізації, але жодної безпосередньої ролі в політичній історії народів. Великі люди, яким ми зобов'язані важливими відкриттями від плуга до телеграфу, які є загальним надбанням людства, ніколи не мали рис характеру, необхідних, щоб заснувати релігію або підкорити імперію, тобто помітно змінити обличчя історії. Мислитель занадто виразно бачить складність проблем, щоб коли-небудь мати глибокі переконання, і занадто мало політичних цілей здаються йому гідними його спроб втілити будь-яку з них. Винахідники можуть

---

* Автор, швидше за все, має на увазі Віктора Кузена (1792–1867), французького філософа, історика та політичного діяча, професора Сорбонни, члена Французької академії наук. Був близько знайомий із Г. Якобі, Ф. В. Шеллінгом, В. Ф. Гегелем; на його творчості сильно позначився гегелівський ідеалізм [прим. ред.].

† **Томас Карлайл** (1795–1881) – шотландський письменник, есеїст та історик. Автор повсюдно відомого твору "Французька революція". Томасу Карлайлю належить відомий вислів: "Революції готують генії, романтики їх здійснюють, а їх плоди використовують шахраї" [прим. ред.].

змінити цивілізацію у довгостроковій перспективі; фанатики з обмеженим розумом, але енергійним характером та потужними пристрастями можуть самі заснувати релігії, імперії та підняти маси. За закликом Петра Пустельника мільйони людей кинулися на схід: слова людини, що страждала від галюцинацій, такої як Магомет, створили необхідну силу для подолання старого греко-римського світу; такий безвісний чернець, як Лютер, поставив Європу під вогонь та потоки крові. Не серед натовпу голос Галілея або Ньютона коли-небудь хоч найслабше відлунуватиме. Геніальні винахідники прискорюють прогрес цивілізації. Фанатики та галюцинатори творять історію.

З чого власне складається історія, принаймні та, про яку пишуть книги, якщо не з довгого викладу того, як боролася людина, щоб створити ідеал, поклонятися йому та руйнувати його? Але хіба для чистої науки такі ідеали більш цінні, ніж порожні міражі, створені світлом на рухомих пісках пустелі?

І все ж ці галюцинатори, творці та розповсюджувачі таких міражів найглибше перетворили світ. З глибини своїх гробниць вони все ще згинають душу рас гнітом своїх думок і діють на характер і долю народів. Не варто недооцінювати важливості їхніх ролей, але не забувайте, що свою роботу їм вдалося здійснити, тому що вони несвідомо втілювали і висловлювали ідеали своєї раси та свого часу. Не можна бути провідником народу, не втілюючи його мрій. Мойсей уособлював в очах євреїв прагнення до свободи, яке визрівало впродовж багатьох років під чолами рабів, яких сікли єгипетськими батогами. Будда та Ісус зуміли відчувати нескінченні страждання свого часу і перетворити на релігію необхідність милосердя та жалю, яка за часів загального страждання почала з'являтися в світі. Магомет досяг через об'єднання віри політичної єдності народу, розділеного на тисячі ворожих племен. Геніальний солдат, яким був Наполеон, втілював ідеал військової слави, блиску і революційної пропаганди, що становили тоді основні риси народу, який він протягом п'ятнадцяти років водив усією Європою в пошуках найсміливіших пригод.

Зрештою, ідеї, а отже, ті, хто їх втілює і пропагує, керують світом. Їх триумф гарантований, як тільки серед їхніх захисників з'являться галюцинатори та переконані. Не має значення, правдиві вони чи неправдиві. Історія навіть показує нам, що найбезглуздіші ідеї завжди сильніше доводили людей до фанатизму і відігравали найважливішу роль. В ім'я найоманливіших химер світ досі зазнавав найсильніших потрясінь: цивілізації, що здавалися вічними, руйнувалися, а інші засновувалися. Це не є, як запевняє Євангеліє, Царство Небесне, яке призначене для бідних духом, а радше земне, за умови, що вони володіють сліпою вірою, яка може зрушити гори. Філософи, які часто витрачають століття на знищення того, що глибоко переконані люди іноді створюють за день, повинні схилитися перед ними. Переконані є частиною загадкових сил, які керують світом. Вони викликали найважливіші події, записані історією.

Очевидно, фанатики поширювали тільки ілюзії, але саме цими ілюзіями, які одночасно є грізними, спокусливими та порожніми, людство жило досі й,

без сумніву, продовжуватиме жити. Це тільки тіні, проте їх треба поважати. Завдяки їм наші батьки пізнали надію, і в своїй героїчній і шаленій погоні за цими тінями вивели нас з примітивного варварства і доправили туди, де ми опинилися сьогодні. З усіх чинників розвитку цивілізацій ілюзії, мабуть, найпотужніші.

Це ілюзія, що звела піраміди і протягом п'яти тисяч років вкривала Єгипет кам'яними колосами. Це була ілюзія, яка в середньовіччя побудувала наші гігантські собори і змусила Захід кинутися на Схід, щоб підкорити гробницю*.

Саме через гонитву за ілюзіями були засновані релігії, які вміли підпорядкувати своїм законам половину людства, вони ж творили і знищували найбільші імперії. Людство витрачає найбільше зусиль не на прагнення до істини, а на гонитву за помилками. Химерних цілей воно не змогло досягти; але в погоні за ними воно добилось успіхів, яких не прагнуло.

---

* Автор має на увазі низку хрестових походів у Палестину з метою визволення Гробу Господнього [прим. ред.].

КНИГА V

Розпад характеру рас та їх занепад

Розділ I

Як цивілізації згасають і вмирають

Подібно до анатомічних видів, психологічні види не вічні. Не завжди умови навколишнього середовища такі, що підтримують незмінність їхніх ознак. Якщо ці середовища змінюються, елементи психічної конституції, підтримувані їхнім впливом, зазнають регресивних перетворень, які призводять до їх зникнення. Згідно із фізіологічними законами, які застосовні також до клітин мозку, як і до інших клітин організму, і які спостерігаються в усіх істот, органам потрібно набагато менше часу, щоб зникнути, ніж знадобилося для їх формування. Будь-який орган, який залишається бездіяльним, незабаром перестане функціонувати. Очі риб, які живуть в печерних озерах, швидко атрофуються, і ця атрофія, зрештою, стає спадковою. Навіть у межах короткого індивідуального життя орган, на утворення якого унаслідок повільних пристосувань та спадкових накопичень потрібні були, можливо, тисячі століть, дуже швидко доходить до атрофії, якщо його перестають використовувати.

Психічна конституція істот не може уникнути цих фізіологічних законів. Мозок, який більше не працює, також перестає функціонувати, і психічні нахили, що формувалися століттями, можуть швидко втрачатися. Хоробрість, ініціатива, енергія, підприємницький дух та інші якості характеру, формування яких потребує тривалого часу, можуть швидко зникнути, коли більше немає змоги їх вправляти. Цим пояснюється те, чому людям завжди потрібен дуже довгий час, щоб піднятися на високий ступінь культури, й іноді вкрай короткий, щоб впасти в безодню занепаду.

Розглядаючи причини, які призвели послідовно до розпаду різних народів, чиї історії нам про це свідчать, чи то перси, чи римляни, чи будь-які інші, бачимо, що основним чинником їх краху завжди була зміна їхньої психічної конституції внаслідок ослаблення їхнього характеру. Я не бачу жодного народу, який би зник через зниження його інтелекту.

Для всіх минулих цивілізацій механізм розпаду був однаковим і настільки ідентичним, що залишається тільки запитати себе, як це зробив один поет, чи не складається, по суті історія, яка займає стільки книг, лише з однієї сторінки? Досягши певного рівня цивілізації та могутності, переконавшись у тому, що вже немає небезпеки нападу сусідів, народ починає користуватися благами миру та добробуту, які приносить багатство, втрачає військові доблесті, надлишок цивілізації створює нові потреби, розвивається егоїзм. Не маючи іншого

ідеалу, крім користування швидко набутими благами, громадяни передо-ручають управління громадськими справами державі, і незабаром втрачають усі якості, які забезпечили їхню велич. Тоді варварські або напівварварські сусіди, у яких дуже низькі потреби, але надзвичайно сильний ідеал, нападають на занадто цивілізований народ, а потім формують нову цивілізацію із останками тих, кого вони скинули. Так, незважаючи на грізну організацію римлян і персів, варвари знищили імперію перших, й араби – других. Втім, не розумового розвитку бракувало народам, які зазнали навали. З цього погляду неможливе жодне порівняння завойовників і переможених. Саме коли Рим носив у собі зародки подальшого занепаду, тобто за перших імператорів, він мав найбільше прекрасних умів, митців, письменників і вчених. Майже всі твори, які забезпечили його велич, датуються тим часом його історії. Але він втратив цей фундаментальний елемент, який не міг би замінити жодний розвиток інтелекту: характер*.

Римляни старих часів мали зовсім слабкі потреби і дуже сильний ідеал. Цей ідеал – велич Риму – абсолютно домінував у їхніх душах, і кожен громадянин був готовий пожертвувати своєю родиною, своїм статком та своїм життям.

Коли Рим став центром всесвіту, найбагатшим містом у світі, він був переповнений іноземцями із різних країв, яким він, зрештою, змушений був надати права громадян. Прагнучи тільки насолодитися його розкішшю, вони дуже мало цікавилися його славою. Велике місто тоді стало велетенським караван-сараєм[†], але це вже не був Рим. Він все ще виглядав живим, але душа його вже давно померла.

Подібні причини занепаду загрожують нашим витонченим цивілізаціям, але є й інші, зумовлені еволюцією, яка спричинена сучасними науковими відкриттями. Наука оновила наші ідеї й позбавила авторитету наші релігійні та соціальні уявлення. Вона показала людині, яке низьке місце вона займає у Всесвіті, й абсолютну байдужість природи до неї. Людина побачила: те, що вона називає свободою, є лише незнанням причин, яким вона підпорядкована, а у спіралі необхідних потреб, які провадять її, природний стан всіх істот має бути підневільним. Вона виявила, що природа ігнорує те, що ми називаємо жалістю, і що весь прогрес, який вона здійснила, досягнутий лише через нещадний добір, що постійно пригнічував слабких на користь сильних.

---

* *“Хворобою, на яку страждало в той час римське суспільство, – пише пан Фюстель де Куланж, – було не порушення моралі, це було пом'якшення волі і, так би мовити, розпад характеру”.*

[†] Караван-сарай – заїжджий двір для караванів на торгових шляхах і в містах Переднього Сходу, Центральної Азії, Закавказзя тощо. Відомі з першого тисячоліття до нашої ери. Особливо поширені в епоху Середньовіччя. З розвитком залізниць караван-сараї втратили своє значення [*прим. ред.*].

Всі ці холодні та жорсткі уявлення, що суперечать старим переконанням, які так радували наших батьків, спричинили тривожні конфлікти в душах. У посередніх головах вони породили той стан анархії ідей, який, здається, є характерним для сучасної людини. У свідомості молодих художників та науковців ті самі конфлікти спричинили якусь похмуру байдужість, яка паралізує всяку волю, повну нездатність захоплюватися будь-чим та виняткове поклоніння безпосереднім та особистим інтересам.

Коментуючи дуже слушну думку де Вогює (de Vogue)*, що “почуття відносного панує над сучасною думкою”, міністр народної освіти з явним задоволенням проголосив у своїй недавній промові, що “підміна відносних ідей абстрактними поняттями на всіх рівнях людських знань – це найбільше завоювання науки”. Завоювання, оголошене новим, насправді дуже давнє. Впродовж багатьох століть філософія Індії його завершила. Не будемо занадто багато уваги звертати на те, що воно має тенденцію поширюватись сьогодні. Справжня небезпека для сучасних суспільств полягає саме в тому, що люди втратили довіру до цінності принципів, на яких вони ґрунтуються. Я не знаю, чи можна було б навести від початку світу приклад єдиної цивілізації, єдиної інституції, єдиної віри, яким би вдалося зберегти себе, спираючись на принципи, які вважаються лише такими, що мають відносну цінність. І якщо, здається, майбутнє належить соціалістичним доктринам, які розум засуджує, то саме тому, що тільки їх апостоли проповідують в ім'я істин, які вони проголошують абсолютними. Натовпи завжди звертатимуться до тих, хто говорить з ними про абсолютні істини і зневажає інші. Щоб бути державним діячем, потрібно знати, як проникнути в душі багатьох, зрозуміти їхні мрії та відмовитися від філософських абстракцій. Речі самі по собі не змінюються. Одні тільки ідеї, які маємо про них, можуть сильно змінитися. Ми повинні знати, як діяти саме на ці ідеї.

Безперечно, ми можемо знати лише явища з реального світу, прості стани свідомості, цінність яких, очевидно, відносна. Але коли ми дивимося на це із соціальної позиції, можна сказати, що для певного віку і для певного суспільства є умови існування, моральні закони, інститути, які мають абсолютну цінність, оскільки без них це суспільство не може існувати. Як тільки їхня цінність буде заперечена і сумніви поширюватимуться у свідомості людей, суспільство приречене швидко померти.

---

* **Ежен-Мельхіор маркіз де Вогює** (1848–1910) – французький дипломат, письменник, археолог, меценат і літературний критик, історик літератури, член Французької академії. Відомий як автор багатьох літературних творів, серед них, зокрема, збірки статей про російських зіркових письменників XIX століття: Олександра Пушкіна, Миколу Гоголя, Льва Толстого та інших. Першим на Заході викликав інтерес до творчості Федора Достоевського [*прим. ред.*].

Це істини, що можна сміливо проголошувати, бо вони такі, які жодна наука не може спростувати. Протилежна доктрина може призвести лише до найкатастрофічніших наслідків. Філософський нігілізм, який авторитетні голоси поширюють сьогодні у слабких головах, змушує їх негайно зробити висновки про абсолютну несправедливість нашого соціального порядку, про абсурд всіх ієрархій, надихає їх ненавистю до всього, що існує, і веде їх безпосередньо до соціалізму та анархізму.

Сучасні державні діячі надмірно переконані у впливі інституцій і занадто мало – у впливі ідей. Однак наука показує їм, що перші завжди є дочками других і ніколи не могли б існувати, не покладаючись на них. Ідеї являють собою невидимі джерела речей. Коли вони зникнуть, невидимі опори інституцій та цивілізацій зруйнуються. Для людей завжди була жахливою година, коли їхні старі ідеї спускалися в темний некрополь, де спочивають мертві боги.

Залишаючи тепер осторонь причини, щоб вивчити наслідки, ми повинні визнати, що явний занепад серйозно загрожує життєздатності більшості великих європейських країн, особливо латинських, які слушно називаємо латинськими через їх спорідненість якщо не по крові, то принаймні за традиціями та за вихованням. Вони втрачають з кожним днем свою ініціативу, свою енергію, свою волю та свою здатність діяти. Задоволення матеріальних потреб, які постійно зростають, як правило, стає їхнім єдиним ідеалом. Сім'я роз'єднується, соціальні пружини послаблюються. Невдоволення і занепокоєння поширюються на всі класи, від найбагатших до найбідніших. Подібно до корабля, який втратив компас і відданий на поталу вітрам, сучасна людина здалася на волю випадку і блукає просторами, які колись населяли боги і які тверезе знання зробило пустелею. Вона втратила віру, а разом з нею втратила надію.

Ставши дуже вразливими та вкрай мінливими, натовпи, яких не стримують вже ніякі перешкоди, очевидно, приречені безупинно коливатися між найдикішою анархією та найжорстокішим деспотизмом. Їх дуже легко підняти одним словом, а їхні одноденні божества незабаром стають їхніми жертвами. Здається, що маси жадібно домагаються свободи; насправді вони її завжди відкидають і постійно вимагають від держави, щоб вона кувала для них ланцюги. Вони сліпо підкоряються найтемнішим сектантам, найобмеженішим деспотам. Красномовці, які вважають, що вони керують масою, частіше крокують за нею, плутають нетерплячість і нервозність, постійну зміну володарів зі справжнім духом незалежності, відучуючи цим маси від покори якому завгодно повелителю. Держава, хай який її номінальний режим, – це божество, до якого звертаються всі сторони. Саме ми вимагаємо щораз жорсткішого регулювання та захисту, охоплюючи найдріб'язковіші життєві акти найбільш візантійськими та тиранічними формальностями. Молодь все частіше відмовляється від кар'єр, які потребують виваженості, ініціативи, енергії, особистих зусиль та сили волі. Найменша відповідальність її лякає. Її задовольняє достатньо обмежена сфера функцій, які оплачує держава.

Торговці оминають шляхи до колоній, а колонії залюднені лише державними службовцями*. Енергія та діяльність замінені серед державних людей страшенно порожніми особистими дискусіями, серед натовпу — захопленнями або одноденним гнівом, серед освічених — якимось плаксивим, безсилим і невизначеним сентименталізмом та блідими міркуваннями про прикрощі життя. Безмежний егоїзм розвивається скрізь. Кожний, зрештою, хвилюється більше про себе. Совість стає поступливішою, загальна мораль знижується і поступово згасає†.

---

* У своїй промові, виголошеній 27 листопада 1890 року в палаті депутатів, з якої я наводжу дуже характерні уривки, запозичені з газети *Le Siècle*, пан Етьєн, заступник держсекретаря щодо колоній, говорить.

“Кошіншіна (*La Cochinchine* — південна частина сучасного В’єтнаму, включаючи Сайгон — прим. ред.) має, загалом, 1 800 000 мешканців; з-поміж них 1600 французів, серед них 1200 державних службовців. Він управляється колоніальною радою, яку обрали ці 1200 державних службовців; має свого депутата. І ви хочете, щоб в цій країні не панувала анархія (Вигуки та сміх у залі)”.

“... А чи знаєте ви, що виробляє така система. Це призводить до того, що з вашого бюджету, зменшеного до 22 мільйонів, поглинається 9 мільйонів за рахунок витрат на державних службовців”.

“Так, у 1877 р. я намагався скоротити державних службовців; я зменшив витрати на них до 3 500 000 франків із 9 мільйонів. Я вчинив цю акцію у жовтні. Однак у грудні кабінет, членом якого я був, зник, і наступного березня всі звільнені чиновники знову з’явилися”.

† Таке зниження моралі є серйозним, коли спостерігається в таких професіях, як судова влада та нотаріальна професія, де скромність колись була такою ж загальною, як мужність серед військових. Що стосується нотаріальної професії, то мораль сьогодні опустилася до дуже низького рівня. Офіційні статистики відзначили, що “в нотаріальній професії є 43 респонденти на 10 000 осіб, тоді як в середньому для всього населення Франції один обвинувачений на таку ж кількість осіб”. У доповіді зберігача печаток Президента Республіки, яку опублікувала Офіційна особа 31 січня 1890 р., знаходжу такий уривок: “Катастрофи, які з 1840 р. почали викликати занепокоєння у громадськості, прогресивно наростали до того, що в 1876 р. одному з моїх попередників довелося звернути увагу прокурорів, особливо на ситуацію в нотаріаті. Звільнення та нотаріальні катастрофи повторювалися з характером важкості та незвичної частоти. Кількість позовів зросла послідовно із 31 у 1882 р.; до 41 у 1883 р.; до 54 у 1884 р.; до 71 в 1886 р., а загальна кількість відхилень, які допустили нотаріуси, перевищила 62 мільйони за період від 1880 до 1886 рр. У 1889 р., нарешті, 103 нотаріуси мали бути звільнені або змушені відмовитися від навчання. Якщо порівнювати ці факти з послідовним падінням наших найбільших фінансових компаній (*Comptoir d’Escompte, Dépôts et comptes courants*, Панама тощо), слід визнати, що нападки соціалістів на класову мораль небезпідставні. Такі ж симптоми глибокої деморалізації, на жаль, спостерігаються у всіх латинських народів. Скандал італійських державних банків, де крадіжки здійснювали у величезних масштабах найвищі політики, банкрутство Португалії, жалюгідне фінансове становище Іспанії та Італії, глибокий занепад латинських республік Америки доводять, що характер і мораль певних народів зазнали невиліковних нападів і що їх роль у світі дуже близька до завершення.

Людина втрачає всякий контроль над собою. Вона більше не може володіти собою; а той, хто не вміє домінувати над собою, приречений невдовзі опинитись під владою інших.

Змінити все це було б важким завданням. Ми повинні насамперед змінити нашу недолугу латинську освіту. Вона позбавляє будь-якої ініціативи та будь-якої енергії тих, кому вони дісталися у спадок. Вона гасить кожний проблиск інтелектуальної незалежності, даючи молоді як єдиний ідеал одіозні конкурси, які потребують лише зусиль пам'яті й повинні як кінцевий результат поставити на чолі всіх напрямів нашої діяльності людей, що здатні до рабської імітації, проте точно неспроможні проявити індивідуальність та особисті зусилля. “Я намагаюся налити залізо в душі дітей”, – сказав англійський педагог міністрові Гізо, який відвідував школи у Великобританії. Де у латинських народів вчителі та програми, які можуть реалізувати таку мрію? Військовий режим може це зробити. Він у будь-якому випадку єдиний педагог, який може це реалізувати. Для народів, які занепадають, однією з основних умов одужання є організація дуже жорсткої універсальної військової служби і постійні загрози катастрофічних воєн.

Саме це загальне ослаблення характеру, нездатність громадян керувати собою та їхня егоїстична байдужість зумовлені, переважно, труднощами, яких зазнає більшість латинських народів у житті за ліберальними законами, що однаково віддалені як від деспотизму, так і від анархії. Легко зрозуміти, що такі закони не дуже симпатичні натовпу, адже цезаризм обіцяє їм якщо не свободу, якої вони навряд чи домагаються, то принаймні дуже велику рівноправність у рабстві. Натомість те, що республіканські установи можуть дуже охоче прийняти освічені прошарки, не важко буде зрозуміти, якщо оцінити належно силу впливів предків. Хіба не в таких інституціях найвищі шанси проявити себе, всі свої переваги, особливо інтелектуальні? Можна навіть сказати, що єдиним реальним недоліком цих інституцій, для тих, хто мріє про абсолютну рівність, є сприяння формуванню потужних інтелектуальних аристократій*. Натомість

---

* У пізніших своїх працях Г. Лебон розглянув докладніше вплив еліти на розвиток і занепад цивілізацій. Зокрема, він стверджує: “Одна з головних причин упадку цивілізації, причина, спостережена у всі віки, – це поступовий занепад авторитету, поваги і престижу провідної верстви. Чи ця повага це повага богів, володарів, чи звичаїв – тільки вона спроможна дати народові спаяність, без якої він не може існувати. Люди завжди прагнуть відчувати, що хтось ними кермує, їх провадить, оскільки вони не належать до невеликого числа людей, що можуть самі себе провадити. Отже ніколи, наприклад, надмір абсолютизму не є причиною гибелі того чи іншого політичного режиму, а завше – його слабкість. Лише принцип авторитету (провідної верстви – *ред.*) має необхідну силу, щоб створити єдність думки та дії, які перетворюють людський пісок в однорідну спільноту. Принцип авторитету в політиці, так само як і в релігії та моралі, творить фундаментальну, підставову базу існування народу...” (цитата за виданням Г. Лебон “Завдання проведу”, *Квартальник вісника*, ч. 2 (22), Львів, 1939) [*прим. ред.*].

найгнітучішим режимом як для характеру, так і для інтелекту є цезаризм у різних його формах. Він може легко призвести тільки до рівності в ницості, до покірності в рабстві.

Він дуже добре пристосований до нижчих потреб народів, які занепадають, і тому, як тільки випадає нагода, вони завжди повертаються до нього. Перший-ліпший генеральський мундир повертає їх назад. Коли який-небудь народ дійшов до цього, то настала його година і час його завершується.

У наш час відбувається чітка еволюція цезаризму старих віків, появу якого історія завжди помічала у всіх цивілізаціях, коли сходить їх зоря та за цілковитого занепаду. Ми бачимо сьогодні його відродження під назвою соціалізму. Цей новий образ державного абсолютизму, безумовно, буде найсуворішим із форм цезаризму, а оскільки він безособовий, то уникне всіх підстав страху, який стримує найгірших тиранів.

Соціалізм видається найсерйознішою небезпекою, яка сьогодні загрожує народам Європи. Це, безсумнівно, завершить занепад, який готують багато причин, і може ознаменувати кінець цивілізацій Заходу.

Щоб зрозуміти його небезпеку, а водночас і його силу, треба брати до уваги не вчення, яке він поширює, а, навпаки, відданість, яку він породжує серед своїх прихильників. Соціалізм незабаром сформує нову віру цієї величезної юрби беззахисних людей, яким економічні умови нинішньої цивілізації неминуче створюють часто дуже важке існування. Це буде нова релігія, яка заселить порожні небеса. Ця релігія замінить для всіх істот, які не можуть терпіти нещастя без ілюзії, яскраві райські вітрини, які створювали для них вітражі їхніх церков. Це велике релігійне утворення завтрашнього дня бачить, як натовп його вірян щодня зростає. Невдовзі воно матиме своїх мучеників. І тоді воно стане одним з тих релігійних віросповідань, які піднімають людей і влада яких над душами є абсолютною.

Те, що нові догми, які постають на наших очах, суперечать найелементарнішому здоровому глузду, все ще очевидно. Але хіба релігійні догми, які керували нами стільки століть, не суперечили здоровому глузду, але це не заважало найсвітлішим головам згинатися за їхніми веліннями? У питаннях віри людина прислухається лише до несвідомого голосу своїх почуттів. Вони утворюють неясну область, від якої завжди був відсторонений розум.

Одне слово, завдяки духові своєї ментальної конституції, який давно сформувався у народів Європи, вони будуть змушені пройти повторну сумнівну фазу соціалізму. Вона ознаменує одну з останніх стадій декадансу. Повернувши цивілізацію до повністю неповноцінних форм еволюції, це полегшить руйнівні навали, які загрожують нам у майбутньому.

Якщо не брати до уваги Росію, чиї народи з психологічного погляду набагато більш азіатські, ніж європейські, ми бачимо в Європі тільки Англію, раса якої володіє доволі великою енергією, вельми стійкими переконаннями, досить незалежним характером, щоб уникнути на деякий час нової релігії, яка

виникає. Сучасна Німеччина, незважаючи на оманливі прояви процвітання, безсумнівно, стане першою жертвою, зважаючи на успіх різних сект, які там рояться. Соціалізм, який допровадить Німеччину до занепаду, безперечно, буде вбраний у жорсткі наукові формули, добрі хіба що для ідеального суспільства, якого людство ніколи не досягне, але цей останній син чистого розуму буде нетерпимішим і грізнішим, ніж усі його старші сини. Жодний народ так добре не готовий до цього, коли страждає; сьогодні жодний інший народ не втратив настільки ініціативи, незалежності та звички керувати собою*.

Що стосується Росії, вона занадто недавно і надто неповно вийшла з примітивного комунізму, найдосконалішої форми соціалізму, щоб думати про повернення до цієї нижчої стадії еволюції. Її доля інша. Немає сумніву, що вона колись забезпечить нестримний потік варварів, покликаних знищити старі цивілізації Заходу, які економічна боротьба та соціалізм підготує до занепаду.

Але ця година ще не настала. Кілька кроків відділяють нас від цього. Соціалізм буде надто гнітючим, щоб стати тривалим. Він пригадає вік Тиберія та Калігули і поверне цей вік. Іноді дивуєшся, як римляни часів імператорів могли так легко зносити люту жорстокість цих деспотів. Це тому, що вони теж пройшли через соціальну боротьбу, громадянські війни, заборони і втратили свій характер. Вони вважали цих тиранів своїм останнім знаряддям порятунку. Вони поступилися їм у всьому, тому що не знали, як їх замінити. Після них настало остаточне руйнування під ногами варварів, кінець світу.

Історія завжди обертається в одному і тому самому колі.

---

* Найвідоміші німецькі автори повністю згодні з цим питанням. У своїй недавній книзі *“Соціальні питання”* пан Т. Ціглер, професор Страсбурзького університету, висловився так: “Якщо самодопомога є домінуючою тенденцією в Англії, звернення до держави є характерним для Німеччини. Ми – народ, який перебуває під опікою впродовж століть. Ба більше, протягом останніх двадцяти років сильна рука Бісмарка гарантувала нам безпеку, змусила нас втратити почуття відповідальності та ініціативи. Саме тому в складних і навіть у простих випадках ми звертаємося за допомогою до поліції та уряду, і відмовляємося від усього за власною ініціативою”.

ДОДАТКИ^{*}

1. Як гине провідна каста

Народи завжди розуміли користь загально всіх зобов'язуючих переконань. Вони відчували, що занепад цих переконань означає занепад самих народів. Фанатичний культ Риму був для римлян вірою, що зробила їх володарями землі. Коли завмерла ця віра, почав вмирати Рим. А варвари, які зруйнували римську цивілізацію, лише тоді досягли певної політичної сталості й упорядкованості ладу та вийшли з стану анархії, коли виробили й засвоїли собі деякі спільні всім, загальні положення.

Ці загальні переконання виробляє масам їх провідна каста, провідна верства, "аристократія" суспільства.

Коли людській душі прищеплюються такі переконання чи догми, тоді з неї зроджуються установи, повстає мистецтво, виробляються правила поведінки, повстає культура та цивілізація. І не без причини з таким фанатизмом боронили завжди народи свої переконання. Ця нетолеранція, хоч яка гідна осуду з точки погляду філософського, в житті народів є необхідною чеснотою. Підтримані фанатизмом загальні переконання стають конечними підставами культури, вони надають напрям і характер ідеям, вони лише будять віру і оточують ореолом святості обов'язки.

Революційні рухи поростають в силу лише тоді, коли загальні переконання втрачають силу над душею народу чи загалом спільноти. Ці рухи тільки, властиво, допомагають остаточно відкинути те, чого загал майже вже і так відрікся; що животіє тільки лише завдяки силі звички. Процес революції, це – по суті – процес падіння колись захитаних загальних переконань. День, коли якась підставова ідея починає хитатися в суспільності, легко пізнати, це день, в який починаються суперечки щодо вартості цієї ідеї. Бо всяке переконання існує доти, поки в його правдивості не починають сумніватися.

Аристократія в Англії була засильна і занадто вірила в своє право, щоб піддатися ідеям французької революції, що проникали на британські острови через Ла Манш. Правда, Англія теж мала свою революцію і послала на ешафот свого короля, але англійці мали занадто багато сталості вдачі, щоби відразу знищити всі здобутки минулого. Вони змінювали їх в силу потреби. Ніколи англійці не думали знищити всі свої традиції, щоби в ім'я чистого розуму, на руїнах старого, збудувати зовсім нове суспільство. *"Тоді як француз, – пише Сорель, – погорджував своїм урядом, зневажав священством, ненавидів свою шляхту і ворохобився проти своїх законів, англієць був гордий за свою релігію, свою конституцію, свою аристократію, свою Палату Лордів. Довкола них, наче в могутній твердині, окопався він під британським прапором, щоби звідити судити Європу і дивитися на неї згори вниз".* Коли б англійська аристократія не прищепила цих поглядів своїй масі, коли б зневірилася у своїй ролі проводу, її спіткала б доля французької аристократії кінця XVIII віку...

---

^{*} Передрук зі скороченнями з видання Г. Лебон "Завдання проводу". Квартальник вісника, ч. 2 (22), Львів, 1939 [прим. ред.].

Особливо небезпечна хвилина, коли сама провідна верства починає сумніватися в правдивості загальних переконань, якими держиться суспільство; сумнівається в своєму праві – бути правлячою верствою.

Найбільш захитали усталеним порядком Франції – енциклопедисти, головно Вольтер і Руссо... В XVII столітті часто глузували з шляхти, але з причини деяких її смішностей. Тепер на неї нападають за її добробут, за її права. І ніхто інший, як ті ж аристократи, заохочували своїх напасників. Граф де Сегюр* лишив у своїх “Мемуарах” точну і глибоку картину цього божевілья: *“Ми, молода французька аристократія, яка не знала жалю за минулим, ні тривоги за майбутнє, – ми йшли по килиму із квіток, який закривав нам прірву під ногами. Непоправні нарікайли, ми сміялися з старих мод, з феодалської гордості батьків, з їх суворого етикету. Все стародавнє видавалося нам непотрібним і смішним. Суворість старих доктрин лягала на нас важким тягарем...Свобода, якою б гострою мовою вона не послугоувалася, подобалася нам своєю сміливістю, рівністю – своєю вигідністю. Нам смакували одночасно і привілеї патриціату і солодощі плебейської філософії. Форми старої будівлі були ще не порушені, а що вона була замінована зсередини, цього ми не бачили. Ми глузували з криків тривоги старого двору і священства, які гриміли проти нового духа. Ми оплескували республіканські п’єси в наших театрах, філософські промови наших Академій, зухвали твори нашої літератури”*.

2. Розклад демократичної правлячої верстви

Ситуація, в якій від початку XX віку перебуває Європа – подібна до ситуації кінця XVIII віку. Це є стан хитання всіх усталених загальних переконань, які в’язали суспільство в одне ціле, стан занепаду одних догм і – браку нових, стан анархії, якій не в стані протистояти демократична провідна верства, боязка, безвольна, “гуманна”, бездіяна, позбавлена всіх прикмет які складають поняття справжньої еліти. Головним чинником, що розхитує і розкладає суспільність, – тепер виступає соціалізм під проводом своїх клік, що намагаються витворити “державу в державі” спершу, а потім “державу проти держави”.

Мак Дональд так означає доктрину соціалізму: “Соціалізм – це ідея організованої й органічної спільноти, яка тримає в руках економічну, матеріальну владу в суспільності так, що одиниця може бути вільна від гніту і зазнавати вільного розвитку”. Говорячи звичайною мовою, соціалізм, отже, – це суспільність, в якій цілий промисел і адміністрація є в руках численної бюрократії. Цей експеримент в

---

* Луї-Філіпп де Сегюр (1753–1830) – французький державний діяч, дипломат. Брав участь у боротьбі за незалежність США. Надзвичайний і повноважний посол Франції при дворі російської імператриці Катерини (1784–1789). Після Французької революції деякий час перебував на дипломатичній службі, але згодом був заарештований. За часів Наполеона зробив успішну кар’єру: був членом Державної ради, сенатором і головним церемоніймейстером. Описав Східну Європу (зокрема Польщу та Росію) кінця XVIII ст. як край напівдикунів; регіон, що перебуває на стадії між цивілізацією і варварством. Докладно про ці спостереження де Сегюра можна дізнатися з книги Вулф Ларі. *Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. К.: Критика, 2009. [рим. ред.].

Росії вже довів, що провадить він до етатизму (*етатизм* – напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку. У політичній науці етатизм – це переконання, що держава повинна контролювати як економічну, так і соціальну політику. Етатизм позиціонується як протиположність анархізму (*прим. ред.*), який є значно коштовніший від приватного почину, та до нечуваного поліцейського гніту над одиницею й над загалом, паралізуючи всяке особисте зусилля й ініціативу, головні двигуни всякого поступу. Наслідком запровадження соціалізму може бути, як в Росії, лише занепад всього життя. Проти цієї системи промовляють і психологічні й економічні закони, але соціалізм шириться завдяки містичному видиву “кращого майбутнього”, яким туманять несвідомі маси пролетаріату. З усіх гасел французької революції “свобода” стала непевною, “братерство” – химерою, але “рівність” чимраз більший вплив відіграє в демократичній суспільності. При цьому ця “рівність” розуміється вже не тільки як рівність перед правом, але як і зрівняння в економічному становищі всіх членів загалу. Так внаслідок демократичної еволюції трактує соціалізм ідею рівності.

Менери (*менер* – лідер, провідник, керівник партії, угруповання – *прим. ред.*) соціалістів складаються з кар’єристів, фанатиків, спантелечених професорів і з плаксивих гуманітаріїв, які вміють тягнути пролетаріат за собою своїми утопіями з метою накинути ідею соціалізму величезній – їм ворожій – масі народу, закликаючи до класового егоїзму і нехтуючи інтересами цілої національної спільноти. При цьому послуговуються методами демократії.

Володарями мас в демократії є виборчі комітети. Знаєте, що таке виборчий комітет, – питається один із завязятих прихильників демократії Шерер, – це наріжний камінь наших установ, головне колесо політичної машинерії. Францією нині правлять “комітети”. Партійні комітети представляють *безособистісну анонімну, а тому найбільш важку форму тиранії*. Голови комітетів, які промовляють і діють від імені всього загалу, не знають жодної відповідальності. Голос якихось демократичних зборів майже завжди є голосом менерів. Ідеалом цих менерів є “диктатура пролетаріату”, а диктатура пролетаріату – писав Бернштейн – це значить диктатура клубних чи вічевих промовців і газетярів. Встановити особисту владу – річ надзвичайно тяжка. Навпаки, дуже легко встановити анонімну владу комітетів...

Ними кермує завзята ненависть всього, що є вище, що пробивається вгору: ненависть до таланту, до заможності, до інтелігенції. Головні їх гасла – антимілітаризм, антипатріотизм, і суспільна анархія. Завдяки поширенню ідей соціалізму живе Європа під тягарем різних криз: кризи родини, кризи моралі, кризи держави, проти якої ворохобляться її слуги – урядовці, військові, вчителі, які повинні бути її підпорою, і нарешті кризи *провідної верстви, яка поволі тратить всі прикмети, властиві еліті націй*.

Сила нової віри буває така сильна, що навіть освічені класи втрачають віру в справедливість своєї власної віри. Вони підпадають потужі страху і туманного гуманізму, які нівелюють всякий опір: перша ознака занепаду еліти. Тепер для суспільності головна небезпека не так в наступі соціалізму, як в слабкості правлячої верстви. Першою журбою парламентських законодавців демократичних країн є тривожне питання: “Чи з мене буде задоволений мій комітет?” Найгаласливіші послі є дуже поступливі і лагідні супроти свого комітету, який часто не має нічого

спільного з волею народу. Коли соціалістичні синдикати захотіли б, щоб парламент ухвалив якийсь закон, вони вживають погроз і маніфестацій, які залякують палату. Тоді наспіх випрацьовується проєкт бажаного закону і галопом його ухвалюють палата послів і сенат. Чи треба пояснити, який заразливий приклад дає цей акт боягузтва перед малою активною групою?

Завдяки цій боязні і слабкості провідної верстви, страйкувати почали у Франції й почтарі, і вчителі, й урядовці, ті, на яких базується сила самої держави. Бачучи в кожному соціалісті завтрашнього виборця, законодавці голосують як вдасться, ухвалюючи вигідні соціалістичним хлополапам законопроєкти не задумуючись які наслідки для цілої національної господарки чи фінансів вони можуть за собою потягнути.

Крім того законодавча демократична еліта – це переважно гуманітарії, а гуманітарії завжди боязкі. Вони розуміють, що певно прикра річ знищені верстати праці, зруйнований промисел, але найкращий спосіб на розлюченого противника – це поблажливість. Треба лише проголосувати добрі закони і напасники втихомиряться. Коли ні – треба видати ще ліберальніший закон і все буде в порядку... До такого ступеня сягає ослаблення волі правлячої верстви. Наступає це через ослаблення сили характеру цієї верстви, а великі народи зникли з історії не через атрофію інтелекту, лише завдяки занепаду характеру.

Проти приватної власності, проти мілітаризму, проти патріотизму (космополітизм) – ось ідеї, які жменька соціалістів хоче спершу накинути пролетаріатові, а потім цілій нації, що не тільки з цими ідеями не має нічого спільного, але є ворожо до них настроєна. І цю роботу полегшує ослаблення духу опору правлячої демократичної верстви, зменшення її волі до провідництва, до влади.

Розділ II

Загальні висновки

У Вступі до цієї роботи ми вже зауважували, що це лише короткий підсумок, своєрідний синтез праць, які ми присвятили історії цивілізацій. Кожний із розділів, з яких вона складається, повинен розглядатися як висновок попередніх робіт, і тому дуже важко конденсувати вже згущені ідеї. Однак я спробую для читачів, чий час є дорогоцінним, подати у вигляді дуже коротких пропозицій фундаментальні принципи, які представляють філософію цієї роботи.

– Раса має психологічні характеристики, майже настільки ж фіксовані, як і її фізичні характеристики. Як і анатомічний вид, психологічний вид трансформується лише після вікових накопичень.

– До фіксованих та спадкових психологічних характеристик, асоціація яких формує ментальну конституцію раси, додаються, як і до всіх анатомічних видів, допоміжні елементи, створені різними модифікаціями навколишнього середовища. Постійно оновлюючись, вони уможливають доволі широку уявну мінливість раси.

– Розумова конституція раси являє собою не лише синтез живих істот, які її утворюють, а особливо пов'язана з усіма предками, які сприяли її формуванню. Не живі, а мертві відіграють головну роль у існуванні народу. Вони є творцями його моралі та несвідомих мотивів його поведінки.

– Дуже істотні анатомічні відмінності, які розділяють різні людські раси, супроводжуються не менш значними психологічними відмінностями. Коли ми лише порівнюємо між собою середні показники кожної раси, психічні відмінності часто здаються зовсім невеликими. Вони стають величезними, як тільки почати порівняння за найвищими елементами кожної раси. А відрізняє вищі раси від нижчих рас, як ми потім спостерігаємо, те, що перші мають певну кількість високорозвинених умів, а інші не мають.

– Людям, які утворюють нижчі раси, притаманна очевидна рівність між собою. Коли раси піднімаються щаблями цивілізації, їх члени схильні дедалі більше відрізнятися один від одного. Неминучий ефект цивілізації – це розмежування індивідів і рас. Тому люди прямують не до рівності, а до збільшення нерівності.

– Життя народу і всі прояви його цивілізації – це просте відображення їхньої душі, видимі ознаки чогось невидимого, але дуже реального. Зовнішні події є лише видимою поверхнею прихованого кадру, який їх визначає.

– Не випадковість, ні зовнішні обставини, ані особливо політичні інститути не відіграють фундаментальної ролі в історії народу. Це передусім його характер, який творить його долю.

– Різні елементи цивілізації народу, які є лише зовнішніми ознаками його ментальної конституції, вираженням певних способів почуття та мислення, особливих для певного народу, не можуть передаватися без змін народам іншої ментальної конституції. Передаються лише зовнішні, поверхневі та неважливі форми.

– Наслідком глибоких відмінностей між ментальною конституцією різних народів стає те, що вони сприймають зовнішній світ дуже по-різному. Як результат, вони відчують, міркують і діють дуже різними способами, і тому виявляються незгодними із усіх питань, як тільки вступають у контакт. Більшість воєн, якими сповнена історія, породжені цими розбіжностями. Завойовницькі війни, війни за релігію, війни династій завжди були насправді війнами рас.

– Агломерація людей різного походження може формувати расу, тобто мати колективну душу, тільки тоді, коли унаслідок повторних перехресцувань протягом століть і подібного існування в однаковому середовищі вона набула загальних почуттів, спільних інтересів, однастайних переконань.

– Агломерація людей різного походження не може сформувати расу, тобто мати колективну душу.

– Серед цивілізованих народів майже немає природних рас, а лише штучні раси, створені історичними умовами.

– Зміни навколишнього середовища глибоко діють лише на нові раси, тобто на суміші старих рас, перехресцування яких відокремлює характери предків. Тільки спадковість достатньо потужна, щоб боротися зі спадковістю. На раси, в яких ці перехресцування не зруйнували стійкість характеристик, зміни навколишнього середовища чинять лише суто руйнівну дію. Стара раса гине, а не зазнає перетворень, які потребують адаптації до нових умов середовища.

– Набуття міцно згуртованої колективної душі знаменує висоту величії народу. Розпад цієї душі завжди знаменує годину його занепаду. Втручання сторонніх елементів є одним із найнадійніших засобів досягти цього розпаду.

Психологічні види, як і анатомічні види, зазнають впливу часу. Вони також приречені на життя і смерть. Формуючись дуже повільно, вони можуть швидко зникнути. Досить глибоко порушити функціонування їх органів, щоб вони зазнали регресивних перетворень, наслідком яких є часто дуже швидке руйнування. Люди потребують довгих століть, щоб набуті певної психічної конституції, а втрачають її іноді за дуже короткий час. Висхідний шлях, яким піднімаються до високого ступеня цивілізації, завжди дуже довгий, схил, який веде до занепаду, зазвичай вкрай короткий.

– Крім характеру, ми повинні розглядати ідеї як один з головних чинників еволюції цивілізації. Вони діють лише тоді, коли після дуже повільної еволюції перетворилися на почуття і тому є частиною характеру. Вони уникають впливу міркувань і для їх зникнення потрібен довгий час. Кожна цивілізація походить від невеликої кількості загальновизнаних базових ідей.

– До найважливіших керівних ідей цивілізації належать релігійні ідеї. Саме через зміну релігійних вірувань опосередковано стається більшість історичних подій. Історія людства завжди була паралельною до історії його богів. Ці сини нашої мрії мають таку силу, що їхнє ім'я не може змінитися без того, щоб світ негайно не перевернувся сторчма. Народження нових богів завжди знаменувало зорю нової цивілізації, а їх зникнення завжди знаменувало її занепад.

Густав Лебон

ПСИХОЛОГІЯ НАТОВПУ

Psychologie des foules

ПЕРЕДМОВА

Наша попередня робота стосувалася опису душі рас*. Тепер ми вивчимо душу натовпу.

Сукупність спільних рис, які накладає спадковість на всіх осіб однієї і тієї ж раси, утворює душу цієї раси. Але коли певна кількість цих індивідів збирається у натовп для дії, таке об'єднання породжує деякі нові психологічні ознаки, які не тільки відповідають характеру раси, але й іноді значно відрізняються від нього.

Організовані натовпи завжди відігравали велику роль у житті народів, але ця роль ще ніколи не мала такого важливого значення, як сьогодні. Головною характерною рисою нашої епохи є заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу.

Я намагався підійти до вивчення важкої проблеми натовпу за допомогою тільки наукових прийомів, тобто намагався знайти відповідний метод і залишити осторонь думки, теорії та доктрини. Вважаю, що це єдиний спосіб, який дає можливість розкрити хоч частку правди, особливо коли йдеться, як тут, про питання, яке так сильно хвилює уми.

Вчений, який береться за вивчення якогось явища, не має потреби урахувати інтереси, яких можуть торкатись його спостереження. Нещодавно один із видатних сучасних мислителів пан д'Альвієла† висловив зауваження, що позаяк я не належу до жодної із сучасних шкіл, то вельми часто опиняюся в опозиції до деяких висновків усіх цих шкіл. Ця нова моя робота, цілком ймовірно, викличе подібні ж зауваження. Належати до якої-небудь школи – це означає обов'язково поділяти всі її забобони та упередження.

Я мушу, однак, пояснити читачеві, чому в моїх дослідженнях доходжу іноді зовсім інших висновків, ніж можна було б очікувати на перший погляд. Наприклад, я вказую на вкрай низький ментальний рівень натовпу, зокрема навіть зібрання еліти, і все-таки стверджую, що, незважаючи на цей низький рівень, було б небезпечно торкатися організації цих натовпів.

Пильне спостереження історичних фактів змусило мене дійти висновку, що соціальні організми настільки ж складні, як і організми всіх живих істот, і ми не владні здійснити в них глибокі зміни. Природа діє іноді радикально, але ніколи так, як ми її розуміємо; ось чому манія великих реформ іноді вкрай згубна для народу, хоча теоретично ці реформи можуть здаватися дуже

---

* Gustave Le Bon "Lois psychologiques de l'évolution des peuples" (Густав Лебон "Психологічні закони еволюції народів").

† Ежен Гоблет д'Альвієла (1846–1925) – бельгійський політик, професор історії релігії.

хорошими. Вони могли б стати корисними лише в тому випадку, якщо б можна було миттєво змінити душі націй. Але таку владу має лише час. Людьми керують ідеї, почуття, звичаї, які є нашими внутрішніми. Інституції та закони є лише проявом нашої душі, вираженням її потреб. Саме тому вони і не можуть змінити душі народів, позаяк самі нею породжені.

Вивчати соціальні явища не можна окремо від вивчення народів, у яких вони спостерігаються. У філософському плані ці явища можуть навіть мати абсолютну цінність, але з практичного боку цінність їх завжди відносна.

Ось чому, вивчаючи якесь соціальне явище, треба розглядати його послідовно з двох різних сторін. Тоді ми бачимо, що вчення чистого розуму дуже часто суперечить навчанню практичного розуму. Це спостерігається скрізь, навіть там, де справа стосується задач фізики. З погляду абсолютної істини, куб і коло незмінні геометричні фігури, строго визначаються відомими формулами. Але для нашого ока фігури ці можуть набувати найрізноманітніших форм. Перспектива може перетворити куб на піраміду або квадрат, коло – на еліпс або навіть на пряму лінію, і ці фіктивні форми для нас набагато важливіші, ніж реальні, адже ми бачимо тільки їх, і фотографія чи живопис можуть відтворювати лише ці форми. Нереальне в деяких випадках навіть правдивіше від реального. Зображати предмети лише в їх точних геометричних формах було б спотворенням природи і зробило б її невпізнанною. Уявімо собі такий світ, мешканці якого могли б лише фотографувати і змальовувати різні предмети, не маючи змогу до них торкатися; цим мешканцям було б дуже важко виробити правильне уявлення про їх форми. Втім, знання цієї форми, яке доступне лише невеликій кількості вчених, мало би кого цікавило.

Філософ, який вивчає соціальні явища, повинен завжди пам'ятати, що поряд із теоретичною цінністю вони мають ще й практичну цінність, і з погляду еволюції цивілізацій ця остання – єдина важлива. Така думка повинна зробити його дуже обережним у тих висновках, яких, здається, насамперед вимагає закон.

Але й інші мотиви також змушують його бути стриманим у своїх висновках. Складність соціальних фактів така, що їх не можна охопити всі відразу і неможливо передбачити наслідки їх взаємного впливу. Крім того, за видимими фактами доволі часто ховаються тисячі невидимих причин. Видимі суспільні явища виявляються результатом величезної несвідомої роботи, яка найчастіше недоступна для нашого аналізу. Ці видимі явища можна порівняти із хвилями, які прокочуються поверхнею океану через підземні поштовхи його дна, нам невідомі. Спостерігаючи більшість вчинків натовпу, бачимо, що він найчастіше проявляє надзвичайно низький розумовий рівень. Але є такі випадки, коли діями натовпу керують, мабуть, таємничі сили, які називали в давнину долею, природою, провидінням, а тепер іменують голосом мертвих. Ми не можемо не визнавати могутності цих сил, хоча абсолютно не знаємо їх сутності. Іноді, здається, що в лоні націй криються приховані сили, які керують їхніми діями.

Що може бути, наприклад, складнішим, логічнішим і дивовижнішим, ніж мова народу? Звідки береться ця добре організована і тонка річ, якщо не із несвідомої душі натовпу? Найвизначніші академіки, найшанованіші граматики лише безсило записують закони, що регулюють ці мови, і були б абсолютно нездатні створити мови*. Чи впевнені ми, що навіть ідеї генія великих людей є лише їхньою роботою? Без сумніву, ці ідеї завжди створюють окремі уми; але тисячі зерен пилу утворюють алювій†, в якому виникли ці ідеї, хіба не душа натовпу їх сформувала?

Натовпи, безперечно, доволі несвідомі, але саме це несвідомість є, мабуть, одним із секретів їхньої сили. У природі істоти, підпорядковані виключно інстинкту, виконують дії, дивовижна складність яких нас дивує. Розум – це занадто нова річ у людстві та ще занадто недосконала, щоб можна було розкрити нам закони несвідомого і передусім замінити його. У всіх наших діях частка несвідомого величезна, а частка усвідомленого дуже мала. Несвідоме діє як досі невідома сила.

У разі, якщо ми хочемо залишатись у вузьких, але певних межах речей, які може знати наука, а не блукати в царинах неясних вигадок і марних гіпотез, ми повинні просто спостерігати за доступними нам явищами й обмежитися лише цими спостереженнями. Кожний висновок, який ми робимо із наших спостережень, зазвичай передчасний, тому що за явищами, які ми добре бачимо, є інші, які ми розрізняємо розпливчато, а можливо, навіть за ними є ще й такі, яких ми взагалі не помічаємо.

Г. Лебон

---

* Проте спроби створити штучні мови відомі. Першу, порівняно вдалу спробу зробив 1879 р. німецький католицький священник Йоганн Мартін Шлеєр, створивши штучну мову *волапюк*. Невдовзі після цього польський поліглот Людовік Земенгоф 1887 р. на основі найпоширеніших європейських мов та інтернаціональної лексики розробив мову *есперанто*. Остання використовується подекуди ще і сьогодні. Звичайно, Г. Лебон не міг не знати про ці штучні мови, проте ставився до них доволі скептично і мав на це причини. З погляду його концепцій жодна штучна мова не може адекватно передати тонкі порухи душі раси й окремого народу. Звичайно, в той час спроби створення штучних мов були дещо передчасними, вони нагадували щонайбільше “гру розуму”. Але сьогодні, в період суцільної глобалізації та інтеграції всіх цивілізованих народів світу, роль єдиної універсальної мови взяла на себе англійська мова. Причин цього дуже багато і тут не місце їх обговорювати [*прим. перекл.*].

† Алювій (від лат. *alluvio* – наносити, замулювати) – незатверділі відклади постійних водних потоків, тобто *намул* [*прим. перекл.*].

ВСТУП

Епоха натовпу

Великі потрясіння, які передують змінам у цивілізаціях, наприклад, такі як падіння Римської імперії чи заснування Арабської імперії, на перший погляд видаються такими, що визначаються, передусім, значними політичними перетвореннями, вторгненням інших народів або падінням династій. Але уважніше вивчення цих подій показує, що за їхніми позірними причинами ховаються найчастіше справжні причини – глибокі зміни в ідеях народів. Справжні історичні перевороти – не ті, які нас дивують своєю величиною та насильством. Єдині важливі зміни, з яких випливає оновлення цивілізацій, відбуваються в ідеях, концепціях і переконаннях. Великі події історії є тільки видимими наслідками незримих змін у мисленнях людей. Однак такі великі події стаються рідко, тому що немає нічого настільки стабільного в кожній расі, як її спадкові генетичні почуття.

Сьогоднішня доба є одним із тих критичних моментів, коли відбувається трансформація людського мислення. Два фундаментальні чинники стали основою цієї трансформації. Перший – це кардинальна зміна релігійних, політичних і соціальних переконань, які покладено в основу всіх елементів нашої цивілізації. Другий – виникнення нових умов існування та абсолютно нових ідей, які є результатом сучасних відкриттів у галузі наук і промисловості.

Ідеї минулого, хоча і наполовину зруйновані, залишаються все ще доволі потужними; нові ідеї, які повинні замінити їх, поки що перебувають в процесі становлення, – ось чому сучасна епоха є перехідною і анархічною.

Тепер, у період, неминуче трохи хаотичний, важко передбачити, що з цього вийде коли-небудь. Якими будуть основні ідеї, на яких виникнуть нові суспільства, які досягнуть успіху? Ми цього ще не знаємо. Але ми бачимо вже тепер, що задля поступу їм доведеться рахуватися з новою силою, – повелительною сучасності, – могутністю натовпу*.

Ця сила виникла на руїнах багатьох ідей, які раніше вважалися істинними, а сьогодні померлими, ідей, які відкинули революції, а сьогодні готові поглинути інші. Позаяк всі наші стародавні вірування руйнуються і зникають, то сила

---

* Оригінальний французький термін *“foule”*, який вживає автор книги, ми перекладаємо тут українською мовою як *“натовп”*. Німецькою мовою цей термін передається іменником *“die Masse”* – *“маса”*; польською – *“tłum”*, що в українській мові так само вживається як *“тлум”* – один із синонімів слова *“натовп”*; російською мовою – *“толпа”*; англійською – *“crowd”*. Докладніше це питання обговорено в додатку [1] [прим. ред.].

натовпу є єдиною силою, якій нічого не загрожує, престиж якої постійно зростає. Епоха, у яку ми вступаємо, буде насправді епохою мас.

Лише століття тому традиційна політика держав і суперництво володарів були головними рушійними силами подій. Думку натовпу не враховували взагалі, та й навряд чи вона існувала. Сьогодні традиції політики, індивідуальні уподобання суверенів, їх суперництво не беруть до уваги, натомість голос натовпу почав переважати. Маса диктують урядам їхню поведінку, і саме до їх бажань уряди намагаються дослухатися. Це вже не поради суверенів, в душах натовпу визрівають долі нації.

Прихід народних класів до політичного життя, тобто, по суті, їх поступове перетворення на правлячі класи, є однією з найхарактерніших рис нашого перехідного періоду. Це долучення, загалом, ще не стало загальним виборчим правом, позаяк доволі довго натовп не мав самостійної керівної сили і легко піддавався зовнішнім впливам. Дедалі більше зростання влади натовпу забезпечувалося, насамперед, поширенням певних ідей, які поступово утверджувалися у свідомості індивідуумів, а потім, завдяки поступовому об'єднанню індивідуумів у асоціації, реалізовувалися у вигляді теоретичних ідей для їх упровадження.

Саме через об'єднання натовпи, зрештою, формували ідеї, якщо не дуже справедливі, то принаймні найвизначальніші для їхніх інтересів. Натовпи заснували профспілки, перед якими капітулювали всі влади, організували біржі праці, які, незважаючи на всі економічні закони, прагнули керувати умовами праці та заробітної плати. Натовпи делегують в урядові асамблеї представників, які позбавлені всякої ініціативи, будь-якої незалежності, й найчастіше їхня місія зводилася до того, що вони були лише речниками комітетів, які їх обирали.

Прихід мас до політичного життя, тобто, по суті, їх поступове перетворення на правлячі класи, є однією з найважливіших рис нашого перехідного періоду. Сьогодні вимоги натовпу стають все яснішими, і не можна погоджуватись на ці вимоги, щоб не знищити нинішнє суспільство зверху донизу, повернути його назад до того примітивного комунізму, який був нормальним станом усіх груп людей на зорі цивілізації. Обмеження робочого часу, експропріація шахт, залізниць, фабрик, землі тощо; рівноправний розподіл усіх продуктів, ліквідація всіх вищих класів на користь народних класів тощо. Такі ці претензії натовпу.

Мало здатні до роздумів маси, натомість, цілком здатні до дії. Завдяки нинішній організації натовп має величезну силу. Догми, які щойно народилися, невдовзі набудуть для них сили старих догм, тобто тієї тиранічної й суверенної сили, яка не допускає жодної дискусії. Божественне право натовпу замінить божественне право царів.

Письменники, які здобули симпатії нашої нинішньої буржуазії, ті, хто найкраще відображає її доволі вузькі ідеї, її доволі обмежені погляди, її поверхневий скептицизм, її іноді трохи надмірний егоїзм, панічно губляться перед новою силою, яку вони бачать. І щоб боротися із безладдям духів, вони відчайдушно звертаються до моральних сил Церкви, які раніше так зневажали. Вони говорять нам про банкрутство науки і, повертаючись розкажаними з Риму, нагадують нам про вчення істин одкровення. Але всі ці новонавернені забувають, що вже занадто пізно. Якщо справжня благодать торкнулася їх, вона не може володіти такою самою владою над душами, що мало стурбовані проблемами, якими так занепокоєні неофіти. Натовпи більше не хочуть богів, яких самі прагнули ще зовсім недавно і яких самі ж повалили. Немає божественної чи людської сили, спроможної змусити річку текти до її джерела!

Не сталося жодного банкрутства науки і вона не має нічого спільного з нинішньою анархією умів, ні з новою силою, яка виростає у розпал цієї анархії. Наука обіцяла нам істину, або принаймні знання тих відносин, які наш інтелект може охопити; вона ніколи не обіцяла нам ані миру, ані щастя. Цілковито байдужа до наших почуттів, наука не чує наших плачів. Нам доведеться спробувати співіснувати з нею, адже ніщо не може повернути ті ілюзії, які вона розвіяла.

Спільні симптоми, які спостерігаються в усіх націях, вказують нам на стрімке зростання потужності натовпу і не дають підстав припустити, що ця могутність незабаром перестане збільшуватись. Що б це не принесло, нам доведеться з цим змиритися.

Будь-які розмірковування про цю могутність є лише порожніми словами. Звичайно, можливо, поява на арені натовпу знаменує одну із останніх стадій західної цивілізації, повне повернення до тих періодів плутаної анархії, які, здається, завжди передують появі кожного нового суспільства. Але як ми цього не допустимо?

Досі великі руйнування старих цивілізацій були найчистішою роллю натовпу. Не тільки сьогодні ця роль реалізується у світі. Історія завідує нам, що в той момент, коли моральні сили, на яких ґрунтуються цивілізації, втрачають свою владу, завершують розпад ці несвідомі й жорстокі натовпи, справедливо названі варварами. Цивілізації створювала і керувала ними лише нечисленна інтелектуальна аристократія, але ніколи натовпи. Натовпи мають силу тільки знищувати. Їхнє панування завжди являє собою фазу варварства. Цивілізація передбачає непорушні правила, дисципліну, перехід від інстинктивного до раціонального передбачення майбутнього, високий ступінь культури, а це саме ті умови, яких натовпи, залишені напризволяще, завжди були абсолютно нездатні досягти. Своєю виключно руйнівною силою натовпи діють, як ті мікроби, що активують розклад ослаблених тіл або трупів. Коли будівлю

цивілізації під'їв черв'як, то натовп завжди довершує її крах. Саме тоді проявляється головна роль натовпу, так що на мить філософія масовості, здається, стає єдиною філософією історії.

Чи станеться так само з нашою цивілізацією? Ось чого ми можемо боятися, однак ще не можемо знати.

Як би там не було, ми повинні змиритися з правлінням натовпу, оскільки невпевнені руки послідовно змітали всі перешкоди, які могли б їх втримати.

Ці натовпи, про які починаємо так багато говорити, ми дуже мало знаємо. Професійні психологи, віддалившись від них, завжди ігнорували їх, і коли мали справу з ними, то лише з приводу злочинів, які вони можуть скоїти. Поза сумнівом, є злочинні натовпи, але є також натовпи доброчесні, героїчні та багато інших. Злочини натовпу – це лише окремий випадок їхньої психології, а ментальну конституцію натовпу не можна зрозуміти, вивчаючи лише його злочини, так само як не можна дізнатися про ментальну організацію індивідуума, описуючи тільки його пороки.

Проте, щоправда, всі володарі світу, всі засновники релігій або імперій, апостоли всіх вірувань, видатні державні діячі, а у скромнішій сфері – прості керівники малих людських спільнот, – завжди були несвідомими психологами, які інстинктивно дуже добре розуміли душу натовпу, часто цілком правильно. Саме завдяки такому розумінню вони легко опановували натовпи. Наполеон чудово розумів психологію натовпу країни, у якій володарював, але іноді він зовсім не розумів натовпів, що належали до інших народів і рас*. Саме тому, що він неправильно зрозумів їх психологію, через ті війни, які він провадив, зокрема, в Іспанії та Росії, його влада зазнала потужного потрясіння, що, зрештою, і призвело до її падіння.

Знання психології натовпу сьогодні є останньою допомогою для державного діяча, який не керує натовпом – це вже занадто важко – але, принаймні, не хоче, щоб натовп керував ним.

Лише вникаючи глибше в психологію натовпів, людина розуміє, наскільки мало закони та інституції впливають на них; наскільки вони не здатні мати жодних поглядів, крім тих, які прищеплені їм; що ми керуємось не правилами, які ґрунтуються на суто теоретичній справедливості, а шукаємо те, що може вразити і спокусити нас. Якщо законодавець хоче, наприклад, ввести новий податок, чи потрібно йому вибрати той, який теоретично є найсправедливішим? Ні в якому разі! Саме найнесправедливіший може бути якраз практично найкращим для натовпу. Якщо він водночас найменш помітний і

---

* Його найближчі радники ще більше не розуміли цього. Талейран написав йому, що "Іспанія вітатиме його солдатів як визволителів". Вона вітала їх, як диких звірів. Психолог, який розуміє спадкові інстинкти раси, міг легко передбачити цей прийом.

найменш важкий на вигляд, то його легше визнають. Тому непрямий податок, яким би він не був надмірним, завжди прийме натовп, тому що, щоденно сплачуваний за споживчі товари частками копійки, він не заважає його звичкам і не вражає. Замініть його пропорційним податком на заробітну плату або інші доходи, який повинен виплачуватися за один раз, і навіть якщо він теоретично в десять разів легший за непрямий податок, це неминуче призведе до одностайних протестів. Невидимими копійками щодня нагромаджується насправді порівняно велика сума, яка виявиться величезною, а отже, вельми вражатиме в той день, коли доведеться її заплатити. Якби таку суму збирали, відкладаючи ці частки копійки, вона здавалося б справді невеликою; але така економічна поведінка потребує деякого передбачення, до якого натовпи не здатні.

Наведений вище приклад дуже простий; його слухність легко приймається. Вона не оминула такого психолога, як Наполеон; але законодавці, які не знають душі натовпу, не можуть цього побачити. Досвід ще недостатньо навчив їх, що люди ніколи не поведуться за приписами чистого розуму.

Багато інших застосувань можна вивести з психології натовпу. Знання її найяскравіше висвітлюють велику кількість історичних та економічних явищ, які абсолютно не зрозумілі без цього. Я маю нагоду показати, що якщо найвизначніший із сучасних істориків пан Тен* іноді так недосконало розумів події нашої Великої революції, то це тому, що ніколи не думав вивчати душу натовпу. Він керувався під час вивчення цього складного періоду описовим методом натуралістів; однак серед явищ, які повинні вивчати натуралісти, навряд чи трапляються моральні сили. Але саме ці сили становлять справжні джерела історії.

Отже, вивчення психології натовпу бажане з погляду практики, але якби навіть воно викликало тільки суто зацікавлення, то і в такому випадку заслуговувало б на це. Не менш цікаво з'ясувати мотиви вчинків людей, ніж розшифрувати мінерал або рослину.

---

* Іполіт Адольф Тен (фр. Taine) (1828–1893) – французький філософ-позитивіст, естетик, письменник, історик, психолог. Автор багатьох глибоких досліджень з теорії мистецтва, культури, історії літератури, новітньої історії Франції. Прагнучи знайти формулу, що охопить воедино всю сукупність індивідуальних і неповторних явищ культури, І. А. Тен висловив ідею про залежність змін у мистецтві від зміни суспільних потреб, побуту, звичаїв та уявлень людей. Він розглядав мистецтво як органічну складову суспільного цілого й виділив основні соціальні фактори, що визначають своєрідність мистецтва в той чи інший історичний період, у межах тієї чи іншої національної традиції. За І. А. Теном, такі фактори утворюють тріаду: "раса" (тобто вроджені, природні якості), "середовище" (географічні та кліматичні умови), "момент" (буття раси і середовища в певну історичну епоху). Взаємодія членів тріади зумовлює виникнення стилів, жанрів, шкіл тощо [*прим. перекл.*].

Наше дослідження душі натовпу може бути лише простим синтезом, коротким викладом наших колишніх досліджень. Не можна вимагати від нашого нарису нічого іншого, крім деяких поглядів, які наводять на роздуми. Інші поглиблюють ту борозну, яку ми провели на поверхні досі ще не займаної землі*.

Кілька авторів, які займалися психологічним вивченням натовпу, розглядали їх, як я вже говорив вище, лише з кримінального погляду. Відвівши цій останній темі тільки короткий розділ цієї праці, приверну увагу читача до досліджень пана Тарда та брошури пана Сігеля† “Злочинні натовпи”. Остання робота не містить жодних нових ідей автора, але вона містить збірку фактів, якими можуть скористатися психологи. І навіть більше, мої висновки щодо злочинності та моральності натовпу суперечать думкам двох авторів, яких я щойно згадував.

---

* Моя книга “Психологія соціалізму” містить деякі з наслідків тих законів, що регулюють психологію натовпу. Ці закони також знаходять застосування у найрізноманітніших галузях. Директор Королівської консерваторії в Брюсселі, пан А. Геверт, нещодавно чудово застосував наші закони, у своїй роботі з музики, яку він влучно назвав “Мистецтво натовпу”. “Це ваші дві книги, – пише цей відомий професор, посилаючи мені свої мемуари, – дали мені вирішення проблеми, яку я раніше вважав нерозв’язною: вражає здатність будь-якого натовпу відчувати сучасну або давню музичну творчість, рідну чи іноземну, простий або складний музичний твір, за умови, що його прекрасно виконують музиканти на чолі із захопленим диригентом”. Містер Геварт чудово демонструє, чому “твір, який залишався незрозумілим для видатних музикантів під час перегляду партитури на самоті в тиші їх кабінету, часто легко сприймає аудиторія, яка не має будь-якої технічної [музичної] освіти”. Він також дуже добре пояснює, чому ці естетичні враження не залишають слідів.

† **Сципій Сігеле** (іт. Scipio Sighele) (1869–1913) – італійський соціолог та кримінолог, юрист за освітою. Книга “Злочинний натовп. Досвід колективної психології” була вперше видана в Парижі 1892 року. В ній автор подав умовну класифікацію злочинного натовпу, вказав на причини, що призводять до злочинних дій натовпу. Під час роботи над книгою Сігеле ставив перед собою цілком конкретне завдання – визначити міру відповідальності людини за злочини, які вона здійснила будучи частиною натовпу. Відповідь на це питання він шукав у вивченні складу натовпу та соціально-психологічних якостей її учасників. Сігеле відкидає форму колективної відповідальності й стверджує, що єдиним відповідачем за злочинні дії в натовпі має бути індивід. [прим. ред.].

КНИГА І

Душа натовпу

Розділ І

Загальна характеристика натовпу.

Психологічний закон його духовної єдності

Під терміном “*натовп*” у звичайному розумінні мають на увазі зібрання будь-яких осіб, незалежно від їхньої національності, професії або статі та незалежно від причин, що їх об’єднують*.

---

* Термін “натовп”, який ми майже всюди вживаємо в українському перекладі книги Г. Лебона, ставимо у відповідність французькому терміну “*foules*”. Але в українській мові, як і у будь-якій іншій, це слово має багато відтінків. Якщо б йшлося лише про його вживання в побуті, публіцистичній чи популярній літературі, то можна було б не звертати уваги на ці тонкощі. Але, позаяк цей термін відіграє ключову роль у наукових філософських дискурсах, то за словом (як частиною мови) треба закріпити відповідний статус філософського і соціологічного терміна.

Насамперед перерахуємо синоніми чи просто близькі за змістом слова української мови: “натовп”, “юрба”, “юрмище”, “маси”, “збіговисько”, “зібрання”, “зборище”, “колектив”, “спільнота”, “громада”, “здви́г” і, нарешті, найновіше слово – “майдан”. Останнє вживаємо не в розумінні певної площі в населеному пункті (згадаймо Володимира Сосюру: “На майдані коло церкви революція іде...”), а у значенні велелюдного зібрання людей, які об’єднані спільними ідеями, переконаннями, готові до активних дій для досягнення певної мети.

Бачимо, наскільки різні поняття вкладає кожна людина в перераховані терміни. Зрозуміло, що назвати тим самим терміном “натовп” вболівальників на футбольному стадіоні, присяжних засідателів суду та пленарне засідання Верховної Ради України не зовсім правильно, принаймні з етичного погляду, хоча всі ці зібрання людей перебувають у межах замкненої території. У кожному випадку доводиться підбирати відповідний термін. Ця ситуація притаманна кожній мові; з цією проблемою зіткнувся і Г. Лебон, тому в різних місцях своїх праць підбирає відповідні терміни.

Отже, під натовпом, загалом, розуміємо велику кількість людей, які певний час перебувають у *безпосередньому* контакті й об’єднані спільними ідеями, переконаннями, пристрастями. Найближчим за змістом до цього терміна вважаю новітнє слово – “майдан”, або “здви́г”, або давнє слово – “юрба” (виразного тюркського походження). В етимологічних словниках української мови термінам “натовп”, “здви́г” чи “юрба” надають змісту безладного, випадкового, безпричинного зборища людей. Але це не відповідає їхній справжній суті. Невмотивованих масових зібрань людей не існує в принципі! Вийдіть на вулицю і безпричинно, без мотивів, просто так, заради цікавості, зберіть натовп хоча б із 30 людей!

Але з психологічного погляду цей термін набуває вже зовсім іншого значення. За певних умов, – і до того ж тільки за цих умов, – зібрання людей володіє абсолютно новими рисами, що відрізняються від тих, які характеризують окремих індивідів, що входять до складу цього зібрання. Свідома особистість зникає, причому почуття та ідеї всіх окремих одиниць стають зорієнтованими в одному напрямку. Утворюється колективна душа, яка, зрозуміло, тимчасова, але має доволі чіткі риси. Тоді зібрання стає тим, що, через відсутність кращого терміна, я називаю організованим натовпом, або, якщо хочете, – *психологічним натовпом*. Він формує єдине буття і підпорядковується *закону ментальної єдності натовпу* (*loi de l'unité mentale des foules*).

Поза всяким сумнівом, одного лише факту випадкового перебування разом багатьох людей недостатньо для того, щоб вони набували характеру організованого натовпу. Тисяча осіб, які випадково зібралися на площі без будь-якої певної мети, не становлять натовпу з психологічного погляду. Для цього потрібний вплив деяких збудників, природу яких ми і постараємося з'ясувати.

Зникнення свідомої особистості та орієнтація почуттів і думок у певному напрямку, – головні риси організованого натовпу, – не завжди означають

Найближчий за змістом до перерахованих вище термін “маси”, проте є певний нюанс. Тут безпосередній фізичний контакт людей не обов’язковий, вони можуть бути зібрані гуртом або територіально розпорошені. Наприклад, масами можна було б назвати виборців Президента України чи депутатів Верховної Ради. Але тут також ми переважно вживаємо нейтральне слово “виборці” чи слово іноземного походження – “електорат”.

Один із засновників психології людських натовпів Габріель Тард у своїх працях часто використовує термін “публіка”. Під публікою він розуміє “суто духовне збірне ціле”, в якому індивіди зібрані, як в натовпі, воедино, і хоч фізично відокремлені один від одного, згуртовані духовним зв’язком, а саме спільністю переконань і пристрастей. Публіка, за Г. Тардом, значно ширша, численніша, ніж натовп. В українській мові у терміна “публіка” трохи інше забарвлення, іноді саркастичне. Тому тут доцільно вживати термін “маси”.

Можливо, натовпи чи маси виборців воліли б, щоб їх краще називали “спільнотою”. На жаль, мусимо відмовити їм в цьому. Хоча виборці об’єднані спільною ідеєю, вірою в краще майбутнє та спільною метою взяти участь у виборах, індивіди, що утворюють цю масу людей, різні за переконаннями, політичними поглядами та вподобаннями стосовно предмета самих виборів. Тому термін “спільнота” доцільно застосовувати до стійкого, довготривалого зібрання людей з однаковими поглядами щодо всіх принципових питань, які спонукали їх зібратись. Можна говорити про релігійні спільноти різних конфесій.

Сьогодні для утворення натовпу одночасна присутність усіх його членів на певній одній обмеженій території не є обов’язковою умовою. Завдяки засобам масової інформації, рекламі, засобам зв’язку натовп можуть утворити люди, які перебувають в різних точках країни і навіть за її межами. Таким специфічним натовпом є користувачі певної соціальної мережі. Ми вже відчуваємо, що назвати такі асоціації людей терміном “натовп” зовсім не випадає. Не зовсім підходить для цього також термін Габріеля Тарда “публіка” [прим. ред.].

одночасну присутність багатьох осіб в тому самому місці. Величезна кількість окремих індивідів у певні моменти може потрапити під вплив деяких сильних емоцій, або, наприклад, великих національних подій, і набути рис характеру психологічного натовпу. Тоді буде достатньо будь-якого випадку, щоб зібрати їх разом, унаслідок чого їхні дії негайно набудуть особливого характеру дій і вчинків натовпу. Іноді півдюжини людей можуть стати психологічним натовпом, тоді як навіть сотні людей, випадково зібравшись разом, не утворюють такого натовпу. З іншого боку, цілий народ, без видимих цілей і мети об'єднання, під дією певних впливів може стати натовпом.

Після утворення психологічний натовп набуває загальних рис – тимчасових, але цілком визначених. До цих загальних рис приєднуються особливі риси, які змінюються відповідно до елементів, що утворюють натовп і здатні, своєю чергою, змінювати його духовну структуру.

Психологічні натовпи можна у певний спосіб класифікувати. Коли нам вдасться розібратися з цією класифікацією, побачимо, що різношерстий натовп, тобто такий, що складається із різнорідних елементів, має багато спільних рис з однорідним натовпом, тобто таким, що складається із більш-менш схожих елементів (сект, каст і класів). Поряд з цими загальними рисами, проте, різко виділяються особливості, які дають можливість розрізняти ці дві категорії натовпу.

Перш ніж говорити про різні категорії натовпу, ми повинні належно вивчити загальні для всіх риси. Будемо діяти як натураліст, який починає з опису загальних характеристик, що притаманні усім індивідам однієї сім'ї, а потім вже переходить до окремих ознак, які дають змогу розрізняти види і роди однієї сім'ї.

Нелегко точно описати душу натовпу, оскільки його організація змінюється не тільки через расу і склад громади, але і відповідно до природи та сили збудників, яким ці громади підкоряються. Втім, з такими самими труднощами ми стикаємось, розпочинаючи психологічне вивчення окремого індивіда. Тільки в романах характер окремих особистостей не змінюється впродовж усього їхнього життя. Насправді одноманітність середовища створює лише позірну однорідність характерів. В іншому місці я вже показав, що в кожній ментальній конституції містяться такі задатки характеру, які можуть негайно проявитися, як тільки в навколишньому середовищі станеться раптова зміна. Наприклад, серед найжорстокіших членів Конвенту можна було зустріти абсолютно безневинних громадян, які в звичайних обставинах були б мирними нотаріусами або добродішними суддями. Коли шторм минув, вони повернулися до свого нормального стану мирних буржуа, і Наполеон саме серед них знайшов собі найпокірніших слуг.

Не маючи можливості вивчити тут всі ступені формування натовпу, обмежимося переважно натовпом, який вже повністю організований. З нашого викладу буде видно лише те, чим може стати натовп, але не те, чим він завжди

буває*. Тільки в цій пізнішій фазі організації натовпу на незмінні, основні риси характеру раси, які домінують, накладаються певні нові та особливі характеристики і всі почуття і думки спільноти зорієнтовуються в тому самому напрямку. Тільки тоді проявляє свою силу вищезгаданий психологічний закон духовної єдності натовпу.

Деякі психологічні риси характеру натовпу можуть бути спільними з рисами окремих індивідів; інші ж, навпаки, властиві тільки йому одному і трапляються тільки в спільнотах. Саме ці спеціальні риси натовпу ми вивчатимемо першими, щоб показати, наскільки вони важливі.

Найбільше вражає такий факт, що спостерігався у психологічному натовпі: які б індивіди не входили до його складу, якими би не були їхній спосіб життя, їхня професія, їхній характер або інтелект, лише їх перетворення на натовп достатньо для того, щоб у них утворилася своєрідна колективна душа, що змушує їх відчувати, думати і діяти зовсім інакше, ніж думали б, діяли і відчували кожен з них окремо. Існують такі ідеї і почуття, які виникають і стають дієвими лише у індивідів, що утворюють натовп. Психологічний натовп – це тимчасовий організм, що утворився з різнорідних елементів, які на мить об'єдналися разом, подібно до того, як поєднуються клітини, що входять до складу живого тіла й утворюють за допомогою цього з'єднання нову істоту, що володіє властивостями, які дуже відрізняються від тих, які має кожна клітина окремо.

Всупереч думці, яку знаходимо, на наш подив, у такого проникливого філософа, як Герберт Спенсер*, в об'єднанні, що утворює натовп, немає ні суми, ні середнього елементів, що входять до його складу, але існує поєднання цих елементів і утворення нових властивостей, подібно, як в хімії у разі поєднання

---

* Процес формування натовпу (зосередженого територіально чи розсіяного) є доволі складним і неоднозначним. Якщо в суспільстві вже визріли необхідні передумови, то формування натовпу може розпочатися із зовсім невеликого центра зародження, який утворює невелика група людей. В такій групі ще залишаються чітко виражені індивідуальні особливості характеру її членів. Подальше зростання чисельності групи та напрям еволюції її колективних ідей залежать від багатьох чинників. Саме на цьому етапі можна надати щораз численнішому натовпу бажаного ідейного забарвлення, спрямувати його активні дії в певному напрямку або взагалі спричинити його розпад. Тривалість перехідного процесу від початку зародження натовпу до остаточного його формування може бути різною. Всі ці питання надзвичайно важливі, вони мають практичне значення [*прим. ред.*].

* Герберт Спенсер (1820–1903) – видатний англійський філософ і соціолог, один із творців теорії еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології. 1852 р. Г. Спенсер обґрунтував теорію біологічної еволюції в статті, яка опублікована на сім років раніше за працю Ч. Дарвіна “Походження видів”. Ідеї Г. Спенсера справили помітний вплив на творчість Г. Лебона, який часто цитує Г. Спенсера, іноді вступає з ним у заочну полеміку [*прим. ред.*].

деяких елементів, наприклад, основ і кислот, що утворюють нову речовину, яка володіє зовсім іншими властивостями, ніж властивості елементів, використаних для її синтезу.

Легко помітити, наскільки індивід у натовпі відрізняється від ізольованої особистості; але значно важче виявити причини цієї відмінності.

Для того щоб хоч якось пояснити ці причини, ми повинні згадати одне з положень сучасної психології, а саме те, що явища несвідомого відіграють дуже важливу роль не тільки в органічному житті, а й у функціонуванні розуму. Свідоме життя розуму – це лише дуже мала частина його несвідомого життя. Найтонший аналітик, найпроникливіший спостерігач здатний помітити лише дуже невелику кількість несвідомих мотивів, яким він підкоряється. Наші свідомі вчинки впливають із субстрату несвідомого, який створений насамперед впливом спадковості. Цей субстрат містить безліч спадкових залишків, які становлять власне душу раси. Крім причин, які ми відкрито визнаємо, які керують нашими діями, існують ще таємні причини, в яких ми не зізнаємося, але за цими таємними причинами є ще таємничіші, яких ми самі зазвичай не знаємо. Більшість наших повсякденних дій зумовлена прихованими мотивами, що вислизають від нашого спостереження.

Елементи несвідомого, які формують душу раси, саме і є причиною подібності індивідів цієї раси, що відрізняються один від одного головними елементами свідомого, – тим, що становить плід виховання або ж результат виняткової спадковості. Найбільш несхожі між собою за розумом люди можуть мати однакові пристрасті, інстинкти і почуття; і в усьому, що стосується релігії, політики, моралі, уподобань і антипатій тощо, найзнаменитіші люди тільки дуже рідко перевищують рівень пересічних індивідів. Між великим математиком і його шевцем може існувати ціла прірва з погляду інтелектуального життя, але стосовно характеру відмінність найчастіше відсутня або ж дуже незначна.

Ці загальні риси характеру, які керуються несвідомим, притаманні майже однаковою мірою більшості нормальних індивідів раси, які з'єднуються один з одним у натовпі. У колективній душі інтелектуальні здібності індивідів і, отже, їхні індивідуальності зникають; різномірне потопає в однорідному, і беруть верх несвідомі якості.

Саме таке поєднання пересічних якостей в натовпі й пояснює нам, чому натовп ніколи не може вершити справи, які потребують піднесеного розуму. Рішення, що стосуються спільних інтересів, які ухвалюють зібрання навіть знаменитих людей у галузі різних спеціальностей, мало все-таки відрізняються від рішень, які прийняли зборища дурнів, бо і в тому, і в іншому випадку поєднуються не які-небудь видатні якості, а тільки пересічні, які є у всіх. У натовпі можливе накопичення тільки дурості, а не розуму. "Весь світ", як часто прийнято говорити, ніяк не може бути розумнішим від Вольтера, а навпаки, – Вольтер розумніший за "увесь світ", якщо під цим словом треба розуміти натовп.

Якби індивіди в натовпі обмежувалися тільки з'єднанням пересічних якостей, якими володіє кожен з них окремо, то ми мали б середню величину, а ніяк не утворення нових рис.

А як все ж виникають ці нові риси? Саме цим питанням ми і займемося тепер.

Поява цих нових спеціальних рис, які характерні для натовпу, проте не спостерігаються в окремих індивідів, що входять до його складу, зумовлена різними причинами. Перша з них полягає у тому, що індивід у натовпі набуває, лише завдяки чисельності натовпу, усвідомлення непереборної сили, і через це усвідомлення він схильний піддаватися таким інстинктам, яким він сам-один ніколи не дає волю. У натовпі ж він менш схильний приборкувати ці інстинкти, тому що натовп анонімний і не відчуває відповідальності. Почуття відповідальності, що завжди стримує окремих індивідів, зовсім зникає в натовпі.

Друга причина, – зараження, – також сприяє утворенню в натовпі спеціальних властивостей і визначає їх напрям. Зараження – явище, на яке легко вказати, але не пояснити; його треба пов'язувати з гіпнотичними явищами, до яких ми зараз перейдемо. У натовпі кожне почуття, кожна дія є заразливими, і заразливі до такого ступеня, що людина дуже легко жертвує своїм особистим інтересом заради колективного інтересу. Така поведінка, однак, суперечить природі, тому людина здатна на неї лише тоді, коли є частиною натовпу.

Третя причина, і вона, безумовно, найголовніша, що зумовлює появу в індивідів у натовпі таких спеціальних властивостей, які можуть не виявлятися у них поодиночці, це сприйнятливість до навіювання; зараження, про яке ми щойно говорили, є лише наслідком цієї сприйнятливості*.

Щоб зрозуміти це явище, слід пригадати деякі новітні відкриття фізіології. Ми знаємо тепер, що різними способами можна ввести індивіда в такий стан, коли у нього зникає свідомість особистості і він підкоряється всім навіюванням особи, що змусила його опинитись у такому стані, здійснюючи за її наказом вчинки, які часто абсолютно суперечать його особистому характеру та звичкам. Спостереження ж вказують, що індивід, пробувши певний час серед діяльного натовпу, під впливом чи струмів, що виходять від нього, чи будь-яких інших причин, – невідомо яких, – швидко потрапляє у такий стан, який дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта. Такий суб'єкт внаслідок паралізованості свого

---

* Поведінку окремої особи в суспільстві, колективі тощо вивчає така порівняно молода галузь науки, як *соціальна психологія*. Із сучасними засадами цієї науки та основними її досягненнями можна ознайомитися, наприклад, у популярному підручнику: *David Myers. Social Psychology*, який витримав багато перевидань на батьківщині автора в США та перекладений багатьма мовами світу. В ньому, зокрема, можна знайти цікаву інформацію та думки про початкові етапи формування натовпу. На жаль, поки що ці теоретичні побудови лише на описовому рівні, коли численні спостережувані факти намагаються узагальнити і вивести з цих узагальнень певні принципові положення [*прим. ред.*].

свідомого мозкового життя стає рабом несвідомої діяльності свого спинного мозку, якою гіпнотизер керує з власної волі. Свідома особистість у загіпнотизованого зовсім зникає, так само як воля і розум, і всі його почуття та думки спрямовані волею гіпнотизера.

Такий приблизно стан індивіда, що становить частку психологічного натовпу. Він уже не усвідомлює своїх учинків. У нього, як у загіпнотизованого, одні здатності зникають, інші ж досягають крайнього ступеня піднесення. Під впливом навіювання такий суб'єкт виконуватиме певні дії з нестримним поривом. В натовпі цей нестримний порив стає непереборним, тому що вплив навіювання, однаковий для всіх, збільшується, стаючи взаємним. Люди із достатньо сильною індивідуальністю, щоб протистояти навіюванню, в натовпі занадто нечисленні, тому не здатні боротися з течією. Найбільше, що вони можуть зробити, – це відвернути натовп за допомогою якого-небудь нового навіювання. Так, наприклад, вдале слово, образ, що виникає з часом в уяві натовпу, іноді відволікали натовпи від найкровожерливіших учинків.

Отже, зникнення свідомої особистості, переважання несвідомої особистості, однакове спрямування почуттів та ідей, зумовлене навіюванням, і прагнення перетворити негайно на дії навіяні ідеї – це головні риси, що характеризують індивіда в натовпі. Він уже перестає бути самим собою і стає автоматом, у якого немає власної волі.

Отже, стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на кілька щаблів по сходах цивілізації. Ізолювано, відособлено вона, можливо, була б культурною людиною, в натовпі – це варвар, інстинктивна істота. У неї виявляється схильність до сваволі, імпульсивності, лютості, але також до ентузіазму і героїзму, які притаманні первісній людині. Подібність з останньою ще більше посилюється тим, що людина в натовпі надзвичайно легко підкоряється словам і уявленням, які б на неї, відособлену, не мали жодного впливу, і здійснює вчинки, які явно суперечать і її інтересам, і її звичкам. Індивід у натовпі – це піщинка серед маси інших піщинок, які здіймає і переносить вітер.

Завдяки саме цій властивості натовпу нам доводиться іноді спостерігати, як присяжні виносять вирок, який кожен з них окремо ніколи б не схвалив; ми бачимо, що парламентські асамблеї погоджуються на такі заходи і закони, які кожен із членів цих зібрань поодиноці засудив би. Окремо усі з-поміж членів Конвенту були освіченими буржуа, з мирними звичками. Зібравшись в натовп, вони вже без жодних вагань висловлювали найжорстокіші пропозиції й посилали на гільйотину абсолютно невинних людей. На довершення вони відмовилися від своєї недоторканності, всупереч власним інтересам, і самі себе карали.

Але не лише вчинками індивід у натовпі відрізняється від самого ж себе поодиноці. Перш ніж він втратить будь-яку незалежність, в його ідеях і почуттях має відбутися зміна, і до того ж настільки глибока, що вона може перетворити скупого на марнотратного, скептика – на віруючого, чесну людину – на злочинця, боягуза – на героя. Аристократія під впливом ентузіазму проголосила

зречення від всіх своїх привілеїв у знамениту ніч 4 серпня 1789 року, чого ніколи б не зробив жодний із її членів поодиночі.

З усього сказаного вище ми робимо висновок, що натовп завжди інтелектуально поступається ізольованому індивіду, але з погляду почуттів і вчинків, які ці почуття спричиняють, він може, залежно від обставин, бути кращим або гіршим від окремої людини. Все залежить від того, якому навіюванню піддається натовп. Саме цю обставину абсолютно не враховували всі автори, які вивчали натовп лише з погляду його злочинності. Натовп часто, без сумніву, буває злочинним, але часто також він героїчний. Натовп піде на смерть заради торжества якогось вірування або ідеї; в натовпі можна пробудити ентузіазм і змусити його, заради слави і честі, вирушити без хліба і зброї, як за часів хрестових походів, звільняти Гроб Господній з рук невірних, або ж, як в 93-му році, захищати рідну землю. Це героїзм, звичайно, дещо несвідомий, але саме з таким героїзмом і творять історію. Якщо зараховувати до заслуг народів одні лише великі справи, холоднокровно продумані, то в світових анналах їх записано було б дуже небагато.

Розділ II

Почуття і моральність натовпу

Вказавши у загальних рисах на головні властивості натовпу, перейдемо до докладного розгляду цих властивостей.

Серед спеціальних властивостей, що характеризують натовп, виявляємо, наприклад, такі: імпульсивність, дратівливість, нездатність обмірковувати, відсутність міркування і критики, перебільшену чутливість тощо, які спостерігаються у істот, що належать до нижчих форм еволюції, як-то: у жінок, дикунів і дітей. На цю аналогію, однак, я вказую лише мимохідь, оскільки мені довелося б вийти за межі цієї роботи, якби я захотів її доводити. Втім, це було б марно для людей, які знають психологію первісної людини, тоді як для тих, хто не знайомий з нею, такі докази все одно були б недостатньо переконливі.

Тепер я переходжу до послідовного розгляду різних властивостей, які здебільшого спостерігаються в натовпі.

§1. Імпульсивність, мінливість і дратливість натовпу

Вивчаючи основні властивості натовпу, ми вказали, що він майже виключно керується несвідомим. Його дії набагато більше підпорядковуються впливу спинного, ніж головного мозку. В цьому плані він наближається до найпримітивніших істот. Вчинки натовпу можуть бути чудові самі по собі, але оскільки розум не керує ними, то індивід у натовпі діє під впливом випадковостей. Натовп – це іграшка всіх зовнішніх збуджень і відображає всі їхні зміни. Тому він є рабом імпульсів, які отримує. Ізольований індивід може зазнавати тих самих впливів, які діють на нього в натовпі, але, ізольований від загалу, він вже підпорядковується розуму і протистоїть впливу цих збуджень. Фізіологічно це можна виразити так: ізольований індивід має здатність домінувати над своїми рефлексамі, тоді як натовп цієї здатності позбавлений.

Різні імпульси, яким підкоряється натовп, можуть бути, залежно від характеру збудження, великодушними або жорстокими, героїчними або боязкими, але вони завжди настільки владні, що ніякий особистий інтерес, навіть почуття самозбереження, не може домінувати над ними. Оскільки збудники, що діють на натовп, дуже різноманітні й натовп завжди їм кориться, то звідси випливає його надзвичайна мінливість. Ось чому ми бачимо, що натовп може раптово перейти від найкровожерливішої жорстокості до абсолютної великодушності й навіть героїзму. Натовп дуже легко стає катом, але не менш легко мучеником. З його лона лилися ті потоки крові, які потрібні були, щоб восторжествувала

якась віра. Не треба звертатися до героїчних епох для того, щоб побачити, на що здатен натовп саме з цього погляду. Натовп ніколи не дорожить своїм життям під час бунту, і ще зовсім недавно один генерал*, який раптово став популярним, легко знайшов би сотні тисяч людей, які готові були б померти за його справу, якби він тільки того зажадав.

Натовп може послідовно пройти весь діапазон найсуперечливих почуттів, але завжди перебуватиме під впливом збуджень моменту. Він схожий на листя, яке піднімає ураган і розносить урізнобіч, а потім кидає на землю. Говорячи далі про різні види революційного натовпу, наведемо деякі приклади мінливості його почуттів.

Через цю мінливість натовпом дуже важко керувати, особливо якщо частина суспільної влади перебуває в його руках. Якби потреби повсякденного життя не були своєрідним невидимим регулятором речей, то демократії не могли б довго існувати. Але хоча всі бажання натовпу завжди бувають дуже пристрасними, вони все ж недовговічні. Натовп не здатний проявити наполегливу волю, як і розважливість.

Натовп не тільки імпульсивний і мінливий. Він, як і дикун, не визнає, що у його бажання і реалізацію цього бажання щось може втрутитися. Натовп ще менш здатний допустити це, бо його чисельність створює в ньому відчуття непереборної сили. Для особистості в натовпі поняття про неможливість зникає. Ізолювана людина усвідомлює, що сама не може підпалити палац, пограбувати магазин, а якщо навіть відчує потяг зробити це, то легко подолає цю спокусу. Будучи частиною натовпу, людина усвідомлює силу, яку дає їй чисельність, і досить лише кинути їй ідеї вбивства і пограбування, щоб вона негайно ж піддалася спокусі. Будь-яку несподівану перешкоду натовп знищить гуртом з притаманною йому шаленістю. Якби людський організм міг постійно бути розлютованим, то можна було б сказати, що нормальний стан розбурханого натовпу – лють.

У дратівливості натовпу, в його імпульсивності та мінливості, так само як і в усіх народних почуттях, які розглядатимемо далі, завжди виявляються основні характеристики раси, що утворюють незмінний ґрунт, на якому проростають всі наші почуття. Будь-які натовпи, поза сумнівом, завжди дратівливі та імпульсивні. Але ступінь цієї дратівливості та імпульсивності буває різним. Наприклад, відмінність в цьому плані між латинським і англосаксонським натовпом разюча, і навіть в новітній історії є факти, що вказують на це. У 1870 р. було достатньо опублікувати просту телеграму, яка перераховувала нібито образи посла, щоб спричинити вибух люті, негайним наслідком якого стала жажлива війна. За кілька років через телеграфне повідомлення про незначну

---

* Автор має на увазі Жоржа Буланже (1837–1891) – французького генерала, політичного діяча та вождя реваншистського антиреспубліканського руху, відомого як *буланжизм* [прим. ред.].

невдачу в Лангсоні стався новий вибух, який спричинив миттєве повалення уряду. Водночас набагато серйозніша невдача англійської експедиції в Хартумі викликала в Англії лише вельми слабе хвилювання, і жодне міністерство від цього не постраждало. Натовп завжди виявляє риси жіночого характеру, але найвиразніше ці риси проявляються в латинському натовпі. Хто спирається на нього, той може піднятися дуже високо і дуже швидко, але, перебуваючи поблизу Тарпейської скелі*, повинен постійно очікувати, що одного прекрасного дня буде скинутий з неї.

§2. Вразливість до навіювань та легковірність натовпу

Ми вже говорили, описуючи натовп, що однією із його загальних властивостей є незвичайна піддатливість навіюванню. Ми вказували, що у будь-якій людській агломерації навіювання стає заразливим, і цим пояснюється швидке орієнтування почуттів у певному напрямку.

Яким би байдужим натовп не видавався, він все-таки перебуває найчастіше у стані вичікувальної уваги, що полегшує усяке навіювання. Перший чітко сформульований вплив негайно ж передається внаслідок заразливості всім головам, і негайно виникає відповідний настрій. Як у всіх істот, які потрапили під вплив навіювання, ідея, що оволоділа розумом, прагне виразитися в дії. Натовп так само легко підпалить палац, як і вершитиме будь-який вищий акт самовідданості. Все залежатиме від природи збудника, а не від тих відносин, які в ізолюваного індивіда складуться між нав'язаним актом і сумою розсудливості, яка протидіє його виконанню.

Блукаючи завжди по межі несвідомого, легко підкоряючись всяким навіюванням і володіючи поривчастими почуттями, притаманними істотам, які не можуть дослухатися до розуму, натовп, який позбавлений будь-якого критичного духу, повинен бути надзвичайно довірливим. Неймовірно для нього не існує, і це треба пам'ятати, бо цим пояснюється та незвичайна легкість, з якою створюються і поширюються легенди та найнеправдоподібніші розповіді†.

Виникнення легенд, які так легко поширюються в натовпі, зумовлене не одним тільки його легковір'ям. Тут не менше впливають також і ті величезні спотворення, яких зазнають події в уяві людей, що зібралися гуртом. В очах натовпу найбуденніша подія швидко набуває зовсім інших масштабів. Натовп мислить образами, і викликаний в його уяві образ своєю чергою викликає інші,

---

* **Тарпейська скеля** – назва прямовисної скелі в Римі із західної сторони Капітолійського пагорба. З цієї скелі скидали засуджених на смерть злочинців. До нашого часу не збереглася [*прим. ред.*].

† Люди, які перебували в Парижі під час облоги, бачили багато прикладів цієї довірливості натовпу до найбільш неправдоподібних речей. Запалену на верхньому поверсі свічку одразу ж вважали сигналом для ворога, хоча через дві секунди роздумів було очевидно, що її неможливо побачити з відстані декількох миль.

що не мають ніякого логічного зв'язку з першим. Ми легко уявляємо цей стан, якщо згадаємо, яке дивне зчеплення думок породжує у нас іноді спогад про який-небудь факт. Розум вказує нам, що в цих образах є непослідовності, але натовп їх не бачить і домішує до реальної події те, що створено його викривленою уявою. Натовп зовсім не відокремлює суб'єктивне від об'єктивного. Він вважає реальними ті образи, що виникли в його уяві, і які найчастіше лише дуже віддалено споріднені зі спостережуваним фактом.

Здавалося б, що спотворення, яких зазнає будь-яка подія в очах натовпу, повинні мати незліченні й різні прояви, тому що в індивідів, з яких складається натовп, дуже різні темпераменти. Але це не так. Під впливом зарази ці деформації мають завжди однакову природу й однакове значення для всіх індивідів. Перше перекручування, створене уявою одного з індивідів зібрання, слугує ядром заразливому навіюванню. До того, як зображення святого Георгія помітили на стінах Єрусалима всі хрестоносці, його побачив спочатку лише один з присутніх. Унаслідок навіювання і зараження чудо, про яке повідомив один, негайно ж прийняли на віру всі інші.

Такий завжди механізм усіх колективних галюцинацій, про які часто згадують в історії й достовірність яких підтверджують тисячі людей.

Для того щоб спростувати вищезазначене, марно вказувати на розумові якості осіб, з яких складається натовп. Ці якості не важливі. Поки вони перебувають в натовпі, неосвічені та вчені однаково не здатні спостерігати.

Теза ця може здатися парадоксальною. Щоб довести її, нам довелося б цитувати таку силу-силенну історичних фактів, що знадобилися б цілі томи.

Не бажаючи, однак, залишити читача під враженням бездоказових тверджень, я наведу декілька прикладів, взятих випадково з-поміж тих, які можна було б цитувати.

Найтиповіший випадок такої колективної галюцинації, – причому натовп складався із всіляких індивідів, як зовсім неосвічених, так і найосвіченіших, – описав лейтенант Жюльєн Фелікс у своїй книзі про морські течії.

Фрегат “La Belle Poule” йшов морем, шукаючи корвет “Berceau”, від якого його віддалила сильна буря. Це було вдень і сонце світило яскраво. Раптом вартовий побачив покинуте судно. Екіпаж спрямував свої погляди на вказаний пункт, і всі, офіцери і матроси, ясно помітили пліт, заповнений людьми, прикріплений буксиром до човнів, на яких виднілися сигнали лиха. Все це було, однак, не чим іншим, як колективною галюцинацією. Адмірал Десфосс негайно ж відправив човна на допомогу потерпілим. Наближаючись до місця катастрофи, офіцери і матроси чітко бачили “масу людей, що махають, протягують руки, і чули приглушений шум численних голосів”. Коли ж нарешті човен підійшов до цього місця, то виявилось, що там нічого не було, крім кількох гілок з листям, які віднесло хвилями із сусіднього узбережжя. Такі явні докази, звичайно, змусили галюцинацію зникнути.

На цьому прикладі можемо ясно простежити механізм утворення колективної галюцинації. З одного боку, маємо натовп у стані вичікувальної уваги, з

іншого – навіювання від вартового, який побачив в морі покинуте судно; це навіювання вже завдяки зараженню поширилося на всіх присутніх, як офіцерів, так і матросів.

Не обов’язково натовп має бути численним, щоб здатність бачити правильно те, що відбувається перед ним, була в ньому знищена, і щоб місце реальних фактів зайняли галюцинації, ніяк з ними не зв’язані. Як тільки кілька індивідів зберуться разом, вони вже утворюють натовп, навіть в разі, якщо це видатні вчені. Іноді вони все-таки набувають всіх властивостей натовпу стосовно всього, що виходить за межі їхньої спеціальності. Спостережливість і критичний дух, якими володіє кожний з цих вчених окремо, негайно зникають у натовпі. Видатний психолог пан Даве (Davey) дає нам дуже цікавий приклад такого стану, про який недавно повідомили в *Annales des Sciences*, і який заслуговує на те, щоб про нього розповісти тут. Пан Даве зібрав разом видатних спостерігачів, серед яких був один із перших учених Англії, пан Уоллес, і продемонстрував перед ними (попередньо запропонувавши їм дослідити всі предмети, що є в кімнаті, і зробити будь-де на них позначки) всі класичні феномени спіритів, як-от: матеріалізацію духів, писання на сланцях тощо. Отримавши потім від них письмове підтвердження баченого, в якому було заявлено, що вищеназвані феномени неможливо викликати інакше, як за допомогою надприродних сил, Даве зізнався, що ці явища були результатом доволі простого обману.

“Найдивовижніше в дослідях Даве, – говорить автор розповіді, – це не стільки самі фокуси, скільки надзвичайна неспроможність свідчень, які дали свідки, що не знали секретів фокусів. З цього випливає, що позитивні розповіді численних свідків можуть бути абсолютно неправильними, адже у цьому випадку, наприклад, якщо визнати правильними ці свідчення, то довелося б погодитися, що описані явища не можна пояснити жодним обманом. Методи, які застосовував Даве, були настільки прості, що дивує, як він відважився скористатися ними. Але він мав таку владу над умами натовпу, що зміг переконати його в тому, що він бачить те, чого немає насправді”.

І в цьому випадку знову-таки ми бачимо прояв влади гіпнотизера над загіпнотизованими. Але якщо їй підвладні вищі розуми, недовіра яких попередньо загострена, то як же легко повинні їй підкорятися звичайні натовпи.

Таких прикладів безліч. Коли я пишу ці рядки, всі газети переповнені розповідями про двох маленьких потопельниць, яких витягли із Сени. Принаймні близько дюжини свідків найкатегоричніше визнали особи цих дітей. Всі їхні свідчення були настільки узгоджені, що слідчому не спало на думку жодного сумніву, і він виписав вже свідоцтво про смерть. Але в той момент, коли хотіли поховати потопельниць, виявилось, що передбачувані жертви живі й тільки трохи схожі на потонулих. Як у всіх попередніх прикладах, і тут достатньо було запевнень першого свідка, який піддався ілюзії, щоб негайно виникло навіювання, що вплинуло і на всіх інших свідків.

У всіх таких випадках джерелом навіювання завжди є ілюзія, викликана у одного якогось індивіда більш-менш неясними спогадами. Ця первісна ілюзія, зміцнівши, стає джерелом зарази. Для вразливої людини досить буває випадкової незначної подібності, якої-небудь деталі, що нагадує іншу особу, щоб їй здалося, що це саме і є та сама особа.

Викликане уявлення стає, відтак, ядром для подальшої кристалізації, що заповнює всю область розуму і паралізує всякі критичні здібності. Тоді спостерігач бачить не сам об'єкт, а образ, що виникає в його свідомості. Цим пояснюється, наприклад, такий дивовижний факт, як помилка матері, яка визнала в чужій свою власну дитину, як в тому випадку, про який нещодавно нагадали газети. Тут також можна простежити такий самий механізм навіювання, який я вже описував.

Дитина упізнала в мертвому свого товариша, але це була помилка. Потім розпочалася низка неточних упізнань. Наступного дня після того, як школяр впізнав товариша, жінка вигукнула: "Ах! Боже, це моя дитина!". Придивившись ближче, вона помітила шрам на лобі й сказала: "Так, це мій бідний синочок, який зник у липні. У мене його викрали і вбили!"

Жінка ця була консьержкою з вулиці дю-Фур на ім'я Шаводре. Запросили її зятя, який без жодного вагання оголосив: "Ось маленький Філібер". Кілька мешканців цієї вулиці також упізнали в мертвій дитині Філібера Шаводре, і навіть його шкільний учитель, помітивши медаль, визнав, що померлий – його колишній учень.

І що ж? Сусіди, зять, шкільний учитель і мати – всі помилилися! Через шість тижнів особу дитини остаточно встановили: виявилося, що це хлопчик з Бордо, якого там вбили і привезли диліжансом у Париж.

Такі помилкові упізнавання, як вже помічено, найчастіше роблять жінки і діти, тобто найвразливіші суб'єкти, і вказують нам водночас, яке значення для правосуддя можуть мати такі свідчення. Що стосується дітей, наприклад, то їх покази ніколи не слід брати до уваги. Судді люблять повторювати, що в дитинстві не брешуть, але якби вони хоч трохи знали психологію, то їм було б відомо, що, навпаки, в цьому віці завжди і брешуть. Брехня ця, безперечно, безневинна, але це все-таки брехня. Краще було б жеребом вирішувати долю якогось підсудного, ніж оголошувати вирок, як це багато разів бувало, на підставі показів дитини!

Повертаючись до спостережень, які зробив натовп, скажемо, що ці колективні спостереження – найпомилковіші з усіх і найчастіше це не що інше, як ілюзія однієї особи, що поширилася унаслідок зарази і викликала навіювання. Можна було б до нескінченності примножувати кількість таких фактів, що вказують, з якою недовірою треба ставитися до свідчень натовпу. Тисячі людей, наприклад, були присутні під час знаменитої кавалерійської атаки під час Седанської битви*, однак неможливо, зважаючи на найсуперечливіші покази

---

* Битва при Седані – найвідоміша битва франко-прусської війни, що відбулась 1 вересня 1870 р. біля французького містечка Седан. Вона закінчилась полонем Наполеона III та більшої частини його війська і, фактично, змінила хід війни на користь Пруссії та її союзників [прім. ред.].

очевидців, дізнатися, хто командував цією атакою. У своїй недавній книзі англійський генерал Уолслі доводить, що досі щодо найважливіших фактів битви при Ватерлоо поширені вкрай хибні уявлення, хоч ці факти підтверджують сотні свідків*.

Подібні факти переконливо свідчать, яке значення мають покази натовпу. Згідно з логікою, однастайні покази численних свідків слід було б, мабуть, зарахувати до розряду найнадійніших доказів якогось факту. Але те, що нам відомо з психології натовпу, показує, що саме в цьому плані трактати логіки потрібно було б абсолютно переробити. Найсумнівнішими подіями, безумовно, є саме ті, які спостерігала найбільша кількість людей. Говорити, що який-небудь факт однаково підтверджують тисячі свідків, — це значить сказати, здебільшого, що справжній факт зовсім не схожий на розповіді про нього.

З усього вищесказаного чітко випливає, що до історичних творів треба ставитися як до творів чистої фантазії. Це фантастичні розповіді про факти, які спостерігалися погано і супроводжувалися поясненнями, які давали після них. Місити вапно — справа набагато корисніша, ніж писати такі книги. Якби минуле не заповідало нам своїх літературних і художніх творів і монументальних пам'ятників, то ми б абсолютно нічого не знали про це минуле. Хіба ми знаємо хоч одне слово правди про життя великих людей, що відіграли видатну роль в історії людства, наприклад, про Геркулеса, Будду, Ісуса або Мухаммеда? Швидше за все, ні! Насправді їхнє реальне життя для нас має мале значення. Нам цікаво знати цих великих людей тільки такими, якими їх створила народна легенда. Саме такі легендарні, а зовсім не справжні, герої впливали на душу натовпу.

На жаль, у легенд, навіть коли їх записано, все-таки у самих по собі немає ніякої сталості. Уява натовпу постійно змінює їх відповідно до часу й особливо до рас. Наскільки далекий, наприклад, кровожерливий біблійний Єгова від Бога любові, якому поклонялася свята Тереза. А Будда, якого обожнювали в Китаї, не має жодної спільної риси із Буддою, якому поклоняються в Індії!

Не потрібно навіть, щоб пройшли сторіччя після смерті героїв, для того щоб уява натовпу зовсім змінила легенду про них. Перетворення легенди відбувається іноді за кілька років. Ми бачили, як змінювалася кілька разів, менш ніж за п'ятдесят років, легенда про одного з найбільших героїв історії. При Бурбонах Наполеона зображали якимось ідилічним філантропом і лібе-

---

* Чи можемо ми знати щодо якої завгодно битви, як вона насправді відбувалася? Я дуже в цьому сумніваюся. Ми знаємо, хто були переможені й переможці, а далі цього наші знання, ймовірно, не йдуть. Те, що Д'Аркур, учасник і свідок, розповідає про Сольфєрінську битву, може стосуватися будь-яких боїв: "Генерали, які отримують відомості звичайно від сотні свідків, готують свої офіційні доповіді; офіцери, яким доручено передавати накази, змінюють ці документи і складають остаточний проєкт звіту; начальник головного штабу спростовує його і складає заново. Тоді вже його несуть до маршала, який вигукє: "Ви абсолютно помиляєтеся!" і створює нову редакцію. Від початкової доповіді вже не залишається нічого". Пан Д'Аркур розповідає цей факт як доказ неможливості встановити істину навіть щодо подій, які найбільше вражають і найвідоміші.

ралом, другом принижених, спогад про якого, за словами поета, має жити довго під дахами хатин. Через тридцять років добродушний герой перетворився на кровожерного тирана, який, узурпувавши владу і свободу, знищив три мільйони людей, тільки щоб задовольнити своє марнославство. Сьогодні ми спостерігаємо нову трансформацію цієї легенди. Коли мине ще кілька десятиліть, то вчені майбутнього, з огляду на такі суперечливі оповідання про героя, можливо, поставлять під сумнів і саме його існування, подібно до того, як сумніваються іноді в існуванні Будди, і, мабуть, вбачатимуть в цих переказах про героя який-небудь сонячний міф або ж подальший розвиток легенди про Геркулеса. Але ці вчені, ймовірно, легко змиряться з такими сумнівами, оскільки краще від нас будуть обізнані з психологією натовпу, вони, звичайно, знатимуть, що історія може увічніювати тільки міфи.

§3. Перебільшення та однобічність почуттів натовпу

Хоч би якими були почуття натовпу, хорошими або поганими, характерними їх рисами є однобічність і перебільшення. В цьому аспекті, як і в багатьох інших, людина в натовпі наближається до примітивних істот. Не помічаючи відтінків, вона сприймає все враження загалом і не знає переходів. У натовпі перебільшення почуттів зумовлене ще й тим, що ці почуття, поширюючись дуже швидко за допомогою навіювання і зараження, викликають загальне схвалення, що і сприяє істотно збільшенню їхньої сили.

Однобічність і перебільшення почуттів натовпу призводять до того, що він не знає ні сумнівів, ні невизначеності. Як і жінка, натовп завжди кидається в крайнощі. Висловлена підозра негайно перетворюється на безперечні докази. Почуття антипатії та несхвалення, яке в ізольованого індивідуума не посилюється, в натовпі відразу ж перетворюється на найлютішу ненависть.

Сила почуттів натовпу зростає ще більше через відсутність відповідальності, особливо в різномірних натовпах. Впевненість у безкарності, тим сильніша, чим більший натовп, і усвідомлення значної, хоча і тимчасової, могутності, зумовлене його чисельністю, дає змогу спільноті людей проявляти такі почуття і здійснювати такі дії, які неможливі для окремої людини. У натовпі дурні, невігласи і заздрісники звільняються від відчуття своєї нікчемності та безсилля, яке замінюється у них поняттям грубої сили, швидкоплинної, але величезної.

На жаль, перебільшення частіше виявляється у поганих почуттях натовпу, атавістичних залишках інстинктів первісної людини, які стримуються в ізольованій та відповідальній людині страхом покарання. Ось чому натовпи так легко вдаються до найгірших насильств. Однак з цього не випливає, що натовп не здатний до героїзму, самопожертви і дуже високих чеснот. Він навіть більш здатний до цього, ніж ізольована людина. Незабаром ми зможемо повернутися до цього моменту, вивчаючи моральність натовпу.

Володіючи перебільшеними почуттями, натовп здатен підкорятися впливу тільки таких самих перебільшених почуттів. Оратор, що прагне захопити

його, повинен зловживати сильними виразами. Перебільшувати, стверджувати, повторювати і ніколи не пробувати доводити що-небудь міркуваннями – ось способи аргументації, які добре відомі всім промовцям публічних зборів. Натовп хоче бачити і в своїх героях таке ж перебільшення почуттів. Їхні якості та їхні очевидні чесноти завжди повинні бути підсилені. Дуже вдало помічено, що в театрі натовп вимагає від героя п’єси таких якостей, мужності, моральності та чесності, які ніколи не практикуються в житті.

Абсолютно слушно вказували при цьому, що в театрі існують спеціальні оптичні умови, проте правила театральної оптики найчастіше не мають нічого спільного зі здоровим глуздом і логікою. Мистецтво говорити натовпу, безперечно, належить до мистецтв нижчого розряду, але, все-таки, потребує спеціальних здібностей. Часто, читаючи деякі театральні п’єси, зовсім неможливо пояснити собі їх успіх. Директори театрів, яким приносять таку п’єсу, самі найчастіше дуже невпевнені в успіху, адже щоб судити про це, вони повинні бути здатні перетворитись на натовп*. І тут, якби ми могли вдатися до подробиць, то вказали б на визначальний вплив раси. Театральна п’єса, якою захоплюється натовп в одній країні, часто не має ніякого успіху в іншій, або ж тільки умовний успіх поваги та згоди, тому що не діє на ті пружини, які рухають її новою публікою.

Мені нічого додати до того, що перебільшення виражається тільки в почуттях, а не в розумових здібностях натовпу. Я вже вказував раніше, що одного факту участі в натовпі досить для негайного і значного зниження інтелектуального рівня. Вчений правознавець пан Тард† також

---

* Це також пояснює, чому певні п’єси, які відхилили всі директори, іноді досягають надзвичайного успіху, якщо їх випадково таки поставлено. Добре відомий успіх п’єси Коппе “За корону”, яку протягом десяти років відкидали всі режисери перших театрів, незважаючи на ім’я її автора. “Тітка Чарлі” [П’єса Брендона Томаса, вперше поставлена в Англії 1892 р. За мотивами цієї п’єси французький режисер П’єр Шевальє 1957 р. зняв фільм. – прим. ред.]. Після серії відмов вона була поставлена за кошти біржового брокера, витримала двісті спектаклів у Франції, понад тисячу в Англії. Без вищезгаданого твердження про те, що театральні режисери не можуть проникнути в душу натовпу, було б незрозуміло, чому авторитетні особи іноді допускають такі серйозні помилки і можуть зробити такі неправильні висновки.

† Габріель Тард (1843–1904) – французький соціолог і кримінолог. Основна теза концепції Г. Тарда полягає в тому, що соціальні явища є психічними за природою. Вчений порівнював суспільство з мозком, клітиною якого є індивідуальний мозок. Суспільні відносини Г. Тард зводив до відносин між індивідами. У книзі “Думка і натовп” (1892) Г. Тард дає визначення соціальної психології як самостійної науки. “Соціальна психологія – це колективний розум, колективна свідомість, особливе “ми”, яке нібито існує поза або вище від індивідуальних умів”. Натовп – це соціальна спільність минулого, після сім’ї вона найдавніша із соціальних груп. Натовп розпадається, коли перестає чути голос свого ватажка. Предметом свого дослідження Г. Тард зробив публіку, яка, за його означенням, – не що інше, як розосереджений натовп.

констатував це в своїх дослідженнях злочинів натовпу. Тільки в області почуттів натовп може піднятися дуже високо або спуститися вкрай низько.

§4. Нетерпимість, авторитаризм і консерватизм натовпу

Натовпу притаманні тільки прості й крайні почуття; різні думки, ідеї або вірування, які навіюють йому, натовп приймає їх чи відкидає цілком і вважає абсолютними істинами або такими ж абсолютними помилками. Так завжди буває з віруваннями, які встановилися через навіювання, а не у результаті міркувань. Кожному відомо, наскільки сильна релігійна нетерпимість і як деспотично владарюють релігійні вірування над душами.

Не відчуваючи ніяких сумнівів стосовно того, що є істина і що – омана, натовп висловлює таку ж авторитарність у своїх судженнях, як і нетерпимість. Індивід може перенести протиріччя і заперечування, натовп ж ніколи їх не знесе. На публічних зібраннях найменше заперечення з боку якого-небудь промовця одразу ж викликає люті крики і бурхливі лайки в юрбі, які негайно супроводжуються нападом і вигнанням оратора, якщо тільки він наполягатиме на своєму. Якби не заважала присутність представників влади, то життя сперечальника вельми часто опинялося б у небезпеці.

Нетерпимість і авторитаризм суджень є загальними для всіх категорій натовпу, але виражаються все-таки різною мірою. Тут також проступають основні властивості раси, що домінують у всіх почуттях і думках людей. У латинському натовпі нетерпимість і авторитаризм переважно істотно розвинені. Вони абсолютно знищують те почуття індивідуальної незалежності, яке так сильно розвинене в англосаксів. Латинські натовпи чутливі тільки до колективної незалежності секти, до якої вони належать, а характерною ознакою цієї незалежності є потреба негайно і насильно підпорядкувати своїй вірі всіх незгодних з їхніми переконаннями. У латинському натовпі яacobinці всіх часів, починаючи з інквізиції, ніколи не могли піднятися до іншої концепції свободи.

Авторитаризм і нетерпимість для натовпу дуже чіткі почуття, які він легко розуміє і засвоює, і так само легко застосовує на практиці, як тільки їх йому нав'язано. Натовпи слухняно поважають тільки силу, доброта їх мало торкає, тому що вона для них – лише одна із форм слабості. Симпатії натовпу завжди були на боці тиранів, що підкоряють його собі, а не на стороні добродушних володарів. Найвищі статуї натовп завжди споруджує першим, а не останнім. Якщо натовп охоче топче ногами поваленого деспота, то робить це лише тому, що, втративши свою силу, деспот цей уже переходить у категорію

Праця Г. Тарда “Соціальні закони” вийшла друком 1898 р., на декілька років пізніше від книги Г. Лебона “Психологія натовпу”. Та все ж Г. Тарда та Г. Лебона одностайно вважають засновниками нового напрямку в психології. Працювали ці вчені незалежно; з окремих питань їхні погляди збігаються, щодо деяких проблем психології натовпу вони дотримувалися протилежних думок [прим. ред.].

слабких, яких зневажають, бо не бояться. Тип героя, який дорогий натовпу, завжди нагадуватиме Цезаря. Його шолом приваблює натовп, його влада вселяє повагу, а меч змушує боятися.

Завжди готовий повстати проти слабкої влади, натовп рабськи схиляється перед сильною владою. Якщо сила влади розчаровує, то натовп, який завжди підкоряється своїм крайнім почуттям, переходить почергово від анархії до рабства та від рабства до анархії.

Вірити в переважання революційних інстинктів у натовпі – це значить не знати його психології. Нас вводить тут в оману тільки насилля цих інстинктів. Вибухи обурення і прагнення до розв’язання завжди дуже ефемерні в натовпі. Натовп занадто керується несвідомим і тому занадто підкоряється впливу вікової спадковості, щоб не бути надзвичайно консервативним.

Залишений сам на себе, натовп незабаром стомлюється від власних заворушень й інстинктивно прагне до покори. Саме найбільш горді та найнепримиренніші з якобінців і вітали найенергійніше Бонапарта, коли він знищував всі права і змусив Францію відчувати його залізну руку.

Важко зрозуміти історію, а особливо історію народних революцій, не усвідомлюючи добре глибоко консервативні інстинкти натовпу. Натовп готовий змінювати назви своїх закладів та іноді влаштовує бурхливі революції для того, щоб добитися такої зміни, але сутність цих інституцій відображає спадкові потреби раси, і тому натовп завжди до них повертається. Постійна мінливість натовпу стосується тільки поверхневих речей. Насправді в натовпі діють консервативні інстинкти, настільки ж непереможні, як і у всіх первісних людей. Його фетишистська пошана до традицій абсолютна, його несвідомий страх перед усіма новинками, що здатні змінити реальні умови існування, доволі глибокий. Якби демократії володіли такою владою, як сьогодні, в ту пору, коли винайшли механічне виробництво, парові двигуни і залізниці, то реалізація цих винаходів унеможливилась би або була б здійснена лише ціною повторних революцій і побоїщ. Велике щастя для прогресу Цивілізації, що влада натовпу почала зароджуватися уже тоді, коли зробили великі відкриття в промисловості та науці.

§5. Моральність натовпу

Якщо під терміном “моральність” розуміти незмінну повагу до певних соціальних настанов і постійне придушення егоїстичних мотивів, то, без сумніву, натовп надто імпульсивний і дуже мінливий, щоб його можна було назвати моральним. Але якщо ми до них зарахуємо і тимчасовий прояв певних рис, наприклад: самозречення, відданості, безкорисливості, самопожертви, почуття справедливості, то повинні будемо визнати, що натовп може іноді виявляти дуже високу моральність.

Окремі психологи, які вивчали натовп, розглядали його лише з погляду його злочинних діянь і, спостерігаючи, наскільки часто натовп скоює такі дії, дійшли висновку, що моральний рівень натовпу дуже низький.

Безперечно, це часто так, але чому? Просто тому, що інстинкти руйнівної жорстокості є залишками первісних часів, які дремають в глибині душі кожного з нас. Піддаватися цим інстинктам небезпечно для окремого індивіда, але коли він перебуває серед безвідповідального натовпу, у якому йому забезпечена безкарність, він може вільно скоритися велінням своїх інстинктів. Зазвичай ми не можемо реалізувати ці звірячі інстинкти щодо наших ближніх, тому обмежуємося тим, що задовольняємо їх з тваринами. Дуже поширена пристрасть до полювання і люті дії натовпу впливають з одного і того ж джерела. Натовп, який повільно глумиться над якоюсь беззахисною жертвою, виявляє, звичайно, дуже підлу жорстокість, але для філософа в цій жорстокості багато спільного із жорстокістю мисливців, які збираються дюжинами для одного лише задоволення спостерігати, як їх собаки переслідують і розривають нещасного оленя.

Але якщо натовп здатний на вбивство, підпали та всілякі злочини, то він здатний також і на дуже піднесені прояви відданості, самопожертви і безкорисливості, навіть вищі за ті, на які здатна окрема людина. Діючи на особистість у натовпі, викликаючи в неї почуття слави, честі, релігії та патріотизму, легко можна змусити її пожертвувати навіть своїм життям. Історія переповнена прикладами, подібними до тих, що траплялись під час хрестових походів або які показували волонтери 93-го року. Тільки натовп здатен до прояву найбільшої безкорисливості та найбільшої відданості.

Як часто натовп героїчно вмирав за які-небудь вірування, гасла або ідеї, які він сам ледь розумів! Натовп, що влаштовує страйки, робить це не так для того, щоб добитися збільшення свого убогого заробітку, яким він вдовольняється, як підкоряючись закликам. Особистий інтерес дуже рідко буває могутнім мотивом у натовпі, тоді як у окремого індивіда він посідає перше місце. Зовсім не інтерес, звичайно, керував натовпом у багатьох війнах, він найчастіше недоступний його поняттям, але він йшов на смерть і так само легко приймав її, як легко дають себе убивати жайворонки, загіпнотизовані дзеркалом мисливця.

Дуже часто трапляється, що навіть затяті негідники, перебуваючи в натовпі, переймаються тимчасово найсуворішими моральними принципами. Тен звертає увагу, що вересневі вбивці приносили в комітети всі гроші й коштовності, які знаходили на своїх жертвах, хоча легко могли приховати все це. Галаслива численна юрба голодранців, що заповонила Тюільрійський палац* під час революції 1848 р., не захопила нічого з прекрасних речей, хоча кожна з них могла забезпечити їй проживання впродовж багатьох днів.

---

* **Тюільрі** – колишній королівський палац у Парижі. Під час Паризької комуни 1871 р. був спалений і остаточно знесений. Тепер на його місці однойменний “Парк Тюільрі” [прим. ред.].

Такий моральний вплив натовпу на окремих особистостей хоч і не є загальним правилом, але все-таки спостерігається доволі часто. Це простежується навіть у випадках менш серйозних, ніж ті, про які я щойно згадав. Я вже говорив, що в театрі натовп вимагає від героя п'єси перебільшених чеснот, і поверхнєве спостереження показує, що навіть аудиторія, яка складається з низів, зазвичай виявляє тут велику педантичність. Професійний вівер*, зубо-скал, халамидник і сутенер часто обурюються, якщо в п'єсі є відверті сцени і не зовсім пристойні розмови, які, проте, порівняно з їхніми звичайними розмовами мали б здатися дуже невинними.

Отже, хоч натовп часто керується впливом нижчих інстинктів, та все ж іноді він показує приклади дуже високої моральності. Якщо вважати моральними чеснотами безкорисливість, покірність і абсолютну відданість химерному чи реальному ідеалу, то треба визнати, що у натовпу дуже часто ці якості виражені так, як рідко навіть у наймудріших філософів. Ці якості натовп проявляє несвідомо, але яке це має значення! Не нарікатимемо надто, що натовп керується здебільшого несвідомими інстинктами і зовсім не роздумує. Якби він іноді міркував і переймався б своїми безпосередніми інтересами, то, можливо, цивілізація не розвинулася б на нашій планеті, і людство не мало б історії.

---

* **Вівер** (від франц. *vivre* – жити) – людина, що веде розпусне, веселе життя, гульвіса.

Розділ III

Ідеї, міркування та уява натовпу

§1. Ідеї натовпу

Вивчаючи в першій частині цієї книги (“Психологія народів”) роль ідей в еволюції народів, ми вказали, що будь-яка цивілізація постає з невеликої кількості фундаментальних ідей, які дуже рідко оновлюються. Ми пояснили, як ці ідеї усталюються в душі натовпу, як важко проникають в неї і якої набувають могутності після того, як утвердилися в ній. Нарешті ми бачили, як часто великі історичні перевороти виникають через зміну основних ідей натовпу.

Достатньо вже розглянувши цю тему, я не повертатимуся до неї зараз і обмежуся лише тим, що скажу кілька слів про ідеї, які доступні натовпу, і в яких формах їх засвоює натовп.

Ці ідеї можна розділити на два класи. До першого ми зараховуємо випадкові та тимчасові ідеї, що зародилися під впливом миті, – захоплення, наприклад, якимось індивідуумом або доктриною. До другого – всі основні ідеї, яким середовище, спадковість, громадська думка забезпечують дуже велику стійкість, такі як релігійні вірування, нинішні соціальні та демократичні ідеї.

Фундаментальні ідеї можна уявити як масу води якої-небудь річки, що повільно плине, тоді як перехідні ідеї – це маленькі хвилячки, які, постійно змінюючись, вкривають брижами поверхню величного водного потоку. Ці хвилі не дуже важливі, але помітніші, ніж потік самої річки.

Сьогодні великі фундаментальні ідеї, якими жили наші предки, стали нестійкими. Вони втратили будь-яку міцність і внаслідок цього істотно похитнулися також і всі інституції, які спираються на ці ідеї. Ми спостерігаємо щодня утворення дрібних, минулих ідей, про які я щойно говорив, але дуже мало з-поміж них розвиваються далі й можуть здобути такий вплив, щоб переважати.

Якими б не були ідеї, запропоновані натовпові, вони домінуватимуть тільки за умови, що наберуть дуже категоричної та дуже простої форми. У такому випадку ці ідеї подають у вигляді образів, і тільки в такій формі вони доступні масам. Ці ідеї-образи не пов'язані між собою ніякими логічними аналогіями або послідовностями, і можуть замінити одна одну так, як у чарівному ліхтарі одне скельце рука фокусника замінює на інше, виймаючи їх із ящика, де вони складені разом. Ось чому в натовпі співіснують поряд найсуперечливіші ідеї. Відповідно до випадкових обставин моменту, натовп потраплятиме під вплив однієї з різноманітних ідей, що зберігаються в його свідомості, й тому може вдаватися до найрізноманітніших дій. Повна відсутність критичного мислення не дає йому змоги помітити ці протиріччя.

Це не особливе явище для натовпу; його можна помітити у багатьох ізольованих індивідів, і не тільки у первісної людини, а й у всіх тих, які будь-

яким аспектом свого розуму наближаються до неї, наприклад, у послідовників якогось різко вираженого релігійного вірування. Я спостерігав це явище в освічених індусів, які виховані в наших європейських університетах і отримали всі дипломи. На їхній незмінний фонд спадкових релігійних або соціальних ідей наклався, в жодному разі не змінюючи їх, фонд західних ідей, без спорідненості з першим. Під впливом випадковості миті ті або інші з цих ідей виступали на поверхню, викликаючи відповідні вчинки й виступи, і та сама особа могла виявити найразючіші суперечності. Втім, всі ці суперечності швидше позірні, ніж справжні, тому що одні лише спадкові ідеї настільки сильні в ізолюваного індивіда, що можуть керувати усіма його вчинками. Тільки тоді, коли внаслідок схрещування людина опиняється під впливом різних спадкових імпульсів, її вчинки насправді стають суперечливими. Марно було б наполягати тут на цих явищах, хоча їх психологічне значення вирішальне. На мою думку, щоб зрозуміти їх, потрібно щонайменше десять років подорожей і спостережень.

Щоб ідеї, які доступні натовпу лише в найпростішій формі, стали популярними, часто вони повинні зазнати глибоких перетворень. Особливо якщо йдеться про піднесеніші філософські чи наукові ідеї, можемо побачити глибину змін, потрібних для того, щоб ці ідеї спустилися від верстви до верстви до рівня понять натовпу. Ці зміни залежать від категорії натовпу або раси, до яких він належить; але вони завжди зменшуються і спрощуються. Ось чому, із соціального погляду, майже немає ієрархії ідей, тобто більш чи менш піднесених ідей. Сам факт, що ідея проникла в натовп і може діяти, хай якою великою чи істинною була спочатку, означає, що вона позбавилась майже всього, що було її піднесенням і величчю.

Втім, із соціального погляду ієрархічна цінність ідеї не має значення. Треба брати до уваги тільки її наслідки. Християнські ідеї середньовіччя, демократичні ідеї минулого століття, соціальні ідеї сучасності, звичайно, не можна назвати дуже високими. З філософського погляду їх можна вважати лише доволі прикрими помилками, а все ж їх роль була і буде величезною, і вони довго належатимуть до найважливіших чинників поведінки держав.

Але навіть коли ідея так змінилась, що стала доступною натовпові, він все-таки діятиме, лише якщо унаслідок певних процесів, про які вестимо мову в іншому місці, вона проникла у сферу несвідомого і стала почуттям, а це завжди потребує доволі тривалого часу.

Не слід думати, що ідея справляє враження, навіть серед культурних умів, лише в тому випадку, якщо доведено її справедливості. Легко переконатися в цьому, спостерігаючи, як мало діють навіть найнезаперечніші докази на більшість людей. Докази, якщо вони дуже очевидні, може визнати якийсь освічений слухач у натовпі, але новонавернений, через владу несвідомого, все-таки незабаром повернеться до своїх попередніх поглядів. Якщо ви побачитеся з ним через кілька днів, він знову викладе всі свої колишні аргументи, точно тими самими виразами, позаяк перебуває під впливом колишніх ідей, що стали

почуттями; саме ці останні слугують глибокими мотивами наших промов і вчинків. Інакше не могло б бути натовпу.

Коли за допомогою різних процесів ідея проникає, нарешті, в душу натовпу, вона здобуває непереможну владу над ним і породжує низку наслідків, які доводиться пережити. Для того, щоб філософські ідеї, що призвели до французької революції, вкорінилися в душі натовпу, знадобилося ціле століття. Знаємо, якої непереможної сили вони набули, зміцнившись. Прагнення цілого народу до завоювання соціальної рівності, до реалізації абстрактних прав та ідеальних свобод розхитало всі трони і глибоко вразило західний світ. Впродовж аж двадцяти років народи накидалися один на одного, і Європа пережила такі гекатомби, які могли б налякати Чингісхана і Тамерлана. Ніколи ще світу не доводилося спостерігати такі незміренні результати панування якоїсь ідеї.

Потрібно немало часу, щоб ідеї закріпилися в душі натовпу, але не менше часу треба і для того, щоб вони зникли з неї. І тому натовп щодо ідей завжди відставав на кілька поколінь від вчених і філософів. Сьогодні всі державні діячі знають, як багато помилкового міститься в основних ідеях, про які я щойно говорив, але оскільки вплив цих ідей ще дуже сильний, то вони змушені керуватися принципами, в справедливість яких самі вже не вірять.

§2. Міркування натовпу

Не можна стверджувати цілком впевнено, що натовп не роздумує і не підпорядковується міркуванням. Але аргументи, які він використовує, і ті, які на нього діють, належать з позиції логіки до такого розряду, що хіба тільки на підставі аналогії їх можна назвати міркуваннями.

Низькі міркування натовпу, як і піднесені міркування, ґрунтуються на асоціаціях; але вони пов'язані між собою лише уявною аналогією або послідовністю. У них спостерігається точно такий самий зв'язок, як і в ідеях ескімоса, який знає з досвіду, що лід прозорий і тане в роті, і робить звідси висновок, що і скло, як прозоре тіло, має також танути в роті; або ж в ідеях дикуна, який вважає, що, з'ївши серце мужнього ворога, здобуде його хоробрість; або в ідеях робітника, що, зазнавши експлуатації з боку свого господаря, негайно висноує, що всі господарі повинні бути експлуататорами.

Асоціювання різнорідних речей, відношення між якими лише позірні, і негайне узагальнення окремих випадків – такі типові риси міркувань натовпу. Таку аргументацію завжди пропонують ті, хто вміє управляти натовпом, і це єдина аргументація, здатна впливати на нього. Ланцюжок логічних міркувань абсолютно незрозумілий для натовпу, це і дає нам підстави говорити, що натовп не міркує або міркує хибно і не підпорядковується впливу міркувань. Не раз доводилося дивуватися, читаючи промови, наскільки вони слабкі і який величезний вплив справили на натовп, який слухав їх. Але ми забуваємо, що ці промови призначалися саме для того, щоб надихнути натовп, а не для того, щоб

їх читали філософи. Оратор, який тісно спілкується з натовпом, вміє викликати образи, що захоплюють слухачів. Якщо йому вдасться це, він досягне мети; і двадцять томів промов, – завжди написаних постфактум, – часто не варті кількох вдалих фраз, які сказані у слухну мить і подіють на розум тих, кого потрібно було переконати.

Вважаємо зайвим додавати тут, що ця нездатність натовпу правильно міркувати заважає йому критично ставитися до чого-небудь, тобто відрізнити істину від помилок і мати чітке судження щодо будь-чого. Судження натовпу завжди нав'язані йому і ніколи не бувають результатом всебічного обговорення. Але як багато є людей, які не піднімаються в такому разі над рівнем натовпу! Легкість, з якою поширюються іноді певні думки, пояснюється переважно тим, що більшість людей не здатні сформулювати особисту думку, яка ґрунтується на власних міркуваннях.

§3. Уява натовпу

Як у всіх істот, що не здатні до міркування, відтворна здатність уяви натовпу дуже розвинена, дуже діяльна, і дуже сприйнятлива до миттєвих вражень. Образи, які викликані в розумі натовпу якимось обличчям, уявлення про яку-небудь подію як про нещасний випадок за жвавістю майже дорівнюють реальним образам. Натовп почасти нагадує сплячого, розум якого тимчасово не діє і в уяві якого виникають надзвичайно живі образи, але ці образи враз розсіялися б, якби їх можна було піддати рефлексії. Для натовпу, не здатного ані до роздумів, ані до міркувань, не існує тому нічого неймовірного, але ж щось неймовірне завжди і вражає найсильніше.

І саме тому натовп найбільше вражають чудові й легендарні сторони подій. Аналізуючи якусь цивілізацію, бачимо, що по суті справжньою її опорою є дивовижне і легендарне. В історії удаване завжди відігравало важливішу роль, ніж дійсне. Нереальне повсякчас переважає над реальним.

Натовп здатний мислити тільки образами, він сприйнятливий лише до образів.

Тільки образи можуть захопити його або нажахати і стати рушіями його вчинків.

Театральні вистави, у яких образи подають натовпові в найвиразнішій формі, завжди на нього неабияк впливають. Хліб і видовища колись були для римських плебеїв ідеалом щастя, і вони більше нічого не вимагали. Впродовж століть цей ідеал майже не змінився. Ніщо так не діє на уяву натовпів всіх категорій, як театральні вистави. Вся театральна зала переживає ті самі емоції, й ці емоції не перетворюються негайно на дію лише тому, що навіть найнесвідоміший із глядачів не може не розуміти тут, що він – жертва ілюзії, що сміявся і плакав над уявними, а не справжніми пригодами. Іноді, втім, навіяні образами почуття такі сильні, що прагнуть, як і звичайні навіювання, проявитися в діях.

Багато разів вже цитували історію одного народного театру, де завжди на сцені ставили лише похмурі драми. Актор, який зображав зрадника, постійно наражався на небезпеку, виходячи з театру, і його доводилося охороняти, бо глядачі, обурені його уявними злочинами, готові були розтерзати його. Це, на мою думку, одна із найдивовижніших ознак психічного стану натовпу, особливо того, як легко він проймається навіюванням. Нереальне діє на нього майже так само, як і реальне, і він має очевидну схильність не розрізняти їх.

Могутність переможців і сила держав якраз і ґрунтуються на народній уяві. Натовп ведуть за собою, діючи головно на його уяву. Всі великі історичні події – виникнення буддизму, християнства, ісламу, Реформація, революції й загрозна в наші дні навала соціалізму, – безпосередні або віддалені наслідки сильних впливів на уяву натовпу.

Зважаючи на це, всі державні діячі всіх віків і народів, серед них і абсолютні деспоти, завжди дивилися на народну уяву як на основу своєї могутності й ніколи не наважувалися діяти наперекір їй.

“Представившись католиком, – сказав Наполеон у Державній раді, – я закінчив війну в Вандеї; представившись мусульманином, я зміцнився в Єгипті, а представившись ультрамонтаном*, я залучив на свою сторону італійських пасторів. Якби мені потрібно було керувати єврейським народом, то я відновив би храм Соломона”.

Ніколи ще, можливо, з часів Олександра і Цезаря жодна людина не вміла краще ніж Наполеон діяти на уяву натовпу. Він постійно думав тільки про те, як би вразити його уяву; він дбав про це у всіх своїх перемогах, промовях, у всіх своїх діях. На смертному одрі він все ще думав про це.

Як вразити уяву натовпу? Ми це невдовзі побачимо. А тепер обмежимося тільки зауваженням, що впливати на натовп не можна, діючи на його розум і міркування, тобто за допомогою доказів. Антонію, наприклад, вдалося підняти народ проти вбивць Цезаря не за рахунок майстерної риторики, а прочитавши його заповіт і показавши юрбі його труп.

Образи, що вражають уяву натовпу, завжди бувають простими і ясними, не супроводжуються ніякими тлумаченнями, і тільки іноді до них долучаються якісь чудові або таємничі факти: велика перемога, велике чудо, великий злочин, велика надія. Юрбі треба завжди подавати речі цілісними образами, не вказуючи на їх походження.

---

* **Ультрамонтанство** (від італ. *Papa ultramontano* – “Папа з-за гір” (Альп)) – релігійно-політична ідеологія та течія у католицизмі, яка виступала за жорстке підпорядкування національних католицьких церков Папі Римському, а також захищала верховну світську владу пап над світськими правителями Європи. Від середини XVI ст. найпалкішими і найпослідовнішими апологетами ультрамонтанства стали єзуїти. В епоху Наполеона ультрамонтанство проповідували аристократичні кола, які вбачали в централізованій церковній організації дієвий засіб проти революцій [прим. ред.].

Дрібні злочини і нещасні випадки зовсім не вражають уяви натовпу, скільки б їх не налічувалось: навпаки, якийсь великий нещасний випадок або злочин глибоко діють на натовп, хай навіть їхні наслідки далеко не такі згубні, як наслідки численних, але дрібних нещасних випадків і злочинів.

Епідемія грипу, яка забрала кілька років тому в Парижі близько 5000 жертв, дуже мало подіяла на народну уяву. Ця справжня гекатомба не призвела, по суті, до якихось виразних проявів, на неї вказували лише щотижневі статистичні звіти. Але який-небудь інший масштабний нещасний випадок, наприклад, падіння Ейфелевої вежі, причому якщо загинуло б не 5000, а лише 500 людей, зате одноразово і в громадському місці, неодмінно подіяв би набагато сильніше на уяву натовпу. Вірогідне передбачення катастрофи одного трансатлантичного пароплава на тій підставі, що про нього довго не надходило звісток, глибоко вражало уяву натовпу впродовж восьми днів, тим часом як офіційна статистика вказує, що тільки за 1894 р. загинуло 850 вітрильних суден і 203 парових. Ця загибель суден, набагато важливіша, з погляду втрати людських життів і товарів, ніж загибель трансатлантичного пароплава, не справила ніякого враження на натовп.

Тому не факти самі по собі вражають народну уяву, а спосіб їх поширення і подання. Необхідно, щоб, згущуючись, якщо дозволите так висловитися, ці факти породжували б такий разючий образ, який міг би оволодіти цілком розумом натовпу і заповнити всю область його понять. Хто опанував мистецтво справляти враження на уяву натовпу, той і володіє мистецтвом ним керувати.

Розділ IV

Релігійні форми, яких набувають всі переконання натовпу

Ми вже говорили про те, що натовп не міркує, що він приймає або відкидає ідеї загалом, не зносить ні суперечок, ні протиріч, що навіювання повністю оволодівають його розумовими здібностями і негайно спонукають перейти до дії. Ми вказували, що натовп під впливом відповідного навіювання готовий принести себе в жертву заради нав'язаного йому ідеалу і що йому прищеплені тільки сильні та крайні почуття, причому симпатія в нього швидко перетворюється на обожнювання, а антипатія, ледь народившись, відразу ж змінюється на ненависть. Ці загальні ознаки дають нам змогу передбачати характер переконань натовпу.

Досліджуючи докладніше переконання натовпу як в епохи віри, так і під час великих політичних потрясінь, наприклад, переворотів минулого століття, можна помітити, що завжди ці переконання набирають спеціальної форми, яку я не можу краще визначити, як назвавши її релігійним почуттям.

Характеристики цього почуття дуже прості: обожнювання передбачуваної Верховної Істоти, страх перед магічною силою, приписуваною їй, сліпе підпорядкування їй велінням, неможливість оскаржувати її догми, прагнення їх поширювати, схильність вбачати ворогів у всіх, хто не визнає їх. Чи звернено це почуття до невидимого Бога, в бік кам'яного або дерев'яного ідола, героя чи політичної ідеї, – з того моменту, як в ньому виявляються вищевказані риси, воно вже має релігійну сутність. Надприродне і чудесне містяться в ньому однаковою мірою. Натовп несвідомо обдаровує таємничою силою політичну фігуру або переможного вождя, який бентежить в цю мить його фантазію.

Не тільки обожнювання якогось божества є релігійністю; вона проявляється і тоді, коли всі ресурси розуму підпорядковані волі, вся палкість фанатизму цілком спрямована на службу якійсь справі або суті, стає метою і керує думками і діями натовпу.

Нетолерантність і фанатизм є необхідним супроводом кожного релігійного почуття. Вони неминучі у тих, хто думає, що володіє таємницею земного або вічного щастя. Ці дві риси трапляються в кожній групі людей, які повстають в ім'я якогось переконання. Якобінці часів терору були настільки ж глибоко релігійними, як і католики часів інквізиції, і їхня жорстока палкість походила з того самого джерела*.

---

* У своїй пізнішій праці "Психологія революцій" Г. Лебон так характеризує *якобінський дух*: "Якобінці – це своєрідний психологічний тип. Їх ментальність опановує людей французької революції, але не властива лише їм, бо і досі є одним із найактивніших складників нашої сучасної політики. Містична ментальність, очевидно, попри інші, є суттєвим чинником якобінського духу."

У переконаннях натовпу є такі риси сліпого підпорядкування, жорстокої нетерпимості та потреби насильницької пропаганди, які притаманні релігійному почуттю. Це дає підстави сказати, що всі переконання натовпу мають релігійну форму. Герой, якому поклоняється натовп, насправді є для нього Богом. Наполеон був ним впродовж п'ятнадцяти років, і ніколи ще жодне божество не мало таких відданих шанувальників і жодне з них не посилало так легко людей на смерть. Поганські й християнські боги ніколи не здобували такої абсолютної влади над підкореними їм душами.

Усім засновникам релігійних або політичних вірувань тільки тому вдавалось досягти мети, що вони вміли вселити натовпові почуття фанатизму, яке змушує людину шукати щастя в обожнюванні та послуху і віддавати життя за свого ідола. Так було в усі часи. У своїй прекрасній книзі про римську Галлію Фюстель де Куланж зазначає, що Римська імперія трималася не силою, а почуттям релігійного захоплення.

"Це був би єдиний випадок в історії, – говорить він безспідставно, – коли режим, ненависний народові, протримався цілих п'ять століть. Не можна було б пояснити собі, як тридцять легіонів імперії могли тримати в послуху сто-мільйонний народ. Якщо ж ці мільйони людей корилися, то лише тому, що імператора, який уособлював в їхніх очах римську велич, обожнювали за спільною згодою. В найменшому поселенні Імперії імператору споруджували вівтарі. В душі народу, від одного краю імперії до іншого, народилась нова релігія, в якій божествами були самі імператори. За кілька років до християнської епохи вся Галлія, яку утворювали шістдесят міст, спільно спорудила храм Августу біля міста Ліона... Священники, обрані зборами галльських міст, були першими особами в країні... Неможливо пояснити все це почуттям страху і підневільності. Народи не можуть бути рабськими впродовж трьох століть. Імператора обожнювали не придворні, а Рим, і не тільки Рим, а Галлія, Іспанія, Греція та Азія".

Самі яacobинці, ясна річ, і не підозрюють, що вони є містиками. Навпаки, вони хваляться, що ними керує лише розум... Душа правдивого яacobинця, як за Великої революції, так і за наших часів, складається з різних елементів, які треба розрізняти, щоб збагнути, на чім полягає їх роль. Цей аналіз показує передусім, що яacobинець не *раціоналіст*, а *віруючий* ... Яacobинець – це містик, який замінив свої старі божества на нові. Вщерть просяклий потугою слів і гасел, він надає їм містерійну силу. Щоб прислужитися цим вибагливим божествам, він не злякається навіть насильницьких кроків. Ніколи він не відверне очей від тої своєї мрії. Він не грішить раціональною логікою. В нього її дуже мало. Завдяки цьому він дуже небезпечний, він іде просто перед себе, не маючи ніяких сумнівів. Правда, він великий резонер, але це зовсім не значить, що ним провадить розум. Він тільки думає, що ним провадить розум, тоді як на ділі ним кермують його пристрасті та його містицизм. Як всі, переконані в догмах своєї віри, він не може виступити поза поле своїх вірувань. Яacobинець – це войовничий теолог, він дуже нагадує учнів Кальвіна, він загіпнотизований своєю вірою і в ній його ніщо не захитає. Всі противники його віри – в його очах гідні смерті. Кальвіністи теж думали, що їх поводитиме розум, коли в дійсності їх панамі були пристрасті та містицизм" (*цитуються за виданням Г. Лебон "Завдання проводу", Квартальник вісника, ч. 2 (22), Львів, 1939*).

Сьогодні великим завойовникам душ вже не будують вітварів, зате їм споруджують статуї або образи, а поклоніння, яким їх оточують тепер, не відрізняється помітно від того, яке їм виявляли в колишні часи. Філософія історії стає зрозумілою лише тоді, коли ми добре засвоїмо основні пункти масової психології. Для натовпу треба бути богом або нічим.

І не треба думати, що ці забобони минулих століть остаточно відкинув розум. У своїй вічній боротьбі проти розуму почуття ніколи не бувало переможеним. Натовпи не хочуть більше чути слів “божество” і “релігія”, в ім’я яких їх так довго поневолювали, але ніколи ще вони не мали стільки фетишів, як в останні 100 років, і ніколи не споруджували стільки вітварів і пам’ятників своїм старим божествам. Ті, хто вивчав народний рух останніх років, відомий під ім’ям “буланжизм”, могли переконатися, як легко відроджуються релігійні інстинкти натовпу. Не було жодної сільської хатинки, що не мала б зображення героя. Йому приписували силу знищити всі лиха і відновити справедливість; тисячі людей готові були віддати за нього своє життя. Яке місце він міг би зайняти в історії, якби його характер виявився на висоті цієї легенди!

Не варто повторювати тут, що натовп потребує релігії, позаяк всі політичні, божественні та соціальні переконання засвоює лише в тому разі, якщо їх одягнено в релігійну форму, яка не допускає заперечень. Атеїзм, якби було можливо змусити маси прийняти його, викликав би такий самий нетерпимий запал релігійних почуттів, і за зовнішніми формами невдовзі став би справжнім культом. Еволюція маленької секти позитивістів дає нам цікавий доказ. З нею сталося те ж, що з нігілістом, історію якого нам розповідає проникливий письменник Достоевський. Осяяний в один прекрасний день світлом розуму, цей нігіліст розбив зображення божества і святих, які прикрашали вітвар його каплиці, загасив воскові свічки і, не гаючи часу, замінив знищені зображення портретами філософів-атеїстів, таких як Бюхнер* і Мошешотт†, і знову благоговійно запалив свічки‡. Предмет його релігійних вірувань змінився, але чи справді можна сказати, що змінилося також і його релігійне почуття?

---

* Людвіг Бюхнер (1824–1899) – німецький філософ, лікар, природознавець. Був прихильником і пропагандистом дарвінізму, поширював його принципи на суспільне життя, поділяючи ідеї соціального дарвінізму [прим. ред.].

† Мошешотт Якоб (1822–1893) – німецький філософ, фізіолог, представник вульгарного матеріалізму. Зводив філософію до природознавства. Розглядав людське мислення як фізіологічний механізм, а особливості психічних процесів пов’язував безпосередньо із матеріальними процесами [прим. ред.].

‡ Тут йдеться про роман Ф. Достоевського “Біси”. Дослівно ця цитата звучить так: “Один підпоручник...був помічений в найбільш неможливих дивацтвах. Викинув, наприклад, з квартири своєї господині два образи і один з них порубав сокирою; в своїй же кімнаті розклав на підставках у вигляді трьох налоїв твори Фохта, Мошешотта і Бюхнера і перед кожним налоєм запалював воскові церковні свічки”.

Деякі історичні події, до того ж найважливіші, ми тільки тоді зрозуміємо, – ще раз повторюю це, – коли цілком усвідомимо ту релігійну форму, в яку завжди вдягнені всі переконання натовпу. Існують соціальні явища, які треба вивчати швидше з погляду психолога, ніж натураліста. Наш великий історик Тен вивчав Революцію тільки як натураліст, ось чому реального генезису подій часто вловити не міг. Він прекрасно спостерігав факти, але, не знаючи психології натовпу, не завжди доходив до їх причин. Факти, які так лякали його своїм кровожерливим, анархістським і лютим характером, він навряд чи пов'язував з героями цієї великої епопеї, зграєю диких епілептиків, які безперешкодно корилися своїм інстинктам. Насильства революції, її масові вбивства, її потреба в пропаганді, оголошення війни всім королям легко пояснити, якщо вбачати в них просто виникнення нової релігійної віри в душі натовпу. Реформація, Варфоломіївська ніч, релігійні війни, інквізиція, терор – все це явища того самого порядку, їх скоїв натовп, який надихали релігійні почуття, що обов'язково призводять до винищення вогнем і мечем усього того, що пручається зміцненню нової віри. Методи інквізиції – це методи всіх щиро переконаних людей. Якби ці люди не були переконані, то скористалися б іншими методами.

Перевороти, подібні до тих, які я щойно згадував, не були б можливі, якби душа натовпу не потребувала їх. Жоден з найабсолютніших деспотів не міг би їх викликати. Коли історики розповідають нам, що Варфоломіївська ніч – справа рук короля, то вони лише показують цим, що психологія натовпу їм так само невідома, як і психологія королів. Такі прояви породжуються тільки душею натовпу. Найабсолютніша влада найдеспотичнішого монарха може тільки або пришвидшити їх появу, або ж сповільнити їх. Не королі спричинили Варфоломіївську ніч, релігійні війни, і не Робесп'єр, Дантон або Сен-Жюст створили терор. У всіх цих випадках діяла душа натовпу, а не могутність королів.

Згаданий тут Карл Фогт (1815–1895) – німецький натураліст, зоолог, палеонтолог, лікар. Відомий також як філософ, представник вульгарного матеріалізму. До речі, Дарвін ніколи не стверджував, що людина походить від мавпи. Це положення вперше висловив і обґрунтовував у своїх лекціях саме Карл Фогт [прим. ред.].

КНИГА II

Погляди і вірування натовпу

Розділ I

Непрямі рушійні сили переконань і думок натовпу

Ми щойно розглянули психічну конституцію натовпу; знаємо його способи мислення, відчуття і міркування. А тепер розглянемо, як виникають і вкорінюються його думки і переконання.

Рушійні сили, що визначають характер думок і переконань натовпу, бувають двох видів: непрямі рушійні сили та безпосередні рушійні сили.

Непрямі рушійні сили – це ті, завдяки яким натовпу стає доступним сприйняття певних переконань і через які він абсолютно нездатен перейнятися деякими іншими поглядами. Ці фактори готують ґрунт, на якому згодом раптово розвиваються якісь нові ідеї, вражаючи силою і результатами. Втім, ці ідеї спонтанні тільки на вигляд. Справді, деякі ідеї часто виникають у натовпі спонтанно і розвиваються блискавично. Проте це так лише на перший погляд, оскільки насправді цей вибух завжди є результатом довгої попередньої роботи.

Безпосередні рушійні сили, що впливають на натовп, діють вже на підготовлений непрямими рушійними силами ґрунт і без цього не дали б жодного ефекту: вони породжують в натовпі активну впевненість, тобто формують і розвивають певну ідею з усіма її наслідками. Завдяки таким безпосереднім рушійним силам у натовпі виникають рішення, які раптово піднімають його; завдяки їм вибухає бунт, влаштовується страйк або ж величезна більшість раптом підносить якусь людину на вершину влади чи скидає уряд.

У всіх великих подіях історії спостерігаємо послідовну дію цих подвійних факторів. Візьмемо один з найяскравіших прикладів – французьку Революцію. Непрямими рушійними силами цієї події були творіння філософів, вимоги аристократії, успіхи наукової думки. Підготовлену у такий спосіб душу натовпу вже легко захопили безпосередні рушійні сили, а саме промови ораторів і супротив королівського двору навіть незначним реформам.

До непрямих рушійних сил належать загальні чинники, які криються в глибині всіх вірувань і поглядів натовпу, такими є: раса, традиції, час, установи, освіта.

Вивчимо роль цих різних чинників.

§1. Раса

Цей чинник, раса, повинен стояти щонайпершим, оскільки значно перевершує всі інші. Раніше ми вказали на його вплив і тому не повертатимемося до цього питання. У попередній праці ми писали, що таке історична раса і якої вона набуває сили завдяки закону спадковості, після того, як сформувалися остаточно її характеристики; тоді її вірування, установи і мистецтва, тобто всі елементи цивілізації, є вже не чим іншим, як тільки зовнішнім вираженням її душі. Ми показали: сила раси така, що жоден з цих елементів не може переходити від одного народу до іншого, не зазнавши найглибших змін*. Середовище, обставини і події слугують лише вираженням соціальних навіювань моменту. Їхній вплив буває значним, але цей вплив завжди миттєвий, якщо тільки він суперечить ідеям раси, тобто всієї лінії предків.

Нам ще випаде нагода не раз повернутися до цього впливу раси і вказати, який він значний і як переважає навіть у спеціальних рисах душі натовпу. Цим пояснюється, наприклад, той факт, що у переконаннях і вчинках натовпів різних країн є істотні відмінності й що на них не можна впливати однаковим способом.

§2. Традиції

Традиції виражають ідеї, потреби та почуття минулого. Вони формують єдність раси і обтяжують нас всією своєю вагою.

Біологічні науки істотно змінилися відтоді, як ембріологія продемонструвала величезний вплив минулого на еволюцію живих істот. Така ж зміна відбудеться і в історичній науці, коли ідея про вплив минулого стане поширенішою. Дотепер вона ще недостатньо поширилася і багато державних діячів живуть досі ідеями теоретиків минулого століття, які думали, що суспільство може порвати зі своїм минулим і повністю оновитись, якщо керуватиметься світлом розуму.

Народ – це організм, створений минулим, і як всякий організм, може змінюватись не інакше, як тільки шляхом спадкових накопичень.

Люди керуються традиціями особливо тоді, коли перебувають в натовпі. І, як я повторював вже кілька разів, вони легко змінюють лише назви, зовнішні форми.

---

* Ця пропозиція ще зовсім нова, але історія без неї незрозуміла, я висвітлюю її у кількох розділах своєї роботи (“Психологічні закони еволюції народів”). Читач побачить, що, незважаючи на оманливі прояви, ні мова, ні релігія, ні мистецтво, ні, до речі, жоден елемент цивілізації, не можуть передаватися від одного народу до іншого.

Шкодувати про це не варто. Без традицій не може бути ні національної душі, ні цивілізації. Тому-то одним із головних занять людини відтоді, як вона існує, було створення мережі традицій та руйнування їх після того, як благодатна їх дія вичерпувалася. Без традицій не може бути цивілізації; без повільного руйнування цих традицій неможливий ніякий прогрес. Складність полягає у тому, щоб відшукати рівновагу між сталістю і мінливістю, і ця складність величезна. Якщо який-небудь народ дозволить звичкам надто зміцнитися впродовж кількох поколінь, він вже не зможе змінюватися і, як Китай, стає нездатним до вдосконалення. Насильницькі революції нічого не можуть вдіяти, позаяк фрагменти розірваного ланцюга або знову з'єднуються разом, і минуле знову, без будь-яких змін, набуває своєї влади, або ці фрагменти залишаються розсіяними, і тоді за анархією незабаром настає занепад.

Отже, ідеал кожного народу полягає в збереженні інститутів минулого і в поступовому їх перетворенні. Але цього ідеалу дуже важко досягти. Стародавні римляни і сучасні англійці – єдині, хто реалізував цей ідеал.

Саме натовп і є найстійкішою берегинею традиційних ідей і найбільш вперто противиться їх зміні, – особливо ті категорії натовпу, які іменують кастами. Я вказував вже на цей консервативний дух натовпу і говорив, що найбурхливіші обурення ведуть лише до зміни слів. Маючи на увазі зруйновані в кінці минулого століття церкви, страти і вигнання священників і загалом переслідування, яких зазнала католицька релігія, можна було б вважати, звичайно, що старі релігійні ідеї втратили остаточно свою владу. Однак минуло лише кілька років після цього, і скасований культ був відновлений внаслідок загальних вимог.

У доповіді колишнього члена конвенту Фуркруа, яку цитує Тен, про це сказано цілком виразно:

“Повсюдне святкування недільного дня і відвідування церков вказує, що маса французів бажає повернутися до колишніх звичаїв, і тепер не час противитися цій національній схильності... Величезна маса людей потребує релігії, поклоніння і священників. Помилка деяких сучасних філософів, до якої і я долучився, полягала саме в тому, що вони вважали, ніби освіта, якщо вона достатньо пошириться в народі, може знищити релігійні забобони. Ці забобони слугують джерелом втіхи для величезної маси нещасних... Тому ми повинні залишити народній масі її священників, її вівтарі та культ”.

Влада витіснених на певний час традицій знову відновилась.

Ніякий приклад не показує краще силу традиції над душами натовпу. Не в храмах треба шукати найжорстокіших ідолів, і не в палацах живуть найдеспотичніші з тиранів. І ті, й ті можуть бути зруйновані в одну мить. Але справжні, невидимі володарі, які панують в наших душах, уникають будь-яких спроб повстати і поступаються лише повільній дії століть.

§3. Час

У соціальних проблемах, як і в біологічних, одним з найенергійніших чинників є час. Час — це єдиний справжній творець і єдиний великий руйнівник. Час звів гори з піщинок і прославив до ступеня людської гідності безвісну клітину геологічних епох. Досить втручання століть для того, щоб яке-небудь явище повністю змінилось. Слушно кажуть, що мураха могла б зрівняти із землею Монблан, якби тільки їй відвели на це час. Якщо б якась істота отримала магічну владу змінювати за бажанням плин часу, то ця влада була б рівносильна могутності, яку віряни приписують тільки Богу.

Обмежимося тут розглядом впливу часу на генезис думок натовпу. В цьому аспекті він діє дуже істотно. Йому підкоряються такі могутні сили, як раси, які не могли б утворитися без нього. Час сприяє виникненню, розвитку та знищенню переконань; час дає їм силу і могутність, і час також позбавляє їх і того, й іншого.

Час готує думки і переконання натовпу або, принаймні, ґрунт, на якому вони можуть розвиватися. Ось чому деякі ідеї можуть з'явитись тільки в певні епохи, оскільки вони розвиваються і виникають зовсім не раптово і не випадково, і коріння кожної з них можна знайти в дуже віддаленому минулому. Якщо настає розквіт цих ідей, значить, час підготував їх. Генезис ідей стає зрозумілий, лише якщо звернемося до минулого. Ідеї — це дочки минулого і матері майбутнього і завжди — рабині часу!

Час є нашим справжнім володарем, і нам треба тільки дати йому змогу діяти, щоб побачити перемену в усьому. Сьогодні ми дуже стурбовані загрозливими домаганнями натовпу, руйнуваннями, переворотами, які він, мабуть, нам готує. Тільки час відновить рівновагу.

“Жоден режим, — пише пан Лавіс, — не виник за один день. Політичні та громадські організації створюються століттями. Феодалізм існував безформним і хаотичним впродовж століть, перш ніж розвинув свої принципи; абсолютна монархія теж жила століттями, поки не були винайдені правильні засоби урядування, і в ці перехідні періоди завжди була велика плутанина”.

§4. Політичні та соціальні установи

Доволі поширена досі ідея, що інституції можуть виправити недоліки суспільства, що прогрес народів є наслідком вдосконалення інституцій та урядів, що соціальні зміни можна здійснити за допомогою декретів. Для французької революції точкою відліку стала саме ця ідея, і сучасні соціальні теорії знаходять в ній свою точку опори.

Тривалий досвід все-таки не зміг серйозно похитнути цю небезпечну химеру, і марно історики та філософи намагалися довести її безпідставність. Їм, однак, не важко було б довести, що всі установи являють собою продукт ідей,

почуттів і звичаїв, і що ці ідеї, почуття і звичаї неможливо легко переробити за допомогою однієї тільки зміни кодексів. Народ не сам вибирає для себе установи, так само, як і не сам вибирає для себе колір очей і волосся. Установи та уряди – це продукт раси, і не вони створюють епоху, а епоха їх створює. Народами керують не так, як того вимагають їхні примхи, але як цього потребує їхній характер. Знадобляться цілі століття для утворення якогось політичного режиму, і точно так само потрібні століття для його зміни. Інституції не мають внутрішніх чеснот; самі по собі вони ні добрі, ні погані. Ті, які є добрими для певного народу в певний час, можуть бути абсолютно непридатними для нього в інший період.

Тому народ нездатний реально змінювати свої інституції. Звичайно, за допомогою насильницьких революцій можна змінити назви цих інституцій, але їх сутність не зміниться. Назви, втім, не мають значення – це не більше ніж ярлики, тому історик, який здатний проникати в саму суть речей, не звертатиме на них особливої уваги. Наприклад, найдемократичнішою країною в світі, Англією, управляє монархічний режим, тоді як в іспано-американських республіках, хоч там існують республіканські установи, панує найважчий деспотизм. Долі народів визначаються їхніми характерами, а зовсім не урядами. Я намагався обґрунтувати цю істину в попередній роботі за допомогою яскравих прикладів.

Отже, ретельне виписування конституції можна вважати цілком непотрібною і марною вправою у риториці, оскільки час і потреба самі подбають про те, щоб виробити відповідну форму конституції, якщо ми дамо можливість діяти цим двом факторам. Саме так робили англосакси, як дізнаємося від великого англійського історика Маколей, слова якого, сказані з цього приводу, мали б вивчити напам'ять всі політики латинських країн. Продемонструвавши, скільки доброго зробили закони, що здавалися з погляду чистого розуму зібранням безглуздостей і протиріч, Маколей порівнює десятки конституцій, які загинули під час заворушень латинських народів Європи і Америки, з конституцією Англії та каже, що ця остання змінювалася повільно, частинами, під впливом безпосередньої потреби, але ніколи не на підставі спекулятивних міркувань.

“Не турбуйтеся про баланс інтересів, – каже Маколей, – а більше думайте про корисність; ніколи не видаляйте аномалію тільки на тій підставі, що це аномалія; ніколи не впроваджуйте інновації, окрім випадків, коли відчувається певний дискомфорт, інновації приймаються лише остільки, оскільки вони потрібні, щоб позбутися цього почуття; не виходьте за межі того окремого випадку, який треба виправити, – ось правила, якими зазвичай керувалися наші 250 парламентів з часів Джона до епохи Вікторії”.

Треба вивчити окремо закони й установи кожного народу, щоб виробити собі чітке уявлення про те, якою мірою вони є вираженням потреб раси і з цієї причини не можуть бути змінені насильницьким способом. Можна, наприклад, міркувати з філософської позиції про переваги та недоліки централізації, але

якщо згадаємо, що Велика революція, яка прагнула повалити всі установи минулого, все-таки змушена була не тільки поважати цю централізацію, але навіть ще збільшила її, то мимоволі повинні будемо визнати, що ця установа – продукт нагальної потреби і що вона становить одну із умов існування народу. Тому і доводиться пошкодувати про обмеженість деяких політичних діячів, які вимагають її знищення. Якби випадково їм вдалося досягти своєї мети, це негайно стало б сигналом до жажливої громадянської війни*, яка негайно призведе до нової централізації, набагато важчої, ніж колишня.

З усього вищесказаного ми повинні зробити висновок, що не можна діяти за допомогою установ на душу натовпу. Якщо ми бачимо, що деякі країни, наприклад, Сполучені Штати, досягли високого ступеня процвітання, маючи демократичні установи, а в інших, наприклад, іспано-американських республіках, панує найсумніша анархія, хоч установи точно такі самі, то все ж тут установи анітрохи не винні ні в величч одних, ні в занепаді інших. Народи управляються властивостями свого характеру, і такі установи, які не відповідають найточніше характеру раси – не що інше, як запозичений одяг, тимчасове маскування. Кризові війни і бурхливі революції не раз виникали і виникатимуть з метою запровадити установи, яким приписують, як реліквіям святих, надприродну силу ошчасливлувати людей. У певному сенсі, звичайно, можна було б сказати, що установи діють на душу натовпу, адже вони породжують такі повстання, але насправді тут діють зовсім не установи, оскільки чи вони переможені, чи переможуть, вони все-таки самі по собі не володіють ніякими чеснотами. На душі натовпу впливають тільки ілюзії та слова. Насамперед ці химерні й сильні слова, дивовижний вплив яких на натовп ми незабаром покажемо.

§5. Освіта і виховання

На перше місце серед думок нашого часу, що переважають і володіють силою, незважаючи на їх часто ілюзорний характер і нечисленність, ми повинні поставити таку: освіта здатна істотно змінити людей, неодмінно повинна поліпшити їх і навіть зробити їх рівними. Через повторення це твердження стало одним із найнепорушніших догматів демократії. Воно стало таким самим недоторканим, як колись догмати Церкви.

---

* Якщо порівняти глибокі релігійні та політичні розбіжності, які розділяють різні частини Франції, передусім це питання раси, то сепаратистські тенденції, які проявлялися під час революції і які почали формуватися знову до кінця франко-німецької війни, то побачимо, що різні раси, які живуть на наших теренах, ще далеко не злиті. Енергійна централізація і створення штучних відділів для змішування старих провінцій, безумовно, були найкориснішими справами революції. Але якби можна було б провести децентралізацію, про яку так багато тлумачать сьогодні недалекоглядні уми, то вона дуже швидко призвела б до найкрасивіших розбратів. Не визнавати цього – значить забути нашу історію.

Але щодо цього пункту, як і щодо багатьох інших, демократичні ідеї виявили повну неузгодженість із даними психології та досвіду. Багато знаменитих філософів, серед них Герберт Спенсер, без труднощів довели, що освіта не робить людину ні моральнішою, ні щасливішою і не змінює ні її інстинктів, ні її спадкових пристрастей, а іноді навіть, тільки якщо погано спрямована, заподіює більше шкоди, ніж користі. Статистики підтвердили цей погляд, показавши нам, що злочинність зростає разом із упровадженням загальної освіти або, принаймні, із обов'язковістю певного виду освіти. У недавній своїй праці відомий суддя пан Адольф Гійо (Guillot) зазначив, що в наш час на 1000 неписьменних злочинців припадає 3000 освічених, і за проміжок часу 50 років кількість злочинців зросла з 227 на 100000 жителів до 552, отже, збільшилася на 133 %. Він також відзначив з усіма своїми колегами, що злочинність зростає особливо серед молоді, для якої вільне й обов'язкове навчання, як відомо, замінило роботодавців.

Без сумніву, ніхто не заперечуватиме, що правильно спрямована освіта може дати дуже корисні практичні результати, якщо не в сенсі підвищення моральності, то, принаймні, в сенсі розвитку професійних здібностей. На жаль, латинські народи, особливо протягом останніх 25 років, заснували свої освітні системи на дуже помилкових принципах і, незважаючи на слова найзнаменитіших людей, таких як Брюль, Фюстель де Куланж, Тен та інші, продовжують наполягати на своїх прикрих помилках. Я показав вже в декількох своїх працях*, як наша сучасна виховна система перетворює на ворогів суспільства тих, хто отримав це виховання, і як вона готує послідовників найгірших форм соціалізму.

Головна небезпека цієї виховної системи, яку цілком справедливо називаємо латинською системою, полягає у тому, що вона спирається на ту основну психологічну помилку, ніби заучування напам'ять підручників розвиває розум. Керуючись таким переконанням, змушують вчити якомога більше, і від початкової школи до отримання наукового ступеня молода людина тільки і робить, що заучує книги, причому ні її здатність до міркування, ні її ініціатива анітрохи не вправляються. Все навчання полягає для неї в тому, щоб відповідати напам'ять і слухатися.

“Вчити уроки, – пише один з колишніх міністрів народної освіти, пан Жюль Симон, – знати напам'ять граматику або конспект, гарненько повторювати і наслідувати – ось забавна виховна система, де будь-яке зусилля є лиш актом віри в непогіршність вчителя і веде лише до того, щоб нас применшити і зробити безпорадними”.

Якби таке виховання було тільки марне, то можна було б обмежитися співчуттям до нещасних дітей, яким воліють викладати генеалогію синів Клотарія або історію боротьби Нейстрії та Австроїї, або зоологічні класици-

---

* Voir Psychologie du socialisme, 3e édit; Psychologie de l'éducation (5e édition).

кації, замість того, щоб навчити їх у початковій школі чогось корисного. Але така система виховання спричиняє набагато серйознішу небезпеку: вона вселяє у того, хто її отримав, відразу до умов свого суспільного стану, в якому він народився, і сильне бажання покинути його. Робітник більше не бажає залишатися робітником, селянин вже не хоче залишатися селянином, а останній з буржуа не бачить для свого сина іншої кар'єри, крім тієї, яку забезпечують оплачувані державою посади. Замість того, щоб підготувати людей до життя, школа готує їх тільки до громадських посад, де можна досягти успіху, не проявляючи ані найменшої ініціативи і не діючи самостійно. Внизу сходів така виховна система створює цілі армії пролетарів, невдоволених своєю долею і завжди готових до повстання, на вершині – легковажну буржуазію, скептичну і легковірну, що живить забобонну довіру до провіденціальної сили держави, проти якої, однак, вона постійно фрондує, і завжди звинувачує владу в власних помилках, тимчасом як сама рішуче нездатна зробити будь-що без втручання влади.

Держава, яка готує за підручниками, створює всіх цих дипломованих випускників, може використовувати лише дуже небагато з них, залишаючи всіх інших безробітними. Отже, вона живить одних, а з інших робить собі ворогів. Величезна маса дипломованих тримає в облозі сьогодні всі офіційні пости, і на кожну, навіть найскромнішу, офіційну посаду кандидатів нараховується тисячі, водночас торговцеві, наприклад, дуже важко знайти агента, який міг би бути його представником у колоніях. В одному тільки департаменті Сени налічується 20000 безробітних вчителів, які, зневажаючи ремесла і сільськогосподарські роботи, звертаються до держави за засобами до прожиття. Оскільки коло обраних обмежене, то неминуче зростає кількість невдоволених, і ці останні готові взяти участь у різних революціях, які б не були їхні цілі і ким би не були їхні вожді. Здобуття таких знань, які потім неможливо застосувати до справи, – стовідсотковий спосіб перетворити людину на бунтівника*.

Повертатися назад тепер, мабуть, занадто пізно. Тільки досвід, останній вихователь народів, покаже нам нашу помилку. Тільки досвід зможе перекопати нас у необхідності замінити наші кепські підручники, наші жалюгідні

---

* Це явище властиве не тільки латинським країнам; ми можемо спостерігати те саме в Китаї – країні, яка також керована солідною ієрархією мандаринів, де звання мандарина, так само як у нас, досягається шляхом конкурсу, причому всі випробування полягають у безпомилковому цитуванні напам'ять товстих посібників. Армія безробітних освічених людей вважається сьогодні в Китаї справжнім національним лихом. Те саме спостерігається і в Індії після того, як англіїці відкрили там школи не для виховання, як це роблять в Англії, а тільки щоб навчати тубільців. Внаслідок цього в Індії і утворився спеціальний клас вчених, бабу (Babous), які, не отримуючи роботи, стають непримиренними ворогами англійської влади. У всіх бабу, – мають вони роботу чи ні, – першим наслідком здобутої освіти було зниження рівня моральності. Цей факт, про який я багато говорив у своїй книзі "Les Civilizations de L'Inde", констатують усі автори, які відвідували Великий півострів.

конкурси професійним вихованням, яке здатне повернути нашу молодь до полів, майстерень та колоніальних підприємств, яких вона сьогодні уникає усіма способами.

Це професійне виховання, якого так добиваються тепер всі освічені уми, існувало у нас колись, і народи, які панують тепер над світом своєю волею, ініціативою і духом підприємливості, зуміли зберегти його. Великий мислитель пан Тен ясно довів у своїй чудовій праці, що колишнє виховання у нас було майже таке саме, яке існує сьогодні в Англії та Америці, і, провівши чудову паралель між латинською і англосаксонською виховною системою, він чітко вказав на наслідки цих двох методів.

Можливо, в крайньому випадку, і можна було б змиритися з усіма незручностями нашого класичного виховання, хоча б воно і створювало незадоволення та вибитих з колії, якби поверхнєве набуття такої безлічі знань, заучування напам'ять такої кількості посібників справді могло б підвищити розумовий рівень. На жаль, це не так! Розум, досвід, ініціатива і характер – ось умови успіху в житті; книги ж цього не дають. Книги – це словники, дуже корисні для наведення відомостей, але абсолютно безглуздо зберігати в своїй голові цілі довгі уривки з них!

Пан Тен пояснює, наскільки краще від класичної професійна освіта може сприяти розвитку розуму:

“Ідеї формуються тільки в своєму природному і нормальному середовищі. Розвитку зародка цих ідей сприяють незліченні враження, які юнак отримує щодня в майстерні, в шахті, в суді, в кабінеті, на будівельному майданчику, в лікарні, ознайомлюючись з інструментами, матеріалами й операціями в присутності клієнтів, робітників, під час роботи, добре або погано зробленої, збиткової або прибуткової. Всі ці дрібні сприйняття власних очей, вух, рук і навіть нюху, які мимоволі зберігаються в пам'яті та підсвідомо переробляються, організовуються в розумі людини, щоб рано чи пізно підказати їй ту чи іншу нову комбінацію, спрощення, економію, поліпшення або винахід. Молодий француз позбавлений усіх цих дорогоцінних контактів з елементами, які легко засвоюються і незамінні, до того ж позбавлений в найбільш плідному віці. Впродовж семи або восьми років він замкнений у школі, далеко від безпосереднього й особистого досвіду, який міг би дати йому точне і жваве уявлення про речі, людей і різні способи спілкуватися з ними.

... Принаймні дев'ять із десяти змарнували час і працю впродовж декількох років свого життя і до того ж в такі роки, які можна вважати найбільш дієвими, важливими і навіть вирішальними. Відніміть насамперед половину або дві третини з тих, хто не витримує іспитів, тобто відкинутих; потім від прийнятих, які отримали вчені звання, свідоцтва, дипломи, відніміть також половину або дві третини – йдеться про перевтомлених. Від них вимагали занадто багато, змусивши їх у якийсь день, сидючи на стільці або перед якоюсь картиною, втілювати протягом двох годин у присутності групи вчених живий запас всіх знань людства. Справді, вони були таким вмістилищем дві години саме в цей день, але через місяць вже не склали б знову цей іспит. Набуті ними пізнання, занадто численні й

заскладні, безперервно зникають з їхнього розуму, а нових вони не здобувають. Розумова їх сила похитнулася, її живильні соки вичерпалися; перед нами людина вже готова і часто абсолютно кінчена. Влаштувавшись, одружившись і підкорившись необхідності обертатися в одному і тому ж колі, вона замикається у вузьких межах своєї служби, яку виконує коректно, але далі цього не йде ...".

Знаменитий психолог вказує нам потім на відмінність між нашою системою і системою англосаксів. У останніх немає такої кількості спеціальних шкіл, як у нас; у них навчають не книжки, а самі предмети. Інженер навчається там прямо в майстерні, а не в школі, і це дає можливість кожному здобути пізнання, що відповідають його розумовим здібностям, залишитися простим робітником або стати майстром, якщо не зможе піти далі, або ж все-таки інженером, якщо має достатні здібності. Такий метод, безперечно, значно демократичніший і набагато корисніший для суспільства, ніж такий, який узалежнює всю кар'єру 18- або 20-річної людини від випробування, що триває лише кілька годин.

"У лікарні, в копальнях, на фабриці, в архітектора, в адвоката учень, що починає в дуже молоді роки, проходить весь курс навчання і практики, майже так само, як у нас проходить його клерк у конторі або живописець у майстерні. Перед тим, як розпочати навчання, він міг пройти вже який-небудь короткий загальний курс, який слугує основою, на яку нашаровуються нові знання. Крім того у нього поблизу часто є якісь технічні курси, які може відвідувати у вільні години, щоб упорядкувати спостереження, які виносить зі щоденного досвіду. За такого режиму практичні здібності учня збільшуються і розвиваються самі собою, якраз такою мірою, яка відповідає його природним талантам, і в напрямку, потрібному для його майбутньої діяльності, для спеціальної справи, якій він хоче себе присвятити. Отже, в Англії і Сполучених Штатах юнакові дуже швидко вдається скористатися своїми обдаруваннями. У 25 років, якщо лише йому не бракує змістовності та розуму, він вже може бути не тільки корисним виконавцем, але навіть підприємцем, не тільки машиною, але і двигуном. У Франції, де взяла гору протилежна система, яка набуває з кожним поколінням все більше і більше китайського характеру, загальна сума докладених зусиль дуже велика".

І великий філософ доходить висновку щодо наростання невідповідності між нашим латинським вихованням і життям:

"На всіх трьох стадіях навчання – в дитячому, підлітковому і юнацькому віці – теоретична і шкільна підготовка за допомогою книг стала довшою і значно обтяжливішою, зважаючи на іспити та отримання ступенів, дипломів і свідоцтв. Це подовження і ускладнення шкільних занять спричинене застосуванням проти-природного режиму, що виражається у зменшенні практичного навчання, збільшенні штучних вправ і механічного набивання голови непотрібними відомостями, перевтомою. При цьому не беруться до уваги подальші роки й обов'язки, які випадають на долю дорослої людини, – одне слово, ні реальний світ, у який доведеться потрапити юнакові, ні довколишнє суспільство, до якого він повинен заздалегідь пристосуватися, ні життєві колізії, до яких юнак повинен наперед

добре підготуватись, укріплений та озброєний (інакше він не зможе ні встояти, ні захищатися), не бере до уваги ця система виховання. Наші школи не дають своїм учням такої підготовки, важливішої, ніж будь-яка інша, не озброюють його необхідною твердістю здорового глузду, волі й нервів. Навпаки, замість того щоб підготувати учня для майбутніх умов життя, школа позбавляє його необхідних для цього якостей. Унаслідок цього його вступ у життя, його перші кроки на ниві практичної діяльності часто супроводжуються низкою неприємних поразок, що викликають у нього почуття жалю і образи, яке довго не зникає і часом калічить його назавжди. Це важке і небезпечне випробування; моральна і розумова рівновага від цього може постраждати і є ризик, що вона ніколи цілком не відновиться. Розчарування настає занадто раптово і буває занадто повним; омана була занадто велика і дуже великими будуть неприємності”.

Це були практично останні сторінки, які написав Тен. Вони чудово резюмують результати довгого досвіду великого філософа. Я думаю, що вони абсолютно незрозумілі, на жаль, для професорів наших університетів, які не бували за кордоном. Виховання – єдиний засіб, яким ми володіємо, щоб хоч трохи вплинути на душу народу, і сумно думати, що у Франції майже ніхто не здатен зрозуміти, що наше сучасне виховання становить небезпечний елемент швидкого занепаду, і замість того, щоб розвивати нашу молодь, воно псує і принижує її.

Корисно було б зіставити ці сторінки Тена зі спостереженнями над виховною системою в Америці Поля Бурже*, зібраними в його прекрасній книзі “*Outre-Mer*”. Визнавши також, що наша виховна система створює тільки обмежених буржуа без ініціативи і без волі або анархістів, – “два типи, однаково небезпечні, цивілізованої людини, яка безплідно тиняється серед безсилої вульгарності або захоплена божевіллям руйнування”, – автор наводить порівняння, що вельми заслуговують на увагу. Він порівнює наші французькі ліцеї, ці фабрики дегенерації, й американські школи, які чудово готують людину до життя. Тут можна ясно бачити прірву між справді демократичними народами і такими, у яких демократичні ідеї існують тільки в промовах, а не в думках†.

---

* **Поль Бурже** (Paul Bourget; 1852–1935) – французький письменник і критик, відомий, насамперед, своїми психологічними романами. П’ять разів номінувався на Нобелівську премію з літератури. Найбільший успіх у Франції та за її межами мав роман “Учень” (1889). У цьому романі П. Бурже порушує важливе питання про відповідальність вчених, філософів, письменників за погляди, які вони висловлюють і які безпосередньо впливають на життєвий шлях нових поколінь. У книзі “*Outre-mer: Impressions of America*” (За океаном. Враження Америки) (1895) критично описав свої враження після відвідування США в 1893 р. [прим. ред.].

† Цю тему Г. Лебон розвинув у своїй пізнішій праці “Психологія соціалізму”. Зокрема, він пише: “Недоуками я називаю тих, хто не має інших знань, крім книжкових, а тому не має жодного поняття про дійсне життя. Вони – продукт наших університетів і шкіл, цих жалюгідних “фабрик виродження”, зі згубною діяльністю яких нас ознайомив пан Тен і багато інших. Професор, вчений, студент нерідко багато років і дуже часто на

Чи ми далеко відійшли у попередніх рядках від психології натовпу? Ні, звичайно. Щоб зрозуміти ідеї та вірування, що проростають сьогодні у натовпі і готові завтра розцвіти сповна, ми повинні знати, як готувався ґрунт для цього. Освіта, яку дають молодому поколінню в якій-небудь країні, дозволяє передбачити, яка доля очікує цю країну. Виховання, що отримує сучасне покоління, виправдовує найсумніші прогнози. Освіта і виховання певною мірою можуть поліпшити або зіпсувати душу натовпу. Тому необхідно було вказати, як діє на неї сучасна система і як маса байдужих і нейтральних індивідів перетворилася поступово на величезну армію невдоволених, які готові коритися всіляким навіюванням утопістів і риторів. Саме у школах сьогодні формуються невдоволені й анархісти та готується майбутній занепад латинських народів.

все життя залишаються недоуками. Молодий англієць, молодий американець, якому лише 18 років від народження, який об'їздив світ, ознайомився з технічною діяльністю і вмів бути самодостатнім, – не є недоуком і ніколи не буде невдахою. Він може дуже погано знати грецьку і латинську мови або теоретичні науки, але навчився розраховувати тільки на самого себе і керувати собою. Він володіє такою дисципліною розуму, тією звичкою роздумувати і міркувати, яких ніколи не давало одне лише читання книг...

Невдахи, невизнані генії, адвокати без практики, письменники без читачів, аптекарі та лікарі без пацієнтів, низькооплачувані викладачі, власники різних дипломів, які не знайшли занять, професійно непридатні службовці тощо – все це природні послідовники соціалізму. Насправді вони мало цікавляться власне доктринами соціалізму. Все, про що вони мріють, – це створити за допомогою насильства суспільство, в якому вони були б господарями. Їхні крики про рівність і рівноправність анітрохи не заважають їм із презирством ставитися до простолюдина, який не отримав, як вони, книжкової освіти. Вони вважають себе значно вищими від робітника, тоді як насправді, через надмірний егоїзм та низьку практичність, їх цінують набагато менше ніж робітника. Якби вони стали господарями становища, то їх самовладдя не поступилося б самовладдям Марата, Сен-Жюста або Робесп'єра – цих типових зразків невизнаних недоуків" [прим. ред.].

Розділ II

Безпосередні рушійні сили поглядів натовпу

У попередньому розділі ми вивчили віддалені й підготовчі чинники, які надають душі натовпу особливої сприйнятливості, завдяки якій в натовпі виникають певні почуття та ідеї. Тепер нам потрібно розглянути чинники, які діють на натовп безпосередньо. У наступному розділі побачимо, як треба поводитися з цими чинниками, щоб могли проявитися всі їх ефекти.

У першій частині цієї роботи ми вивчили почуття, ідеї та міркування натовпу і можемо звідси вивести загальний висновок про способи впливу на душу натовпу. Ми вже знаємо, що вражає уяву натовпу, яку силу і заразливість мають навіювання, особливо подані у формі образів. Але оскільки походження навіювань доволі різноманітне, то і фактори, які здатні діяти на душу натовпу, можуть бути дуже різні. Тому необхідно вивчити їх окремо. Таке дослідження не буде марною роботою. Натовп трохи скидається на сфінкса з античної казки: треба або навчитися вирішувати загадки, які пропонує нам його психологія, або ж покійно змиритися з тим, що натовп поглине нас.

§1. Образи, слова і гасла

Вивчаючи уяву натовпу, ми бачили, що на нього дуже легко діяти, особливо образами. Такі образи не завжди доступні, але їх можна викликати, вміло застосовуючи слова і гасла. Майстерно викарбувані гасла справді здобувають ту магічну силу, яку їм приписували колись адепти магії. Вони можуть здійснити в душі натовпу найстрашніші бурі, але вміють також і приборкати їх. Можна було б спорудити піраміду, набагато вищу за піраміду Хеопса, з кісток лише тих людей, які стали жертвами могутності слів і гасел.

Могутність слів тісно пов'язана з викликаними ними образами й абсолютно не залежить від їх реального значення. Дуже часто слова, сенс яких цілком визначений, найбільше діють на натовп. Такі, наприклад, терміни: демократія, соціалізм, рівність, свобода тощо настільки невизначені, що навіть у товстих томах не вдається з достатньою точністю розтлумачити їх зміст. Водночас в них, безсумнівно, криється магічна сила, наче насправді в цих словах приховано вирішення всіх проблем. Вони синтезують найрізноманітніші невідомі прагнення, і сподівання різноманітних прагнень, і надію на їх виконання.

Ні розум, ні переконання не здатні боротися проти певних слів і певних гасел. Їх вимовляють перед натовпом з благоговінням, і одразу ж вираз обличчя стає шанобливим, а голови схиляються. Багато хто бачить у них сили природи або надприродні сили. Від них зринають в душах грандіозні та невизначені образи, але невизначеність, яка їх розмиває, тільки збільшує їхню таємничу

силу. Їх можна порівняти з тими таємничими божествами, які приховані за скинією, до яких віряни наближаються із побожним трепетом.

Образи, які постають за словами, незалежно від їхнього змісту, змінюються від віку до віку, від народу до народу, хоча самі гасла залишаються незмінними. З деякими словами тимчасово пов'язані всім відомі образи, які вони викликають. Слово відіграє у такому разі роль дзвінка, що зумовлює їх появу.

Не всі слова і гасла мають здатність викликати образи. Інколи слова, що формували раніше образи, зношуються і вже більш нічого не пробуджують у свідомості. Вони стають тоді порожніми звуками, єдина користь від яких – звільнити тих, хто їх вживає, від обов'язку думати. Маючи невеликий запас таких гасел та загальних місць, які завчовуємо в молодості, ми володіємо всім необхідним, щоб прожити життя, не втомлюючи себе роздумами.

Слова, що входять до складу якої-небудь відомої мови, з плином століть змінюються дуже повільно, але безупинно змінюються образи, які вони викликають, і значення, якого їм надають. І саме тому я дійшов висновку в іншій книзі, що точний переклад виразів якої-небудь мови, особливо якщо йдеться про зниклий народ, – справа абсолютно нездійсненна. Що ми насправді робимо, замінюючи французьким терміном латинський, грецький або санскритський, чи намагаємося зрозуміти книгу, написану нашою рідною мовою два-три століття тому? Ми просто замінюємо образами та ідеями, що сформувалися в нашому розумі під впливом сучасного життя, ті поняття і образи, які зовсім не схожі на наші, що зародилися під впливом давнього життя в душі рас, умови існування яких були абсолютно іншими. Коли діячі Революції копіювали греків і римлян, хіба вони не надавали словам древніх саме того сенсу, якого вони ніколи не мали? Яка схожість можлива між установами древніх греків і тими, які в наш час мають аналогічні назви? Чи не була в ті часи республіка, аристократична по суті установа, зібранням дрібних деспотів, які панували над натовпом рабів, яких утримували в абсолютному підпорядкуванні? Ці комунальні аристократії, основані на рабстві, не проіснували б і хвилини без нього.

А хіба слово “свобода” могло означати те саме, що означає тепер, в таку епоху, коли навіть не підозрювали про можливість свободи думки і не було більшого й рідкіснішого злочину, як сперечатися про богів, закони і звичаї міста? Слово “батьківщина”, наприклад, у душі якого-небудь афінянина або спартанця було тільки культом Афін або Спарти, а зовсім не усієї Греції, що складалася із міст, які конкурували між собою і вели постійну війну одне з одним. Який сенс мало це саме слово “батьківщина” у древніх галлів, розділених на племена, що конкурували, відрізнялися расою, мовою і релігією, які легко переміг Цезар, бо завжди мав серед них союзників? Тільки Рим дав Галлії батьківщину, забезпечивши їй політичну і релігійну єдність. Навіть не заглядаючи так далеко, бачимо, що всього лише два століття тому слово “батьківщина” французькі аристократи на кшталт великого Конде, які уклали союз з іноземцями проти свого монарха, розуміли зовсім не так, як тепер. І хіба те саме

слово не мало іншого сенсу для емігрантів, які думали, що коряться законам честі, ведучи боротьбу проти Франції? Вони, безперечно, вважали, що дотримуються цих законів, оскільки феодальний закон прикріплює васала до його володаря, а не до землі, й там, де жив цей володар, там і була справжня батьківщина.

Є багато слів, значення яких змінилося через віки, і дістатися до початкового їх сенсу зовсім не легко. Справедливо кажуть, що треба багато прочитати, перш ніж зможеш хоч якось збагнути, що означали для наших предків такі слова, як король і королівська родина. Що ж тоді можна сказати про складніші терміни?

Тому слова мають лише перехідне значення, змінюючись від століття до століття та від народу до народу. І коли ми хочемо діяти цими словами на натовп, то насамперед повинні знати, що вони для нього означають в цей момент, а ніяк не те, що колись означали або можуть означати для осіб з іншою психічною конституцією.

Отже, коли після різних політичних потрясінь і змін переконань у натовпі виникає глибока антипатія до образів, які викликають певні слова, то першим обов'язком справжнього державного діяча повинна стати зміна слів. При цьому він, зрозуміло, не повинен торкатися суті речей, оскільки ці останні занадто тісно пов'язані зі спадковою організацією народу, щоб їх можна було змінити. Розсудливий Токвіль давно вже звертав увагу на те, що робота консульства та імперії полягала переважно в тому, щоб переодягнути в нові слова більшість інституцій минулого, тобто замінити слова, що викликали неприємні образи в уяві натовпу, іншими, новизна яких заважала появі цих образів. Так змінені були, наприклад, назви податків, хоча податки і збори залишилися по суті ті самі.

Отже, одна з найважливіших функцій державних діячів – перейменування за допомогою популярних або принаймні нейтральних слів речей, які для натовпів нестерпні під старими назвами. Могутність слів така велика, що варто тільки придумати вишукані назви для яких-небудь найогидніших речей, щоб натовп негайно ж прийняв їх. Тен справедливо зауважує, що саме проголошуючи свободу і братство, – слова, дуже популярні в ті часи, – якобінці могли

“...встановити деспотизм, гідний Дагомеї, суд, гідний інквізиції, та організувати людські гекатомби, що нагадують гекатомби древньої Мексики”.

Мистецтво правителів, а також юристів саме і полягає у тому, щоб вміти поводитися зі словами. Головні труднощі цього мистецтва полягають у тому, що в одному і тому ж суспільстві, але в різних соціальних прошарках, у ті самі слова вельми часто вкладають абсолютно різний зміст. Вони ніби вживають ті самі слова; але ніколи не говорять однією мовою.

У попередніх прикладах ми вказували на час як на головний фактор зміни значення слів. Якщо ми долучимо і расу, то побачимо, що в ту саму епоху в народів, однаково цивілізованих, але різних рас, ті самі слова виражають часто дуже різні ідеї. Важко зрозуміти всі ці відмінності без численних подорожей,

тому не буду на них наполягати. Обмежуся лише вказівкою на те, що слова, найуживаніші в натовпі, мають різний зміст у різних народів. До таких належать, наприклад, слова *демократія* і *соціалізм*, які сьогодні так часто використовують.

Ці слова, насправді, викликають абсолютно протилежні ідеї та образи в душі романських і англосаксонських народів. Серед латинян слово “демократія” означає передусім зникнення волі та ініціативи особистості перед волею та ініціативою громад, які репрезентує держава. На державу все більше покладається обов’язок керувати всім, централізувати, монополізувати та виготовляти. Саме до держави звертаються постійно всі без винятку партії – радикали, соціалісти чи монархісти. В англосаксів, особливо в Америці, те саме слово “демократія” означає, навпаки, найширший розвиток волі та особистості, якомога більше відсторонення держави, якій, поза поліцією, армією і дипломатичними відносинами, нічим не дають керувати, навіть справою народної освіти. Отже, те саме слово, яке в одного народу означає обмеження волі й індивідуальної ініціативи і переважання держави, в іншого набуває зовсім іншого змісту й означає надмірний розвиток саме індивідуальної волі й ініціативи та повне усунення держави*.

§2. Ілюзії

Починаючи із самої зорі цивілізації, натовп постійно перебував під впливом ілюзій. Найбільше храмів, статуй і вівтарів споруджено саме творцям ілюзій. Колись панували релігійні ілюзії, сьогодні на сцену виходять філософські та соціальні, але ці грізні володарки завжди опинялися на чолі цивілізацій, послідовно розвивалися на нашій планеті. В ім’я ілюзій споруджували храми Халдеї та Єгипту, середньовічні релігійні будівлі, і в ім’я цих самих ілюзій відбувся переворот в Європі сто років тому. На всіх наших мистецьких, політичних або соціальних поняттях неодмінно є могутній відбиток ілюзій. Людина іноді розсипає на порох ці ілюзії ціною жахливих переворотів, але вона завжди буває змушена знову витягти їх з-під руїн. Без цих ілюзій їй не вдалося б вийти зі стану примітивного варварства, і без них вона невдовзі знову повернулася б у той самий стан. Все це порожні тіні, дочки наших мрій, але вони змусили народи створити все те, що становить тепер пишність мистецтва та велич нашої цивілізації.

Один автор, який підсумовує наші знання, написав:

“Якби можна було знищити в музеях і бібліотеках і розбити об каміння паперті всі твори і художні пам’ятники, натхненні релігією, що ж би залишилося

---

* У “Психологічних законах еволюції народів” я детально зупинився на відмінності, яка відмежовує латинський демократичний ідеал від англосаксонського демократичного ідеалу.

від великих мрій людства? Давати людям свою частку надії та ілюзії, без яких вони не могли б існувати, – ось призначення богів, героїв і поетів. Впродовж п'ятидесяти років наука, здавалося б, намагалася взяти на себе це завдання. Але в серцях людей, які прагнуть ідеалу, її скомпрометувало те, що вона не наважується обіцяти доволі багато і не вміє достатньо брехати”.

Філософи останнього століття із великим завзяттям намагалися знищити релігійні, політичні та соціальні ілюзії, якими жили наші предки. Але руйнуючи ці ілюзії, вони водночас висушили джерела надії та смиренності. І позаду розвіяних химер вони наткнулися на сліпі та глухі сили природи. Невблаганні, безжальні до слабкості, вони не знають співчуття.

Незважаючи на весь свій прогрес, філософія досі ще не змогла запропонувати натовпові будь-якого ідеалу, який міг би зачарувати його; але оскільки натовпові конче потрібні ілюзії, то він інстинктивно, як метелик, що летить на світло, звертається до риторів, які йому їх пропонують. Головним фактором еволюції народів ніколи не була істина, але завжди омана. І якщо соціалізм сьогодні такий могутній, то лише тому, що це єдина ілюзія, яка ще живе. Незважаючи на всі наукові демонстрації, він продовжує посилюватись. Його головна сила полягає у тому, що його захищають уми, недостатньо обізнані з реальностями речей, щоб наважитися сміливо обіцяти щастя людині. Соціальна ілюзія панує сьогодні над усіма нагромадженими руїнами минулого, і майбутнє належить їй. Натовп ніколи не прагнув до істини. Він відвертається від фактів, які викликають його незадоволення, вважає за краще поклонятися омані, якщо тільки ця омана приваблює його. Хто знає, як обдурити натовп, той легко стає його володарем; хто ж прагне навчити, той завжди буває його жертвою.

§3. Досвід

Досвід є, напевно, єдиним ефективним засобом для тривкого зміцнення якоїсь істини в душі натовпу і руйнування ілюзій, що стали надто небезпечними. Ще потрібно, щоб досвід здобувався у дуже великих масштабах і дуже часто повторювався. Досвід одного покоління зазвичай не приносить користі наступному, ось чому марно посилатись на історичні факти як приклади. Єдина користь таких демонстрацій полягає лише в тому, що вони показують, насільки необхідно зі століття в століття повторювати досвід, щоб він міг хоч якось вплинути і похитнути бодай одну-єдину оману, якщо тільки вона міцно вкоренилася в душі натовпу.

Наше століття, так само, як і попереднє, ймовірно, ставитимуть у приклад історики майбутнього як еру цікавих дослідів. І справді, ні в які інші століття їх не проводили так багато!

Найграндіознішим з усіх цих дослідів була, безперечно, Французька революція. Щоб виявити істину, яка полягає в тому, що не можна переробити в усіх

відношеннях яке-небудь суспільство лише на підставі вказівок чистого розуму, довелося втратити кілька мільйонів людських життів і збурювати Європу впродовж цілих двадцяти років. Щоб довести на досвіді, як дорого обходяться народам цезарі, яких вони вітають радісними криками, знадобилася ціла низка руйнівних випробувань протягом аж п'ятдесят років, але, попри всю їх очевидність, вони все ще, мабуть, недостатньо переконливі. Тим часом перший з цих дослідів коштував три мільйони людських життів і був причиною навали; а другий спричинив розкладання і необхідність утримувати постійні армії. Третій досвід трохи не реалізувався нещодавно і, ймовірно, рано чи пізно це буде-таки зроблено. Щоб переконати цілий народ у тому, що величезна німецька армія зовсім не була, як вчили нас до 1870 р., тільки нешкідливою національною гвардією*, знадобилася жахлива війна, що коштувала нам дуже дорого. Щоб визнати, нарешті, що протекціонізм руйнує народи, які вводять його у себе, потрібно принаймні двадцять років катастрофічного досвіду. Приклади ці можна наводити до нескінченності.

§4. Глузд

Перераховуючи фактори, які здатні справити враження на душі натовпу, ми могли б зовсім не відзначити причину, якби не необхідність вказати негативне значення її впливу.

Ми зазначали вже, що на натовп не можна впливати міркуваннями, оскільки йому доступні тільки грубі асоціації ідей. Тому-то верховоди, які вміють справляти враження на натовп, завжди звертаються до його почуттів, а не до його глузду. Закони логіки на нього не впливають†. Щоб переконати

---

* Думка натовпу склалася в цьому випадку унаслідок грубих асоціацій різних речей, які абсолютно не схожі між собою, механізм утворення яких я виклав вище. Наша національна гвардія тих часів складалася із миролюбних крамарів без жодних ознак дисципліни і не могла сприйматися серйозно; тому все, що носило аналогічну назву, викликало ті самі образи і внаслідок цього вважалося такою ж нешкідливою інституцією. Тоді помилки натовпу поділяли, як це загалом часто трапляється з якимись загальними думками, і ті, хто верховодив у ньому. У своїй промові, виголошеній 31 грудня 1887 року в палаті депутатів, яку відтворив пан Олів'є в його останній книзі, пан Т'єрі, який часто дотримувався думки натовпу, але ніколи його не випереджував, стверджував, що Пруссія, крім діючої армії, яка приблизно дорівнює французькій армії, не має нічого іншого, за винятком національної гвардії, подібної до тієї, якою ми володіємо, а тому не становить серйозної небезпеки. Ці твердження вищезазначеного державного діяча виявилися настільки ж правильними, як і його передбачення про майбутнє залізниць.

† Мої перші спостереження над мистецтвом справляти враження на натовп і над тим, як мало діє логіка в цьому випадку, відносяться до часів облоги Парижа, того дня, коли я побачив, як вели в Лувр, де засідав у той час уряд, маршала В., якого шалений

натовп, треба спочатку добре усвідомити почуття, які надихають його, прикинутися, що поділяєш їх, потім спробувати їх змінити, долучаючи за допомогою первинних асоціацій якісь привабливі натовпові образи. Треба також вміти повернутися назад за потреби, і головне – розпізнавати щомиті ті почуття, які зринають у натовпі.

Ця необхідність постійно змінювати свою промову відповідно до ефекту, що виникає в момент її проголошення, прирікає на невдачу всякі наперед підготовлені та завчені промови. У такій промові оратор стежить тільки за розвитком власної думки, а не за розвитком думок своїх слухачів, і вже тільки тому вплив його стає абсолютно мізерним.

Логічні уми, які звикли переконувати ланцюгами міркувань, що впливають один з іншого, неодмінно вдаються до такого ж способу переконання, коли звертаються до натовпу, і завжди бувають здивовані тим, як мало діють на нього аргументи. “Звичайні математичні висновки, які основані на силогізмі, тобто на ланцюжках ідентичностей, – пише логік, – необхідні... Їх необхідність змусила б погодитися навіть неорганічну масу, якби вона була здатна слідувати ланцюжку ідентичності”. Без сумніву; але натовп так само не здатний дотримуватися його і навіть чути, подібно до органічної маси. Спробуйте, наприклад, подіяти міркуваннями на примітивний розум, на дикунів або дітей, і ви тоді цілком переконаєтеся, як мало значить такий метод аргументації.

Не варто навіть ходити до примітивних істот, щоб переконатися в повній неспроможності їхніх міркувань, коли їм доводиться боротися з почуттями. Пригадаймо тільки, як несхитно трималися протягом довгих століть релігійні забобони, що суперечать навіть найпростішій логіці. Протягом більш ніж двох тисяч років найблискупіші генії схилялися перед їхньою владою, і лише в сучасну добу з’явилася можливість спростовувати їх достовірність. У середні віки і в епоху Відродження було немало освічених людей, але не було жодного, кого за допомогою міркувань вдалось би переконати в дитинності всіх цих забобонів, заронивши хоча б слабкі сумніви щодо злодіянь диявола і необхідності спалення відьом.

натовп звинувачував у тому, що він знімав план укріплень, щоб продати його пруссакам. Один із членів уряду, відомий оратор Г. П. вийшов умовляти натовп, який вимагав негайно стратити свого бранця. Я очікував, що промовець доведе натовпові безглуздість звинувачень, сказавши, що звинувачуваний маршал сам був одним з будівників цих споруд і що плани цих укріплень продаються у всіх книгарнях. На мій превеликий подив (я був тоді дуже молодий), я почув зовсім інші слова. “Розправа буде здійснена, – кричав промовець, наближаючись до бранця, – і розправа найбезжалісніша. Дайте уряду національної оборони закінчити ваше розслідування. Ми ж поки замкнемо обвинуваченого”. Натовп негайно заспокоївся, задоволений цим удаваним виконанням своїх вимог, і через чверть години маршал зміг спокійно повернутися додому. Але його неминуче розтерзали б на частини, якби промовець почав наводити розлютваному натовпові логічні аргументи, які мені через молодість здавалися такими переконливими.

Чи варто шкодувати про те, що натовп ніколи не керується глуздом? Ми не наважилися б стверджувати це. Навряд чи голос розуму міг би вивести людство на шлях цивілізації й надати йому тієї запальності й сміливості, які викликали в ньому химери. Безперечно, ці химери, дочки несвідомого, були необхідні. Кожна раса має у своїй духовній організації ті закони, які керують її долею, і можливо, цим законам вона підкоряється згідно з фатальним інстинктом у всіх своїх починаннях, навіть найнерозважливіших. Іноді нам здається, що народи підкоряються таємним силам, подібним до тих, які змушують жолудь розвиватися поступово в дуб або комету рухатися по своїй орбіті.

Те незначне, що можемо дізнатися про ці сили, ми повинні відшукувати в загальному ході еволюції народу, а не в окремих фактах, з яких складається ця еволюція. Якщо ж брати до уваги тільки такі ізольовані факти, то може здатися, що історією керують найнеймовірніші випадковості. Хіба, наприклад, не неймовірний факт те, що кілька арабських ватаг, вийшовши з пустель, змогли перемогти наймогутнішу частину старого греко-римського світу і заснувати імперію, ще більшу, ніж імперія Олександра? Досі неправдоподібно, що в дуже старій і дуже ієрархічній Європі якийсь невідомий лейтенант артилерії зміг досягти правління над безліччю народів і королів.

Залишимо, отже, розум філософам, але не вимагатимемо від нього занадто значного втручання в справи управління людьми. Не завдяки розуму, а найчастіше незважаючи на нього, народилися такі почуття, як честь, самовідданість, релігійна віра, любов до слави і до Батьківщини, які досі були головними джерелами всіх цивілізацій.

Розділ III

Лідери натовпу та їх способи переконання

Душевна конституція натовпу тепер нам відома, і ми також знаємо, які мотиви здатні вразити його душу. Ми ще не з'ясували, як слід застосовувати ці сили та чим їх можна корисно реалізувати.

§1. Лідери* натовпу

Як тільки певна кількість живих істот об'єднується, чи то стадо тварин, чи натовп людей, вони інстинктивно потрапляють під владу вождя.

У натовпі людей вождь часто буває тільки лідером, однак роль його значна. Його воля становить те ядро, навколо якого формуються та ідентифікуються погляди. Він є першим елементом організації різнорідного натовпу і готує в ній організацію, подібну до організації секти. Поки ж це не станеться, він керує ним. Натовп – покірне стадо, яке не може обійтися без чередника.

Провідник зазвичай спочатку сам один з-поміж тих, кого провадять. Він так само був загипнотизований ідеєю, апостолом якої став згодом. Ця ідея настільки оволоділа ним, що все навколо зникло для нього, і всяка протилежна думка йому здається вже помилкою і забобоном. Наприклад, Робесп'єр, загипнотизований філософськими ідеями Руссо, користувався методами інквізиції для їх поширення.

Зазвичай лідери не належать до мислителів – це люди дії. Вони не дуже чіткі й не володіють особливою проникливістю, бо гострий зір призводить переважно до сумнівів і бездіяльності. Найчастіше ватажками стають психічно неврівноважені люди, напівбожевільні, інколи на межі божевілля. Якою б не була безглузда ідея, яку вони захищають, і мета, до якої вони прагнуть, їх переконання неможливо похитнути ніякими доводами розуму. Зневага й переслідування не відвертають їх від вибраного шляху, а лише сильніше збуджують. Особисті інтереси, родина – все приноситься в жертву. Інстинкт самозбереження у них зникає до такої міри, що єдина нагорода, якої вони прагнуть, – стати мучениками за свою віру. Сила їхньої власної віри надає їхнім словам величезної переконливості. Народ завжди готовий слухати людину, яка

---

* В оригіналі автор вживає французький термін “meneur”, що в перекладі українською може означати “лідер, ватажок, провідник, вождь”. В українській мові всі ці слова мають особливу конотацію. Далі вживатимемо всі ці терміни, беручи до уваги смислове навантаження тексту. Наприклад, лідера масового профспілкового руху не зовсім коректно назвати ватажком, як і ватажка злочинного натовпу іменувати провідником [прим. ред.].

обдарована сильною волею і яка вміє її нав'язати. Люди в натовпі втрачають власну волю й інстинктивно звертаються до того, хто цю волю виявляє.

Провідників у народів ніколи не бракувало, але ці провідники завжди мали володіти дуже твердими переконаннями, оскільки лише такі переконання роблять з них апостолів. Часто провідниками стають спритні красномовці, що думають лише про свої особисті інтереси й діють, потураючи найнижчим інстинктам натовпу. Вплив, якого вони добиваються, може бути величезним, але завжди дуже короткотривалий. Великі фанатики, які бентежили душі натовпів, Петро Пустельник, Лютер, Савонарола, діячі Революції, тільки тоді зачаровували інших, коли самі були захоплені певною ідеєю. Тоді їм вдавалося створити в душі натовпу ту грізну силу, що називають вірою, яка робить людину абсолютним рабом своєї мрії.

Роль всіх великих очільників полягає здебільшого в тому, щоб створити віру, як-от – релігійну, політичну, соціальну, віру в якусь справу, людину чи ідею. Саме тому їхній вплив завжди був дуже великий. З усіх сил, якими володіє людство, сила віри завжди була наймогутнішою, і недарма в Євангелії сказано, що віра може зрушити гори. Дати людині віру – це збільшити її сили в десятки разів. Великі історичні події народжувалися в головах і серцях простих вірян, за якими нічого не було, окрім цієї віри. Не вчені й філософи, й тим паче не скептики були засновниками великих релігій, що панували над світом та величезних імперій, що простягалися від однієї півкулі Землі до іншої!

У всіх цих випадках, звичайно, діяли великі провідники людства, а їх не так багато в історії. Вони перебувають на вершині низхідного ланцюжка собі подібних, що поступово спускається від цих могутніх володарів над умами натовпу до робітника, який у задимленій кнайпі повільно переконує своїх товаришів, постійно повторюючи деякі фрази, сенсу яких він сам не розуміє, але які, на його думку, здатні неодмінно здійснити всі мрії та всі сподівання.

У всіх соціальних сферах, від найвищих до нижчих, якщо тільки людина не наодинці, вона легко потрапляє під вплив якогось провідника. Більшість людей, особливо в народних масах, за межами вузького кола своїх зацікавлень і занять не мають жодного чіткого та аргументованого уявлення про що-небудь. Такі люди не здатні управляти собою. Ватажок слугує їм поводитирем. Його можна замінити, якщо потрібно, але лише неадекватно, тими газетами, які формують думки своїх читачів і надають їм готові пропозиції.

Влада ватажків дуже деспотична, але досягти успіху може лише завдяки цьому деспотизму. Неважко переконатися, як легко провідники робітництва змушують коритися собі навіть найбурхливіші натовпи, хоча для підтримки своєї влади не мають ніяких засобів. Вони визначають тривалість робочого дня, величину заробітної плати, організовують страйки, вирішують, коли їх починати і в який час припиняти.

У наш час провідники натовпу все більш і більш намагаються заступити публічну владу, яка втрачає значення через чвари. Тиранія цих нових верховод

змушує натовпи підкорятися їм набагато слухняніше, ніж вони підкорялися своєму уряду. Якщо ж внаслідок якої-небудь випадковості ватажок зникає і не відразу його замінюють іншим, то натовп знову стає простим збіговиськом без будь-якої згуртованості та стійкості. Під час останнього страйку кучерів омнібусів у Парижі досить було заарештувати двох ватажків, які верховодили, щоб страйк одразу ж припинився. В душі натовпу переважає не прагнення до свободи, а потреба підпорядкування; натовп так жадає коритися, що інстинктивно підкоряється тому, хто оголошує себе його володарем.

Клас провідників зручно поділити на дві категорії. До однієї належать енергійні люди із сильною, але миттєвою волею; до іншої – провідники, які трапляються набагато рідше, сильною, але водночас стійкою волі. Перші – сміливі, зухвалі, хоробрі. Вони особливо придатні для раптових зухвалих заходів, для того, щоб підняти маси, незважаючи на небезпеку, і перетворити молодих рекрутів на героїв. Такими були, наприклад, Ней і Мюрат за часів першої Імперії. Таким є сьогодні Гарібальді, авантюрист без ніяких особливих талантів, але дуже енергійний, який зумів захопити колишнє Неаполітанське королівство, маючи в своєму розпорядженні лише жменьку людей, тоді як королівство захищала дисциплінована армія.

Але енергія цих ватажків, хоча і дуже могутня, зберігається недовго і зникає разом зі збудником, що викликав її появу. Дуже часто герої, котрі проявили таку енергію, повернувшись до повсякденного життя, демонстрували дивовижну слабкість. Вони проявляли повну нездатність думати і керувати своїми вчинками в найпростіших обставинах, хоча так добре вміли керувати іншими людьми. Такі провідники можуть виконувати свою функцію лише за тієї умови, якщо ними керують і постійно спонукають, якщо завжди над ними стоїть людина чи ідея, що вказує їм правильний напрям дії.

Друга категорія провідників, із впертою і довготривалою волею, не настільки блискуча, але набагато впливовіша. До цієї категорії належать справжні засновники релігій та творці великих справ: святий Павло, Магомет, Христофор Колумб, Лессепс. Чи розумні вони, чи обмежені – не має значення, світ завжди належатиме їм! Їх неослабна воля є такою вкрай рідкісною і безмежно могутньою якістю, що змушує все коритися. Не завжди вдається ясно уявити, на що здатна наполеглива і сильна воля: ніщо не може протистояти такій волі – ні природа, ні боги, ні люди.

Найновіший приклад того, що може зробити сильна і наполеглива воля, подає нам знаменита людина, яка розділила два світи і виконала завдання, яке марно намагалися здійснити впродовж трьох тисяч років найвеличніші володарі. Пізніше цю людину спіткала невдача в подібному починанні, але тоді вже настала старість, перед якою все згасає, навіть воля.

Якщо хочемо показати, що може зробити сильна воля, потрібно лише детально викласти історію труднощів, які довелося подолати, щоб прорити Суецький канал. Очевидець, доктор Казалес, у декількох захоплюючих рядках резюмує цю велику справу, про здійснення якої розповідав сам її безсмертний автор*:

“Він розповідав день у день всі епізоди епопеї каналу. Він розповідав, як йому треба було подолати все неможливе і зробити його можливим, взяти гору над усіма перешкодами, коаліціями, невдачами, бідами і розмаїтими поразками. Однак ніщо не могло довести його до зневіри, змусити впасти духом. Він згадував, як повстала і безустанно нападала на нього Англія, яку нерішучість виявляли Єгипет і Франція; як французький консул більше від інших перешкоджав початку робіт, і як йому потрібно було протидіяти, наймати робітників, приречених страждати від спраги, відмовляючи їм у прісній воді; він говорив, що Міністерство військово-морського флоту, інженери, всі серйозні люди з досвідом, вчені, але, природно, налаштовані вороже проти його ідеї і до того ж науково переконані в катастрофі, передбачали і обіцяли її в такий-то день і годину, ніби йшлося про сонячне затемнення”.

Книга, яка розповіла б про життя всіх цих великих провідників натовпу, не містила б багато імен; але всі вони очолювали найважливіші події нашої цивілізації та історії.

§2. Способи дії лідерів: твердження, повторення, зараження

Коли потрібно на мить захопити натовп, змусити його відважитись на який-небудь вчинок, наприклад, розграбувати палац, стояти на смерть, захищаючи укріплення або барикаду, треба діяти за допомогою швидких навіювань, і найкращим переконанням є все-таки особистий приклад. Але тоді необхідно, щоб натовп вже був підготовлений певними обставинами, і головне, – щоб той, хто хоче повести його за собою, володів особливою якістю, яку я вивчатиму далі під назвою престиж.

Але якщо йдеться про те, щоб вселити ідеї та переконання у душу натовпу, – наприклад, сучасні соціальні теорії – то лідери застосовують різні способи. Переважно це три дуже чіткі способи: твердження, повторення та зараження своїми ідеями інших. Дія цих способів доволі повільна, але наслідки, яких досягають ними, дуже довготривалі.

---

* **Фердинанд Лессепс** (1805–1894) – французький дипломат, керував будівництвом Суецького каналу. В 1854 р. отримав від правителя Єгипту концесію на спорудження Суецького каналу. Впродовж 1859–1869 років керував цим проектом. Успішне завершення будівництва і відкриття каналу принесли йому заслужену світову славу.

Одна із картин художника Яна Матейка із циклу “Тріумф прогресу”, що прикрашають актову залу Національного університету “Львівська політехніка”, якраз зображає це знамените досягнення людства [прим. ред.].

Чисте і просте твердження, без будь-яких міркувань і доказів, є одним з найпевніших засобів вселення ідеї у свідомість натовпу. Що лаконічніше твердження, то менше воно потребує будь-якої подоби доказів і демонстрацій, тим більший його авторитет. Священні книги та кодекси всіх віків завжди ґрунтувались на простому твердженні. Державні діячі, які закликають захищати будь-яку політичну справу, промисловці, що намагаються поширювати свою продукцію за допомогою оголошень, добре знають цінність твердження.

Твердження лише тоді справляє реальний вплив, якщо воно постійно повторюється і, наскільки це можливо, однаковими термінами. Здається, Наполеон сказав, що існує лише одна серйозна фігура риторики – це повторення. Завдяки повторенню ідея укорінюється в головах настільки міцно, що врешті-решт вже сприймається як перевірена істина.

Вплив твердження на натовп стає зрозумілим, коли ми спостерігаємо його могутню дію на найосвіченіші уми. Ця дія пояснюється тим, що часто повторювана ідея врешті-решт вбудовується в найглибші області несвідомого, а саме там формуються мотиви наших вчинків. Через деякий час ми забуваємо, хто автор твердження, повтореного стільки разів, і зрештою починаємо вірити в нього. Саме цим і пояснюється дивовижна сила реклами. Коли ми сто разів, тисячу разів прочитали, що найкращий шоколад – це шоколад Х, нам починає здаватися, що ми чули це звідусюди, і ми врешті цілковито переконуємося в цьому. Прочитавши тисячі разів, що порошок У врятував таких-то і інших знаменитих людей від небезпечної недуги, ми теж відчуватимемо бажання вдатися до цього засобу, лише занедужавши на

аналогічну хворобу. Читаючи постійно в тій самій газеті, що А – негідник, а У – чесна людина, ми врешті-решт самі вже переконані в цьому, звичайно, якщо тільки не читаємо водночас ще яку-небудь газету, де висловлюється абсолютно протилежна думка. Лише твердження і повторення можуть змагатися одне з одним, оскільки мають однакову силу.

Після того, як будь-яке твердження повторювалося вже достатню кількість разів, і повторення було однотайним, як це можна спостерігати, скажімо, на прикладі деяких фінансових підприємств, що здобули популярність і досить багаті, щоб купити собі підтримку громадської думки, утворюється те, що називається течією думки, і на сцену виходить могутній чинник – *заразливість*. У натовпі ідеї, почуття, емоції, переконання – все набуває такої ж могутньої

сили зарази, яку мають деякі мікроби. Це явище цілком природне, і його можна спостерігати навіть у тварин, коли вони перебувають в стаді. Певну поведінку коня в стайні незабаром імітують інші коні в тій самій конюшні. Паніка, наприклад, або який-небудь безладний рух кількох баранів швидко поширюється на усю отару. У натовпі всі емоції також швидко стають заразними, чим і пояснюється миттєве поширення паніки. Розумові розлади, наприклад, божевілля, також заразливі. Відомо, як часто спостерігаються випадки божевілля серед психіатрів, а останнім часом помічено навіть, що деякі форми божевілля, наприклад агорафобія*, можуть навіть передаватися від людини до тварин.

Зараження не потребує одночасної присутності кількох індивідів у тому самому місці; його дія може проявлятися і на відстані, під впливом певних подій, які скеровують думки всіх голів у одному напрямку та надають їм особливого характеру натовпу. Це помітно особливо в тих випадках, коли уми вже підготовлені заздалегідь непрямими факторами, про які я говорив вище. Ось тому революційний рух 1848 р., розпочавшись у Парижі, відразу поширився на велику частину Європи і похитнув кілька монархій.

Наслідкування, якому приписують таку вагомую роль в соціальних явищах, насправді є лише одним із проявів зараження. В іншому місці я вже багато говорив про вплив наслідкування і тому тут обмежуся лише тим, що відтворю те, що сказав п'ятнадцять років тому і що розвинули потім інші автори в останніх публікаціях:

“Як і тварини, людина за природою схильна наслідувати. Наслідкування стає потребою для неї, за умови, звичайно, що воно є доволі простим, тобто не потребує надзвичайних зусиль. Саме ця потреба і зумовлює могутній вплив того, що ми називаємо модою. Хто ж посміє не підкоритися її владі, все одно, чи стосується це думок, ідей, літературних творів чи ж просто-напросто одягу? Керують натовпом не за допомогою аргументів, а лише за допомогою зразків. У будь-яку епоху існує невелика кількість індивідів, що надихають натовп своїми діями, і несвідома маса наслідує їх. Але ці індивіди не повинні все-таки занадто віддалятися від ідей, що переважають у натовпі, інакше наслідувати буде важко, і тоді весь їхній вплив зведеться нанівець. З цієї причини люди, які набагато вищі від своєї епохи, взагалі не справляють на неї ніякого впливу. Вони занадто віддалені від неї. Тому європейці з усіма перевагами своєї цивілізації настільки незначно впливають на народи Сходу, вони занадто відрізняються від цих народів ...

Подвійний вплив – минулого і взаємного наслідкування – врешті зумовлює у людей однієї і тієї ж країни, однієї і тієї ж епохи таку схожість, що навіть ті, хто найменше мав би піддаватися такому впливу, – філософи, науковці та літератори – виявляють все ж таку родинну схожість у своїх думках і стилі, що за цими ознаками можна відразу ж дізнатися про епоху, до якої вони належать. Досить короткої розмови з якою-небудь людиною, щоб отримати повне уявлення про те, що вона читає, які її звичні заняття та в якому середовищі вона живе”†.

---

* **Агорафобія** (від грец. *Агора* – площа та грец. *Фобос* – страх) – страх відкритого простору й натовпу [прим. ред.]

Заразливість настільки могутня, що вона може вселяти індивідам не тільки певні думки, а й певні почуття. Саме через такі зараження свого часу зневажали певні твори. Наприклад, “Тангойзер”^{*} через кілька років вже викликала захоплення тих самих людей, які її найбільше висміювали.

Думки та переконання поширюються у натовпі саме шляхом зараження, а не міркування. Саме в будинках профспілок унаслідок твердження, повторення та зараження формуються сучасні концепції робітників; переконання натовпів всіх епох виникали таким самим способом. Ренан цілком справедливо порівнює перших засновників християнства “з робітниками-соціалістами, що поширюють свої ідеї від кабаре до кабаре”. І Вольтер сказав, також про християнську релігію, що “впродовж понад сто років її послідовниками були тільки найзневаженіші верстви населення”.

На прикладах, аналогічних тим, які я щойно згадував, можна чітко простежити, як зараження, що діяло спочатку тільки в народних верствах, поступово проникає у вищі шари суспільства. Ми можемо переконатися в цьому на сучасних соціалістичних доктринах, якими сьогодні починають захоплюватися вже ті, хто приречений стати першими жертвами їх торжества. Механізм зараження настільки потужний, що на тлі його дії зникає всякий особистий інтерес.

І тому кожна думка, ставши популярною, врешті-решт набуває такої сили, що проникає у найвищі соціальні верстви і стає там панівною, незалежно від того, наскільки очевидно може бути її безглуздість. У цьому явищі полягає дуже цікава реакція нижчих соціальних верств на вищі, тим більше цікава, що всі вірування натовпу завжди є наслідком якоїсь вищої ідеї, що не здобула ніякого впливу в тому середовищі, де народилась. Зазвичай ватажки, які опинились під впливом цієї ідеї, підхоплюють її, спотворюють, створюють секту, яка теж переінакшує її, а потім поширює її у надрах натовпу, який продовжує спотворювати її все більше і більше.

Ставши нарешті народною істиною, ця ідея в певному розумінні повертається до свого джерела і тоді вже діє на вищі прошарки нації. Зрештою бачимо, що все-таки розум керує світом, але насправді керує здалеку. Філософи, які висловили якісь ідеї, давно вже перетворилися на прах, але завдяки дії механізму, який я щойно описав, їхня думка остаточно торжествує.

[†] Gustave Le Bon “L’homme et les Sociétés”, t. II, p. 116, 1881.

^{*} Йдеться про оперу Ріхарда Вагнера “Тангойзер”. Прем’єра опери відбулася 1845 р. Реакція критики на неї була неоднозначною. Особливо скандальною стала прем’єра опери в Парижі 1860 р. Ймовірно, Г. Лебон, тоді студент першого курсу Паризького університету, був на прем’єрі й став очевидцем неподобств, які влаштувала там група молодиків [прим. ред.].

§3. Престиж

Ідеї, які поширюються унаслідок твердження, повторення і зараження, набувають дуже могутньої таємничої сили, яку називаємо престижем*.

Ідеї або люди, які підпорядковували собі світ, домінували над ним переважно завдяки цій непереборній силі, яку характеризуємо словом престиж. Ми всі розуміємо значення цього слова, але вживаємо часто в таких різних сенсах, що пояснити його нелегко. Престиж може охоплювати протилежні почуття, такі, наприклад, як захоплення і страх. Іноді він може навіть ґрунтуватися на них, а може існувати і без них. Найвищий престиж, наприклад, у померлих, тобто істот, яких ми не боїмося: Олександра, Цезаря, Магомета, Будди. З іншого боку, є також істоти чи ілюзії, яких ми не обожнюємо і не боїмося, наприклад, жажливі божества підземних храмів Індії, які, однак, мають великий престиж.

Престиж насправді є своєрідним пануванням над нашим розумом якоїсь людини, якої-небудь справи або якої-небудь ідеї. Це панування паралізує всі наші критичні здатності й наповнює душу подивом і повагою. Викликане почуття є незрозумілим, як і всі почуття, але, ймовірно, належить до того ж виду, що і гіпноз. Престиж – наймогутніша опора всякого панування. Боги, королі й жінки ніколи б не панували без нього.

Різні види престижу можна, однак, звести до двох основних форм: престиж набутий і престиж особистий. Набутий престиж – це те, що дає ім'я, багатство, репутація. Він може зовсім не залежати від особистого престижу. З іншого боку, особистий престиж – це щось індивідуальне, яке може співіснувати одночасно з репутацією, славою, статками або бути підкріплене ними, але яке може ідеально існувати і без них.

Набутий, або штучний, престиж сьогодні є найпоширенішим. Вже одного факту, що яка-небудь людина займає певну посаду, володіє певним багатством і титулами, часто досить, щоб вона мала престиж, якою б мізерною не була її особиста цінність. Військовий у мундирі, суддя у своїй мантиї завжди мають престиж. Паскаль абсолютно справедливо вказував на необхідність одягати суддів у мантиї та перуки. Без цього вони б втратили три чверті свого авторитету. Найзапекліший соціаліст завжди дещо збентежений, побачивши князя або графа; варто мати такий титул, і найпрозорливіший комерсант легко дозволить себе ошукати†.

---

* В оригінальному французькому тексті автор вживає саме термін “prestige”. В англійському перекладі використано термін “шарм”; в російському – “обаяние”; в німецькому – “Der Nimbus” (ореол, німб) [прим. ред.].

† Із впливом титулів, орденів і мундирів на натовп стикаємось у всіх країнах, навіть там, де найрозвиненіше почуття особистої свободи. Я процитую з цього приводу цікавий уривок з нової книги одного мандрівника, що розповідає так про той престиж, яким користуються деякі особистості в Англії:

Престиж, про який я щойно говорив, – це престиж, яким володіють люди; але поряд з ним можна поставити престиж думок, літературних і художніх творів тощо. В останньому випадку найчастіше престиж є результатом накопиченого повторення. Історія, а особливо історія літератури і мистецтва, – не що інше, як повторення одних і тих самих суджень, які ніхто не намагається заперечувати, і врешті-решт всі повторюють їх так, як вивчили в школі. Є імена і речі, яких ніхто не наважується торкнутися. У наш час читати Гомера дуже нудно, але хто б наважився сказати це вголос? Парфенон у його теперішньому вигляді є непоказною руїною, яка позбавлена будь-якого інтересу, але ця руїна володіє престижем саме тому, що ми уявляємо її не в тому вигляді, в якому вона є, а в супроводі всієї низки історичних спогадів. Характерна властивість престижу саме і полягає у тому, що він не дає змоги бачити предмети такими, якими вони є насправді, й паралізує всі наші судження. Натовпи завжди, а люди вельми часто потребують готових думок з усіх питань. Успіх цих думок абсолютно не залежить від тієї частки істини чи омани, яку вони містять, а виключно лише від ступеня їх престижу.

Тепер говоритиму про особистий престиж. Цей рід престижу абсолютно відрізняється від штучного або набутого престижу і не залежить ні від титулу, ні від влади. Він притаманний лише невеликій кількості людей і надає їм якоїсь магнетичної привабливості, що діє на тих, хто їх оточує, незважаючи навіть на існування між ними соціальної рівності й на те, що вони не мають жодних звичайних засобів для утвердження свого панування. Вони нав'язують свої ідеї, свої почуття тим, хто їх оточує, і ті їм підкоряються, як хижі звірі підкоряються своєму приборкувачу, хоча вони легко могли б його розірвати.

Великі провідники натовпів, такі як Будда, Магомет, Жанна д'Арк, Наполеон, володіли саме такою надзвичайною формою престижу і завдяки йому підпорядковували собі натовпи. Боги, герої та догми нав'язують себе і не обговорюються; вони втрачають силу, як тільки стають предметом публічного обговорення.

Великі люди, про яких я щойно говорив, володіли своєю захоплюючою силою задовго до того, як стали відомими, і вони не стали б такими без неї.

“Багато разів мені доводилося спостерігати особливий стан сп'яніння, який оволодіває навіть найрозсудливішими англійцями, коли вони бачать якого-небудь пера Англії та спілкуються з ним. Вони заздалегідь вже люблять його, лиш би багатство його відповідало його становищу, і в його присутності всі в захопленні від нього. Вони зарум'янюються від задоволення, коли він наближається до них або заговорює з ними; стримувану радість видає незвичний блиск їхніх очей. У них “лорд у крові”, якщо можна так висловитися, як ми говоримо, наприклад, про іспанця, що у нього танці в крові, про німця – що у нього музика в крові, й про француза – що у нього в крові революція. Їхня пристрасть до коней і Шекспіра менш сильна, і вони отримують від неї менше задоволення. “Книга перів” має величезний збут, її можна побачити у всіх на руках так само часто, як і Біблію”.

Звичайно, Наполеон, перебуваючи в зоні своєї слави, здобув величезний престиж завдяки самому факту своєї влади, але все ж цей престиж був притаманний йому і тоді ще, коли він не мав ніякої влади і був абсолютно невідомим. Коли невідомого генерала, завдяки протекції, послали командувати французькою армією в Італії, він опинився серед старих полководців, які готували сухий прийом молодому зловмиснику, якого до них направила Директорія. Але з першої ж хвилини, з першого побачення, без зайвих фраз, погроз або жестів, майбутній великий чоловік підкорив їх собі. Тен запозичує із спогадів сучасників цікаву розповідь про це побачення:

“Дивізійні генерали, серед них Ожеро, старий вояка, грубий і героїчний, який дуже пишався своїм високим зростом і своєю хоробрістю, прибули в головну квартиру вельми упередженими проти височки, присланого з Парижа. Ожеро заздалегідь обурювався, вже склавши собі думку про нього за описом, і не збирався коритися цьому “фавориту Барраса”, “генералу Вандем’єра”, “вуличному генералу”, на якого всі дивилися, як на ведмедя, тому що він завжди тримався осторонь і був замислений, до того ж цей малорослий генерал мав репутацію математика і мрійника. Їх ввели. Бонапарт змусив себе чекати. Нарешті він вийшов, оперезаний шпагою, і, надівши капелюха, пояснив генералам свої наміри, віддав накази та відпустив їх. Ожеро мовчав, і тільки коли вони вже вийшли на вулицю, схаменувся і вибухнув своїми звичайними прокльонами, погоджуючись разом з Массеною, що цей маленький генерал вселив йому страх, і він рішуче не може зрозуміти, чому з першого погляду він відчув себе розчавленим його перевагою”.

Престиж Наполеона ще збільшився під впливом його слави, коли він став великою людиною. Тоді вже його престиж став майже рівносильним престижу якогось божества. Генерал Вандам, революційний вояка, ще більш грубий і енергійний, ніж Ожеро, говорив про нього маршалу Дорнано в 1815 р., коли вони разом піднімалися сходами Тюільрійського палацу:

“Дорогий мій товаришу, цей чорт викликає у мене таке захоплення, яке я не можу собі пояснити, і до того ж настільки, що я, який не боїться ні Бога, ні диявола, наближаючись до нього, тремчу, мов дитина, і він би міг змусити мене пройти через вушко голки, щоб потім кинути мене у вогонь”.

Наполеон викликав таке ж захоплення у всіх, хто наближався до нього*.

---

* Усвідомлюючи цілком свій шарм, Наполеон розумів, що він тільки збільшує його, ставлячись до важливих осіб, які його оточували і серед яких були знамениті члени Конвенту, що свого часу вселяли страх Європі, навіть гірше, ніж до конюхів. Розповіді, що стосуються того часу, містять багато знаменних фактів з цього приводу. Одного разу в Державній раді Наполеон дуже грубо повівся з Беньо, з яким обійшовся, як з неуком і лакеєм. Досягши бажаної дії, Наполеон підійшов до нього і сказав: “Ну, що, великий дурню, ти знайшов, нарешті, свою голову?” Беньо, високий, як майор-барабанщик, нагнувся дуже низько, і маленький чоловічок, піднявши руку, взяв його за вухо, “що було знаком чарівної милості, – пише Беньо, – звичайним жестом пана, який

Маршал Даву, говорячи про особисту відданість та відданість Маре Бонапарту, додавав: “Якби Імператор сказав нам обом: “Інтереси моєї політики вимагають, щоб я зруйнував Париж, і до того ж так, щоб ніхто не міг з нього вийти і врятуватися”, – то Маре, без сумніву, зберіг би цю таємницю, я в тому впевнений, проте не втримався би і вивів з Парижа свою сім’ю, хоч поставив би таємницю під небезпеку. Ну, а я, побоюючись, щоб ніхто не здогадався про цю таємницю, залишив би в Парижі свою дружину і дітей”.

Треба урахувати саме цю дивовижну здатність Наполеона приваблювати до себе, щоб пояснити собі його чудесне повернення з острова Ельби і цю перемогу над Францією самотнього чоловіка, проти якого виступили всі організовані сили великої країни, здавалося, настільки втомленої вже від його свавілля. Але варто було йому тільки глянути на генералів, яких послали, щоб захопити його, і які присягнули це зробити, як всі вони негайно підкорилися його чарівності.

“Наполеон, – пише англійський генерал Уолслі, – висаджується у Франції майже один, як втікач із маленького острова Ельба, і за кілька тижнів йому вдається без будь-якого кровопролиття повалити всю організацію влади у Франції, на чолі якої перебував її законний король. Чи є випадки, де особиста перевага людини проявлялася б дивовижніше? Впродовж всієї цієї останньої його кампанії можна ясно бачити, яку владу він мав над союзниками, змушуючи їх слідувати його ініціативі, і як мало було потрібно, щоб він їх розчавив остаточно”.

Престиж пережив його і продовжував зростати. Завдяки саме цьому престижу потрапив в імператори його безвісний племінник. Спостерігаючи сьогодні відродження легенди про нього, можемо переконалися, наскільки ще могутня ця велика тінь. Знущайтесь над людьми скільки вам завгодно, вбивайте їх мільйонами, водіть навали за навалами, і все вам простять, якщо ви володієте достатнім ступенем престижу і талантом для його підтримки.

Я навів тут абсолютно винятковий приклад престижу, але необхідно було вказати саме на такий випадок, щоб зрозуміти походження великих релігій, великих доктрин і великих імперій. Якщо не взяти до уваги могутню силу престижу, то цей генезис не був би зрозумілим.

Але престиж ґрунтується не тільки на особистій перевазі, на військовій славі або релігійному страху. Він може мати набагато скромніше походження і все-таки бути доволі значним. Наше століття показує нам багато таких прикладів. Одним із найразючіших є історія знаменитої людини (Лессеппа), який змінив ландшафт земної кулі та комерційні відносини народів, відокремивши два континенти. Він досяг успіху у своїй справі не тільки внаслідок

змилювавсь”. Подібні приклади дають чітке уявлення про ступінь ницості й вульгарності, до якого може довести престиж. Вони допомагають зрозуміти, чому великий деспот виявляв таке небачене презирство до людей, які його оточували і на яких він дивився лише як на гарматне м’ясо.

величезної волі, але і завдяки впливу, який справляв на все оточення. Щоб подолати майже загальну недовіру, йому треба було тільки здатися. Він говорив кілька хвилин, і завдяки його чарам противники швидко перетворювалися на його прихильників. Англійці особливо повставали проти його проекту, але варто було йому лише з'явитися в Англії, й усі вже були на його боці. Коли пізніше він пройжджав через Саутгемптон, лунали дзвони на його честь, а тепер Англія збирається спорудити йому статую. "Перемігши все – речі, людей, болота, скелі й піски", він вже не вірив більше в перешкоди і надумав запустити Суец у Панамі. Він почав з тими самими засобами, але прийшла старість: крім того, віра, що зсуває гори, може зрушити їх лише тоді, коли вони не надто високі. Гори, однак, встояли, а катастрофа, що сталась, знищила сліпучий ореол слави, який огорнув цього героя. Його життя найкраще показує, як виникає престиж і як може зникнути. Після того як його порівнювали за величиною з найвідомішими героями історії, прості судді країни звели його до рангу найнебезпечніших злочинців. Коли він помер, натовп поставився до цього абсолютно байдуже. Тільки поодинокі іноземні правителі віддали шану його пам'яті, пам'яті однієї з найвидатніших людей в історії.

Одна іноземна газета, а саме "Neue Freie Presse", висловила з приводу долі Лессепса психологічно слушні зауваження, які відтворюю тут:

"Після засудження Фердинанда Лессепса нам нічого дивуватися сумному кінцю Христофора Колумба. Якщо Фердинанда Лессепса вважати шахраєм, то будь-яку благородну ілюзію треба визнавати злочином. Старадавні світ увінчав би пам'ять Лессепса ореолом слави і звів би його на Олімп, тому що він змінив поверхню Землі, вдосконаливши її. Своїм вироком Фердинанду Лессепсу голова суду забезпечив собі безсмертя, оскільки народи завжди запитуватимуть про ім'я людини, що не побоялася принизити свою епоху, одягнувши в халат каторжника старого, життя якого було славою його сучасників...

Нехай нам не говорять більше про невідданість правосуддя там, де панує бюрократична ненависть до всяких великих, сміливих справ. Нації потребують таких сміливих людей, які вірять у себе і долають всі перешкоди без уваги до власної особи. Геній не може бути обережним; керуючись обережністю, він ніколи не міг би розширити кола людської діяльності...

Фердинанд Лессепс пережив і сп'яніння успіху, і гіркого розчарувань – це Суец і Панама. Душа обурюється проти цієї моралі успіху Коли йому вдалося поєднати два моря, государи та нації віддали йому почесні, але після того, як він зазнав поразки, не впоравшись зі скелями Кордильєри, він перетворився на звичайного шахрая...

Триває боротьба класів суспільства, незадоволення бюрократів і чиновників, які помстяться за допомогою кримінального кодексу тим, хто підніметься над іншими... Сучасні законодавці збентежені такими великими ідеями людського генія; публіка в них розуміє ще менше, і якомусь генеральному адвокату легко довести, що Стенлі – вбивця, а Лессепс – обманщик".

Щойно наведені приклади стосуються лише крайніх форм. Щоб детально з'ясувати психологію престижу, потрібно було б поставити ці форми на початку

ланцюжка, який би спускався від засновників релігій та імперій до якоїсь особи, що намагається засліпити своїх сусідів новим костюмом чи прикрасами.

Між протилежними кінцями такого ланцюжка можна розташувати всі форми престижу в різних елементах цивілізації: науці, мистецтві, літературі тощо, тоді побачимо, що престиж становить основний елемент будь-якого переконання. Свідомо чи ні, але істота, ідея або річ, що користуються престижем, негайно ж, унаслідок зараження, викликають наслідування і вселяють цілому поколінню певний спосіб відчуття і вираження своїх думок. Наслідування найчастіше буває несвідомим, і саме це і зумовлює його досконалість. Сучасні художники, які відтворюють у своїх творах спотворені кольори і застигли пози деяких примітивних живописців, і не підозрюють, звичайно, звідки у них з'явилось таке натхнення. Вони самі вірять у свою щирість, хоча якби один знаменитий митець не відродив цей вид мистецтва, то ми б продовжували в ньому бачити лише наївні сторони і нижчий ступінь мистецтва. Ті ж художники, які за прикладом іншого знаменитого майстра переповнюють свої картини фіолетовими тінями, зовсім не бачать у природі більше фіолетових барв, ніж спостерігали років п'ятдесят тому, але на них настільки подіяли особисті та спеціальні враження одного художника, що вони підкорилися цьому навіюванню, тим більше, що художник зумів здобути великий престиж, попри таке дивацтво. У всіх елементах цивілізації можна легко навести багато таких прикладів.

З усього вже викладеного бачимо, що в генезі престижу беруть участь багато чинників, і одним з найголовніших був завжди успіх. Кожна людина, яка має успіх, будь-яка ідея, що оволодіває умами, вже на цій самій підставі не підлягають жодному оскарженню. Доказом того, що успіх становить одну з головних основ престижу, є одночасне зникнення престижу зі зникненням успіху. Героя, якого натовп вихваляв тільки напередодні, він може вже наступного дня осміяти, якщо того спіткала невдача. Реакція буде тим сильнішою, чим більшим був престиж. Тоді натовп дивиться на polegлого героя як на рівного собі і мстить за те, що поклонявся раніше його перевазі, яку не визнає тепер. Коли Робесп'єр посилав на страту своїх колег і безліч сучасників, він користувався величезним престижем. Але варто було лише переважанням кількох голосів позбавити його влади, і він негайно втратив свій престиж, а натовп проводжав його на гільйотину градом таких самих прокльонів, якими він обсилав його колишні жертви. Віруючі завжди з особливою люттю розбивають богів, яким поклонялися колись.

Під впливом невдачі престиж зникає раптово. Він може занепасти і внаслідок заперечення, але це відбувається повільніше. Однак саме такий спосіб руйнування престижу найефективніший. Престиж, який зазнає заперечення, вже перестає бути престижем. Боги і люди, які зуміли довго зберегти свій престиж, не допускали дискусій. Щоб викликати захоплення натовпу, треба завжди тримати його на відстані.

Розділ IV

Межі мінливості переконань та думок натовпу

§1. Постійні переконання

Існує тісний паралелізм між анатомічними характеристиками живих істот та їхніми психологічними характеристиками. В анатомічних ознаках ми натрапляємо на деякі елементи, що залишаються незмінними або змінюються так повільно, що потрібні цілі геологічні епохи, щоб спричинити ці зміни. Але поряд із постійними, незмінними ознаками, існують інші, дуже рухливі, які піддаються змінам під впливом середовища. Наприклад, мистецтво селекціонера та садівника дає змогу за бажанням змінювати ці ознаки, причому іноді до такого ступеня, що вони абсолютно приховують основні риси видів і сортів від поглядів не надто уважного спостерігача.

У моральних рисах спостерігається таке саме явище. Поряд із незмінними психологічними елементами якої-небудь раси трапляються елементи рухливі й мінливі. І саме тому, вивчаючи вірування і думки якогось народу, ми натрапляємо в глибині на дуже стійку основу, на яку нашаровуються думки, такі ж рухливі, як і пісок, що вкриває скелю.

Отже, думки і вірування натовпу утворюють два класи, що різко відрізняються один від одного. До першого зарахуємо всі великі постійні вірування, які тривають впродовж багатьох століть, і на які спирається вся цивілізація; такі, наприклад, як християнські ідеї, феодальна концепція, реформації, а в наш час – принцип націоналізму, демократичні та соціальні ідеї. До другого належать тимчасові та мінливі думки, що виникають здебільшого із загальних понять, які народжуються і зникають із кожною епохою – це, наприклад, теорії, що керують мистецтвами і літературою в певні часи, ті, які зумовили появу романтизму, натуралізму, містицизму тощо. Ці теорії здебільшого такі ж поверхневі, як і мода, і зазнають таких самих змін, як вона, нагадуючи маленькі хвилі, які безперестанку то з'являються, то зникають на поверхні якого-небудь глибокого озера.

Кількість великих загальних вірувань дуже незначна. Народження цих вірувань і їх зникнення формують для кожної історичної раси кульмінаційні моменти її історії, вони утворюють справжній каркас цивілізації.

Не важко вселити натовпу якусь перехідну думку, але дуже важко утвердити в його душі міцну віру, і також нелегко знищити цю останню, коли вона вже усталилася. Зміна таких сталих вірувань найчастіше досягається лише за допомогою дуже бурхливих революцій, та й ті здатні зробити це тільки тоді, коли віра майже зовсім уже втратила свою владу над душами. Революція ж остаточно змитає те, що і так вже зовсім розхитане, але тримається лише завдяки звичці; тому-то початок революції завжди знаменує кінець якогось вірування.

Не важко розпізнати той день, коли яке-небудь велике вірування відзначається печаткою смерті. Це буває тоді, коли його починають обговорювати. Будь-яке загальне вірування, яке являє собою тільки фікцію, може існувати лише за умови, що його не піддають дослідженню.

Але якщо навіть якесь вірування сильно похитнулося, все-таки установи, основані на ньому, можуть довго зберігати свою силу і лише поступово втрачають її. Коли ж воно впаде остаточно, то все, що воно підтримувало, руйнується услід за ним. Народ може змінити свої вірування не інакше, як за умови повної зміни всіх елементів своєї цивілізації.

Ці зміни відбуватимуться доти, доки не встановиться якесь нове загальне вірування; поки ж цього не станеться, народ обов'язково житиме в стані анархії. Загальні вірування – це необхідна опора цивілізацій, оскільки вони задають певний напрям ідеям. Тільки вони можуть вселити віру і створити обов'язок.

Народи завжди усвідомлювали користь набуття загальних вірувань та інстинктивно розуміли, що зникнення цих вірувань знаменує для них час занепаду. Фанатичний культ Риму був для римлян саме таким віруванням, яке зробило їх володарями світу, і коли вірування це зникло, Рим занепав. Варвари, які знищили римську цивілізацію, тільки тоді досягли певної згуртованості й змогли позбутись анархії, коли виробили собі деякі загальні вірування.

Тому народи не без підстави захищали свої вірування з такою затятою нетерпимістю. Ця нетерпимість, яка заслуговує осуду з філософського погляду, становить у житті народів одну із найнеобхідніших чеснот. Для заснування або ж підтримки загальних вірувань у середньовіччі запалили таку безліч багать і так багато загинуло винахідників та новаторів. Для захисту цих вірувань світ стільки разів зазнавав потрясінь, стільки мільйонів людей полягли на полях битв і, ймовірно, і надалі помиратимуть умайбутньому!

Дуже важко упровадити загальне вірування, але коли воно нарешті встановлене, сила його довгий час буває нездолання, і хоч би які не були помилкові його філософські основи, все-таки навіть найосвіченіші уми підкоряються йому. Хіба європейські народи не вважали впродовж мало не п'ятнадцяти століть незаперечною істиною такі релігійні легенди, які за найближчого дослідження виявляються настільки ж варварськими*, як і легенди Молоха. Жахливу абсурдність міфу про Бога, який помстився за непокірність однієї зі своїх істот страшними катуваннями сина, не помічають вже багато століть. І навіть такі могутні генії, як Галілей, Ньютон і Лейбніц, ні на мить не допускали можливості її спростування. Ніщо не може краще від цього факту довести гіпнотичний вплив загальних вірувань, але водночас і ніщо так ясно не вказує на ганебні межі нашого розуму!

---

* Варварськими з філософського погляду, звичайно; в практичному ж плані вони створили цілу нову цивілізацію і дали можливість людині протягом цілих п'ятнадцяти століть плекати мрію і надію, які тепер відібрані в неї.

Як тільки нова догма утвердиться в душі натовпу, вона негайно стає натхненником всіх його установ, його мистецтва та його поведінки. Влада догми над душами абсолютна. Люди дії тільки і мріють про її реалізацію, законодавці дбають про її застосування в житті, філософи, артисти й літератори займаються її роз'ясненням, переводячи її в різні форми.

З основного вірування можуть, звичайно, виникнути тимчасові побічні ідеї, але вони завжди матимуть на собі відбиток того вірування, з якого вийшли. Єгипетська цивілізація, середньовічна європейська цивілізація, мусульманська цивілізація арабів – всі вони започатковані з малої кількості релігійних вірувань, які наклали свій відбиток на найдрібніші елементи цих цивілізацій, внаслідок чого можна з першого ж погляду розпізнати ці основні вірування.

І ось так, завдяки загальним віруванням, люди кожної епохи бувають оточені мережею традицій, думок і звичок, ярма яких вони не здатні позбутися і які завжди роблять їх дуже схожими один на одного. Особливо керують людьми переконання та звичаї, що впливають з цих вірувань. Вони регулюють найменші акти нашого існування, і наш незалежний розум не може уникати їх влади. Справжньою тиранією може бути тільки така, яка несвідомо діє на душі, оскільки з нею не можна боротися. Тиберій, Чингісхан, Наполеон, безперечно, були небезпечними тиранами, але Мойсей, Будда, Магомет і Лютер з глибини своїх гробниць ще сильніше панували над душами. Змова може повалити тирана, але що вона може зробити проти якого-небудь міцно усталеного вірування? У запеклій боротьбі з католицизмом, незважаючи навіть на удаване співчуття народних мас і на всі способи винищення, такі самі немилосердні, як і за часів інквізиції, переможеною виявилася все-таки велика Революція. Єдиними справжніми тиранами, яких коли-небудь знало людство, завжди були тіні померлих чи створені самим людством ілюзії.

Безглуздість багатьох загальних вірувань з філософського погляду ніколи не перешкождала їх торжеству. Навіть більше: це торжество і можливе лише за умови, якщо вірування містять якусь таємничу абсурдність. Тому очевидна безглуздість деяких нинішніх соціалістичних переконань не завадить їм тріумфувати в душах натовпу. Їх справжня неповноцінність, на відміну від релігійних вірувань, полягає в іншому. Обіцаний релігією ідеал щастя має здійснитися в майбутньому житті, тому ніхто ще не міг оскаржити його реалізацію. Ідеал соціалістичного щастя повинен втілитися на землі, тому з перших спроб реалізації негайно виявиться марнота всіх обіцянок, а нова віра втратить при цьому весь престиж. Її сила зростатиме лише до того дня, коли відразу після переможного тріумфу почнеться практична реалізація. І тому, якщо нова релігія спочатку виконує, як і всі попередні релігії, руйнівну роль, вона не може потім виконувати, як вони, творчої ролі.

§2. Мінливі думки натовпу

Над міцно усталеними віруваннями, про які щойно йшлося, лежить поверхневий шар поглядів, ідей і думок, які постійно народжуються та зникають. Деякі з них протримаються всього лише один день, але навіть більш-менш важливі з них не існують довше, ніж живе одне покоління. Ми вже відзначали, що зміни, які відбуваються в цих думках, іноді швидше поверхневі, ніж суттєві, й завжди на них є відбиток характеру раси. Розглядаючи, наприклад, політичні установи країни, в якій живемо, ми вказували, що найбільш протилежні на вигляд партії: монархісти, радикали, імперіалісти, соціалісти тощо – мають абсолютно однаковий ідеал, і що цей ідеал залежить виключно від ментальної структури нашої раси, оскільки люди іншої раси під цією ж назвою мають на увазі зовсім інший ідеал. Ніякі назви, присвоєні розумом, навіть хибне застосування їх в житті не можуть змінити суті речей. Буржуа революції, просочені латинською літературою, зачаровані Римською республікою, запозичили у неї її закони, її лікторські пучки* і тоги, намагалися перейняти її установи і наслідувати в усьому її приклад. Але вони від цього не стали римлянами, хоча і перебували під впливом могутньої історичної омани. Роль філософа, отже, полягає у тому, щоб розшукати те, що віціліло від старих вірувань під змінною зовнішністю, і розрізнити те, що в рухомому потоці думок визначається загальними віруваннями і душею раси.

Не володіючи таким філософським критерієм, можна було б думати, що натовп змінює свої релігійні та політичні переконання дуже часто, як тільки йому заманеться. Вся історія, політична, релігійна, мистецька, літературна, здається, насправді це підтверджує.

Візьмімо, наприклад, дуже короткий період нашої історії, від 1790 до 1820 рр. – тридцятирічний проміжок часу, який охоплює лише одне покоління. Ми бачимо, що натовп спочатку був монархічним, потім надзвичайно революційним, потім він став імперіалістичним, і нарешті знову повернувся до монархізму. В релігії за цей самий час натовп переходить від католицизму до атеїзму, потім до деїзму і нарешті повертається до найперебільшеніших форм католицизму. І не лише натовпи, а й ті, хто керує ними. Ми з подивом споглядаємо цих

---

* Лікторський пучок (лат. назва – фасція або фаска) – перетягнутий червоним шнуром чи перев'язаний ремнями пучок в'язових або березових прутів однакового перерізу і довжини, який ліктори (охоронці) цезарів та консулів несли перед ними. В античні часи лікторський пучок слугував символом і атрибутом влади та порядку. Після Французької революції 1789 р. набув значення головної емблеми республіканської, а потім імператорської Франції.

Лікторський пучок як символ державної тоталітарної влади запровадив у Італії уряд Б. Муссоліні, звідси і походить термін “фашизм”. У колишньому гербі Радянського Союзу також є стилізовані лікторські пучки – перев'язані стрічкою снопи пшениці [прим. ред.].

великих членів Конвенту, заклятих ворогів королів, які не визнають ні богів, ні монархів, відтак стають найпокірнішими слугами Наполеона, а потім благочестиво несуть воскові свічки в процесіях за Людовіка XVIII.

А в наступні сімдесят років скільки змін відбулося в думках натовпу! "Підступний Альбіон" стає на початку цього століття союзником Франції за спадкоємця Наполеона; Росію, яка двічі зазнавала нашого нашестя і так раділа нашим останнім невдачам, раптом почали визнавати нашим другом.

У літературі, мистецтві та філософії такі зміни відбуваються ще швидше. Романтизм, натуралізм, містицизм тощо народжуються і гинуть один за іншим. Відомий художник і письменник, якого вчора ми ще прославляли, завтра вже стане глибоко зневаженим.

Якщо ми аналізуватимемо всі ці зміни, що здаються нам настільки глибокими, то побачимо, що існування всього, що суперечить загальним віруванням і почуттям раси, лише ефемерне, і течія річки, що на певний час відхилилася, незабаром повертається до свого колишнього напрямку. Думки, які не пов'язані ні з яким загальним віруванням, ні з яким почуттям раси і, отже, позбавлені міцності, зазнають впливу всяких випадків, інакше кажучи, залежать від незначних змін навколишнього середовища. Утворені навіюванням та зараженням, ці думки завжди тимчасові; вони народжуються та іноді зникають так само швидко, як піщані дюни, що вітер наносить на узбережжі.

У наші дні рухливих думок натовпу більше, ніж це було колись; із трьох різних причин.

Перша причина полягає у тому, що старі вірування щораз більше втрачають свою владу і не можуть вже діяти, як раніше, на мінливі думки натовпу, щоб надати їм певного напрямку. Зникаючи, загальні переконання поступаються місцем безлічі конкретних думок, які не мають ні минулого, ні майбутнього.

Друга причина полягає у тому, що постійно зростає могутність натовпу, а противага все менша і слабша. Надзвичайна рухливість ідей, що спостерігається у натовпі, може проявлятися абсолютно вільно.

Третя причина, нарешті, – збільшення тиражу преси, яка поширює найсуперечливіші думки. Навіювання, які створює одне видання, незабаром знищуються протилежними навіюваннями іншого видання. Тож жодна думка не може утвердитися, вона приречена на загибель до того, як встигне поширитися настільки, щоб стати загальною.

Всі ці причини спричинили абсолютно нове явище в світовій історії, й доволі характерне для сучасної епохи. Я маю на увазі безсилля урядів керувати думкою натовпу.

Колись, ще не так давно, дія урядів, вплив декількох письменників і вельми невеликої кількості газет були справжніми регуляторами думок натовпу. Сьогодні письменники втратили будь-який вплив, а газети слугують лише відображенням думок натовпу. Що стосується державних діячів, то замість того

щоб спрямовувати думку натовпу, вони намагаються за ним слідувати. Вони бояться цієї думки, і цей страх іноді доходить навіть до ступеня жаху, позбавляє їх будь-якої стійкості у вчинках.

Отже, думка мас прагне все більше і більше до того, щоб стати вищим регулятором політики. Сьогодні вони вже можуть нав'язувати державі певні союзи, як це можна було спостерігати нещодавно в справі союзу з Росією, викликаного виключно народним рухом. Дуже цікавим симптомом для наших днів є також згода пап, королів та імператорів давати інтерв'ю і викладати свої думки щодо певної тематики на суд натовпу. Колись говорили, що політика не повинна бути справою почуття. Але чи можна це сказати сьогодні, коли політика все більше і більше керується імпульсами мінливих натовпів, які не визнають розуму і підкоряються тільки почуттю?

Що стосується преси, яка колись керувала думками натовпу, то і вона, подібно до урядів, повинна була поступитися перед могутністю натовпу. Звичайно, преса і тепер ще володіє значною силою, але тільки тому, що слугує віддзеркаленням думок натовпу та їх невинних змін. Ставши простим довідковим агентством, преса відмовилася від спроб нав'язати натовпові які завгодно ідеї або доктрини. Вона слідує за всіма змінами громадської думки, причому умови конкуренції змушують її стежити за цим дуже ретельно через побоювання втратити своїх читачів. Старі органи друку, серйозні та впливові, наприклад, "Constitutionne", "Debats", "Sifecle", до яких попереднє покоління прислухалося з таким самим благоговінням, як до ораторів, зникли або перетворилися на довідкові листки, що вміщують кумедні хроніки, світські плітки та фінансову рекламу. Де можна знайти у нас тепер настільки багату газету, щоб її редактори могли дозволити собі висловлювати свої особисті думки? Та і яку вагу можуть мати ці думки в очах читачів, які бажають тільки, щоб їм подавали відомості та розважали їх, і постійно побоюються, що за будь-якою рекомендацією газети ховається спекуляція? Критика не наважується навіть рекомендувати якусь книгу або театральну п'єсу, бо цим вона може тільки зашкодити їм, а ніяк не допомогти. Журнали настільки усвідомлюють марність критики або якої-небудь особистої думки, що мало-помалу закрили всі відділи літературної критики й обмежуються лише тим, що друкують тільки назви книг, додаючи два-три рядки реклами, і більше нічого. Через двадцять років, ймовірно, така ж доля спіткає і театральну критику.

Нині громадська думка стала головною турботою преси та урядів. Який вплив справили та чи інша подія, законодавчий проект, промова – ось що їм постійно треба знати. І ця справа зовсім не проста, бо ніщо не може бути рухливішим і мінливішим, ніж думки натовпу, і часто можна спостерігати, як натовп оголошує анафему тому, що він обожнював напередодні.

Ця повна відсутність спрямованості думок і водночас занепад загальних вірувань спричиняють, як кінцевий результат, повну роздробленість усіх переконань, і зростання байдужості мас до всього того, що не стосується їхніх

безпосередніх інтересів. Питання, пов'язані з такими доктринами, як соціалізм, знаходять переконаних захисників лише в абсолютно неписьменних верствах, наприклад, серед робітників на фабриках і копальнях. Дрібні буржуа, робітники, які здобули певний рівень освіти, або заразилися скептицизмом, або ж стали надзвичайно мінливими в своїх думках.

Еволюція, яка відбулася впродовж останніх тридцяти років, вражає. У попередню, навіть не дуже віддалену епоху, думки все-таки мали загальну спрямованість; вони впливали з якого-небудь основного загального вірування. Монархіст повинен був неодмінно мати певні, дуже стійкі переконання як в історії, так і в науці, а республіканець мусів мати абсолютно протилежні ідеї. Монархіст, наприклад, був абсолютно переконаний у тому, що він не походить від мавпи, тоді як республіканець не менш впевнено знав, що походить від неї. Монархіст повинен був із жахом говорити про Революцію, а республіканець – з пошаною. Були імена, такі як Робесп'єр та Марат, які мали вимовляти із побожними мінами, інші ж імена, такі як Цезар, Август та Наполеон, не можна було згадати інакше, як з прокляттями. Навіть у нашій Сорбонні цей наївний спосіб осмислення історії був панівним*.

Сьогодні, внаслідок обговорень та аналізу, думки втрачають свій престиж, їх кути швидко згладжуються. Лише мізерна кількість цих думок зберегли ще деякі сили, щоб захоплювати нас, і сучасна людина все більше і більше проймається байдужістю.

Не будемо занадто шкодувати про таку загальну ерозію думок. Не можна, звичайно, заперечувати, що в житті народу це слугує симптомом занепаду. Поза сумнівом, провидці, апостоли, провідники, одне слово, переконані люди володіють набагато більшою силою, ніж опоненти, критики і байдужі. Але не забуваймо і того, що за теперішньої сили натовпу, якщо одна думка могла б набути достатнього престижу, щоб нав'язати себе, вона негайно здобула б таку тиранічну владу, що вік вільної дискусії був би закритий надовго. Натовпи є володарями, іноді миролюбним, як були миролюбними Геліогобал і Тиберій; але вони також жорстокі в моменти своїх примх. Коли яка-небудь цивілізація потрапить під владу натовпу, вона узалежнюється від багатьох випадковостей і не може вже довго протриматися. Якби щось могло трохи затримати час остаточного руйнування, то це була б саме надзвичайна рухливість думок і дедалі більша байдужість натовпу до всякої загальної думки.

---

* Деякі сторінки з книг наших офіційних професорів стосовно цього питання дуже цікаві. Вони показують, наскільки мало критичний дух розвиває наша університетська освіта. Я наведу як приклад такі рядки, взяті з історії французької революції колишнього професора історії в Сорбонні, який свого часу був міністром народної освіти.

"Захоплення Бастилії – це кульмінаційна подія в історії не лише Франції, але й Європи загалом; це відкрило нову еру в історії світу! Щодо Робесп'єра, ми з подивом дізнаємось, що його диктатура – це головним чином думка, переконання та моральний авторитет; вона була своєрідним понтифікатом у руках доброчесної людини!"

КНИГА III

Класифікація і опис натовпів різних категорій

Розділ I Класифікація натовпів

У цій праці ми вже вивчали спільні риси, які притаманні натхненним (психологічним) натовпам. Нам залишається тепер розглянути специфічні особливості, що приєднуються до цих загальних рис, відповідно до різних категорій зібрань, коли під впливом певних збудників ці зібрання людей перетворюються на натовп.

Насамперед коротко опишемо класифікацію натовпу.

Вихідною точкою для класифікації натовпу слугуватиме нам просте збіговисько. Нижча форма такого збіговиська спостерігається тоді, коли воно складається із індивідів різного походження і не має іншого загального зв'язку, крім більш-менш шанованої волі одного вождя. Типом такого збіговиська є варвари вельми різного походження, які впродовж багатьох століть вторгалися в Римську імперію.

Над цим збіговиськом буде такий натовп, який під впливом певних чинників набув вже спільних рис, і врешті утворив расу. Іноді й у такому натовпі можуть проявитися специфічні риси, характерні для звичайного збіговиська, але все ж над ними переважатимуть більше чи менше риси, притаманні расі.

Обидві категорії збіговиськ під впливом чинників, про які ми говорили вище, можуть перетворюватися на організований або натхненний натовп. Ці організовані натовпи поділяємо на такі:

А. Різномірний натовп (гетерогенний натовп)

1. Анонімний (наприклад, натовп на вулиці).
2. Не анонімний (присяжні, парламентські асамблеї тощо).

В. Однорідний натовп (гомогенний натовп)

1. Секти (політичні, релігійні тощо).
2. Касты (військові, духовенство, робітники тощо).
3. Класи (буржуазія, селянство тощо).

Розгляньмо коротко основні ознаки цих різних категорій натовпів.

§1. Різnorідний (гетерогенний) натовп

Про характерні риси цих спільнот ми вже говорили вище. Вони складаються із будь-яких осіб, незалежно від їхньої професії та розумового розвитку.

Тепер ми вже знаємо, що колективна психологія людей, які утворюють активний натовп, істотно відрізняється від їхньої індивідуальної психології, а інтелект не може подолати ці відхилення. Ми бачили, що в спільнотах розум не має ніякого значення. Діють лише несвідомі почуття.

Фундаментальний фактор – раса дає нам змогу встановити ще глибші відмінності між різноманітними формами такого натовпу.

Нам доводилося вже кілька разів повертатися до питання про ту роль, яку відіграє раса, і вказувати, що вона є наймогутнішим чинником, який визначає вчинки людей. Вона, крім того, проявляється в діях і властивостях натовпу. Натовп, що складається із найрізноманітніших індивідів, але тієї самої раси (наприклад, англійців чи китайців), істотно відрізняється від натовпу, до складу якого входять індивіди, які також відрізняються, але належать до інших рас (наприклад, росіян, французів, іспанців).

Глибокі розбіжності, які створює спадкова розумова організація в думках і почуттях людей, одразу ж стають помітними ззовні, як тільки якісь обставини, втім, доволі рідкісні, об'єднують в один натовп, і до того ж в приблизно рівних пропорціях, індивідів різних національностей. Ці відмінності виявляються навіть попри гадану спільність інтересів, які змусили їх зібратися разом. Спроби соціалістів зібрати на великі конгреси представників робітничого населення кожної країни зазвичай призводили лише до найнепримиренніших розбратів. Латинський натовп, яким би він не був – революційним або консервативним, неодмінно закликає державу до втручання для реалізації своїх вимог. Цей натовп завжди виявляє схильність до централізації та цезаризму. Англійський чи американський натовп, навпаки, не звертається до держави і закликає лише до приватної ініціативи. Французький натовп найбільше виступає за рівність, англійський – за свободу. Саме ці відмінності між расами призводять до того, що соціалізм і демократія мають стільки ж різноманітних форм, скільки є націй.

Душа раси цілком підпорядковує собі душу натовпу і має могутню силу, що обмежує його коливання. Треба визнати як основний закон, що *нижчі властивості натовпу виражаються тим слабше, чим сильніше в ньому розвинена душа раси*. Панування натовпу означає варварство або ж повернення до варварства. Тільки виробивши твердо сформовану душу, раса може уникнути крок за кроком немислимої влади над нею натовпу і вийти зі стану варварства.

Залишивши осторонь расу, можемо розділити різnorідний натовп на два класи: анонімний натовп, який зустрічаємо на вулиці, і не анонімний натовп, до якого, наприклад, треба зарахувати всі дорадчі збори, засідання присяжних тощо. Почуття відповідальності, яке не існує в натовпі першого роду, розвинене в натовпі другого роду і надає його вчинкам дуже часто зовсім іншого напрямку.

§2. Однорідний (гомогенний) натовп

До однорідних натовпів належать:

- 1) °секти;
- 2) °касти,
- 3) °класи.

Секта – це перший ступінь організації однорідного натовпу. До її складу входять індивіди різних професій і виховання, різних середовищ, причому єдиним що об'єднує їх, слугують вірування. Такі, наприклад, різні релігійні, а також політичні секти.

Ка́ста представляє вже найвищий ступінь організації, доступний натовпу. До складу секти, як ми бачили, входять індивіди різних професій, виховання і середовища, пов'язані лише спільністю вірувань, тоді як до складу касти входять лише індивіди однієї і тієї ж професії, які походять майже з того самого середовища й отримали однако́ве виховання. Такими будуть, зокрема, військова і священницька касти.

Клас складається із індивідів різного походження, які зібралися разом не внаслідок спільності вірувань, як це бачимо у членів якої-небудь секти, не завдяки спільності професійних занять, як це спостерігаємо в касті, але внаслідок певних інтересів, звичок, що виникли під впливом однакового способу життя і виховання. Такими є, наприклад, буржуазний клас, клас сільськогосподарських трудівників тощо.

У цій роботі я не заглиблюватимусь у докладне дослідження однорідного натовпу (секти, касти і класи), відклавши це до наступного тому*. Свої дослідження різнорідного натовпу я маю намір закінчити зображенням декількох певних категорій різнорідних натовпів, які я вибрав як загальні типи.

---

* На жаль, Г. Лебон не написав другої частини свого дослідження, у якому мав намір докладно психологічно проаналізувати перераховані типи однорідного натовпу. Щоправда, праця "Психологія соціалізму" частково зачіпає ці проблеми [прим. ред.].

Розділ II

Злочинний натовп

Назва “злочинний натовп” аж ніяк не підходить для такого натовпу, який після певного стану збудження перетворився на звичайний несвідомий механізм, який підкоряється навіюванням. Я зберігаю цю помилкову назву лише тому, що вона узаконена новітніми психологічними дослідженнями. Без сумніву, деякі дії натовпу злочинні, якщо їх розглядати самі по собі, але тоді й вчинок тигра, який пожирає індука, також треба назвати злочинним.

Злочини натовпу зазвичай мотивовані якимось дуже могутнім навіюванням, а особи, які взяли участь у скоєнні злочину, переконані, що вони виконали свій обов’язок, чого не можна сказати про звичайних злочинців.

Історія злочинів, які скоїли натовпи, цілком підтверджує вищесказане.

Як типовий приклад можна навести вбивство губернатора Бастилії де Лонея. Після взяття цієї фортеці губернатора оточив дуже збуджений натовп, і зусібіч на нього посипались удари. Одні пропонували його повісити, інші – відрубати йому голову або прив’язати його до хвоста коня. Відбиваючись, він ненавмисно вдарив ногою одного з присутніх. Хтось одразу ж порадив, щоб той, кого ударили, перерізав горло губернатору, і цю пропозицію негайно схвалив натовп.

Роль ката довелося виконати безробітному кухарю, який прийшов разом з іншими роззявами в Бастилію подивитися, що там робиться. Підкоряючись спільному рішення, він був переконаний, що здійснює патріотичний подвиг і навіть заслуговує на медаль за те, що вбив чудовисько. Він вдарив губернатора по голій шії врученою йому шаблею, але вона виявилася погано заточеною. Тоді він спокійнісінько вийняв з кишені маленький ніжик з чорною ручкою, а оскільки як кухар умів різати м’ясо, то цим ножиком успішно закінчив справу, яку повинен був зробити.

У цьому випадку можна ясно простежити дію механізму, про який сказано вище: покора навіюванню, тим могутнішому, бо воно буває колективним, і впевненість вбивці в тому, що його вчинок гідний похвали, впевненість тим сильніша, що він бачить одностайне схвалення з боку співгромадян довкола. Звичайно, такий вчинок буде злочинним з погляду закону, але з психологічного погляду ми його таким не назвемо.

Загальні риси злочинного натовпу такі ж, як і будь-якого іншого натовпу: сприйнятливість до навіювання, легковірність, мінливість, перебільшення добрих чи поганих почуттів, прояв певних форм моралі тощо.

Всі ці риси можемо знайти у натовпі, який залишив по собі один з найжахливіших спогадів у нашій історії, – так званих “вересневиків”^{*}. У них,

---

^{*} Тут йдеться про так звану “вересневу різанину”, – трагічний епізод Великої французької революції. На початку вересня 1792 р. відбулися масові вбивства в’язнів

втім, можна виявити багато спільних рис із вбивцями Варфоломійської ночі. Подробиці, які я тут наведу, взято у Тена, який своєю чергою запозичив їх з мемуарів сучасників.

Достеменно не відомо, хто віддав наказ або висловив ідею спустошити в'язниці, убивши ув'язнених. Чи був то Дантон, чи хтось інший – все одно. Для нас в цьому випадку важливий тільки сам факт могутнього навіювання, якого зазнав натовп, що і спонукало його до скоєння вбивств.

Натовп вбивць складався приблизно з чотирьох сотень осіб і являв собою найдосконаліший тип різнорідного натовпу. За винятком нечисленних професійних негідників, майже повністю він складався із крамарів та ремісників всіх розрядів: слюсарів, перукарів, мулярів, а також чиновників, комісіонерів тощо. Під впливом такого ж навіювання, якому підкорився кухар у наведеному вище випадку, всі ці люди були абсолютно впевнені, що виконують патріотичний обов'язок. Вони виконали подвійну функцію – суддів і катів, але аж ніяк не вважали себе злочинцями.

Сповнені почуттям важливості своєї місії, вони насамперед утворили своєрідний трибунал, і в цьому негайно ж виявилася однобічність суджень натовпу та його спрощене правосуддя. Оскільки обвинувачених було чимало, спочатку було вирішено, що дворян, священників, офіцерів, придворних, одне слово, людей, звання яких слугує вже достатнім доказом їхньої вини в очах справжнього патріота, стратять гуртом, без подальших розслідувань і спеціальних рішень суду. Що стосується інших, то їх слід було судити за зовнішнім виглядом і за їхньою репутацією. Отже, натовп задовольнив вимоги своєї примітивної совісті та зміг вже на законних підставах взятись до вбивств, даючи волю своїм інстинктам люті, генезис якої я вказав вище і яка в натовпі розвивається завжди до дуже високого ступеня. Але ці інстинкти анітрохи не заважають поперемінному виявленню в натовпі абсолютно протилежних почуттів, наприклад, чутливості, яка доходить до такої ж крайності, як і жорстокість.

Люди ці мали експансивну чутливість, що характеризує паризького робітника. Один із федератів, наприклад, дізнався, що ув'язнені в державній в'язниці залишалися без води впродовж 26 годин. Він так розлютився, що готовий був розтерзати недбайливого тюремника, якби за нього не заступилися самі ж в'язні. Коли імпровізований трибунал виправдовував когось із в'язнів, варта і вбивці обіймали його із захопленням, лунали шалені оплески, а потім знову розпочинались масові вбивства. Під час самого скоєння вбивств не припинялися веселощі; танцювали навколо трупів, встановлювали лави для "дам", які бажали подивитись, як вбивають аристократів. При цьому вбивці не переставали виявляти абсолютно специфічне почуття справедливості. Один із убивць заявив трибуналу, що дами, які сидять далеко, погано бачать, і що лише

тюрем у Парижі, Ліоні, Версалі та інших містах Франції, які здійснив революційний натовп [прим. ред.].

деяким з присутніх випадає задоволення вдарити аристократів. Трибунал визнав справедливість цього зауваження і було вирішено повільно проводити засуджених між шеренгами вбивць, які битимуть їх тупими кінцями шабель, щоб продовжити муки. Так терзали абсолютно оголених жертв впродовж півгодини і потім, коли всі вже вдосталь надивилися, нещасних прикінчували, розпорюючи їм животи.

Крім того, вбивці виявляли велику делікатність і моральність, на існування якої в натовпі ми вже вказували. Вони не брали ні грошей, ні коштовностей, які знаходили у своїх жертв, а все повністю викладали на стіл комітету.

У всіх таких діях можна спостерігати первинні форми міркування, типові для душі натовпу. Так, перерізвавши від 1200 до 1500 ворогів нації, натовп негайно підкорився новому навіюванню. Хтось зауважив, що і в інших в'язницях, там, де сидять старі жебраки, бродяги і молоді арештанти, багато зайвих ротів, яких непогано було б позбутися. Крім того, між ними, безсумнівно, повинні бути і вороги народу, на кшталт якоїсь пані Делярю, вдови отруйника. “Напевно вона оскаженіла, що сидить у в'язниці. Якби вона могла, то підпалила б Париж; вона, вже певно, говорила це, вона сказала це! Чергове підмітання!”. Такі доводи здалися натовпові настільки переконливими, що всіх ув'язнених перебили гуртом, серед них близько п'ятдесяти дітей у віці від 12 до 17 років, “які також могли з часом стати ворогами нації, тому краще було позбутися їх негайно”.

Після тижня такої праці, коли все було закінчено, вбивці змогли нарешті подумати і про відпочинок. Цілком переконані в тому, що заслужили подяку Вітчизни, вони з'явилися до влади вимагати нагороди; найревніші зайшли так далеко, що навіть домагалися медалей.

В історії Комуни 1871 р. теж є кілька подібних фактів. Оскільки вплив натовпу постійно зростає, а влада перед ним капітулює, то нам, безумовно, доведеться ще не раз спостерігати щось подібне.

Розділ III

Присяжні засідателі суду присяжних

Не маючи можливості розглянути тут всі категорії присяжних, я зупинюся лише на тій, яку вважаю найважливішою, на присяжних засідателях присяжного суду. Ці присяжні являють собою чудовий зразок різнорідного, не анонімного натовпу. Ми знаходимо тут і сприйнятливість до навіювання, і переважання несвідомих почуттів разом зі слабким розвитком здатності міркувати, і вплив лідерів тощо. Вивчаючи цю категорію присяжних, маємо змогу спостерігати цікаві зразки помилок, яких можуть припускатись люди, не обізнані із психологією громад.

Присяжні насамперед надають нам чудовий приклад того, яке мале значення, з погляду прийнятих рішень, має розумовий рівень окремих індивідів, що входять до складу натовпу. Ми вже раніше говорили, що розум не має ніякого значення для рішень дорадчих зборів, що стосуються загальних, а не лише технічних питань. Судження, які висловлюють щодо загальних питань збори мулярів чи бакалійників, мало відрізняються від суджень зборів вчених чи митців з таких самих питань. У різні часи адміністрація дуже ретельно добирала осіб, які покликані виконувати обов'язки присяжних, зупиняючись переважно на людях освічених, професорах, чиновниках, літераторах тощо. Сьогодні присяжних набирають переважно з дрібних купців, крамарів, майсярів, робітників і службовців. І на превеликий подив фахівців, статистика показує, що яким би не був склад присяжних, рішення їх бувають однаковими. Самі судді, як би вороже вони не ставилися до інституту присяжних, не могли не визнати справедливості цього факту. Ось як висловився з цього приводу колишній голова суду присяжних пан Берар де Гляже в своїх "Спогадах":

“В наш час вибір присяжних насправді в руках муніципальних радників, які записують одних і виключають інших за бажанням, керуючись політичними і виборчими міркуваннями, пов'язаними з їхнім становищем... Більшість обраних складається з комерсантів, не настільки великих, як ті, яких вибирали за старих часів, і зі службовців різних відомств... Але всі думки і всі професії зливаються в ролі судді, у багатьох проявляється гарячковість неофітів, проте дух присяжних не зазнав змін: *їх вироки залишилися колишніми*”.

Ми цитуємо тут висновки, цілком справедливі, але не пояснення, оскільки вони неправильні. Дивуватися тут немає чому, бо психологія натовпу, а отже, і присяжних, здебільшого не відома ні суддям, ні адвокатам. Доказом цього може бути, наприклад, такий факт, який виклав автор вищенаведеної цитати. Один із найзнаменитіших адвокатів суду присяжних, Лашо, систематично користувався своїм правом відхиляти присяжних і завжди вилучав зі списку присяжних всіх освічених людей. Однак досвід довів зрештою всю марність таких винятків, і ми бачимо тепер, що прокурор і

адвокати, принаймні в Парижі, зовсім відмовилися від цієї системи. Незважаючи на це, як справедливо зауважує де Гляже, вирoki присяжних не змінилися, "вони не стали ні кращими, ні гіршими".

Присяжні, як і натовп, легко підпорядковуються впливу почуттів і дуже мало – впливу міркувань. "Вони не можуть встояти, – говорить один адвокат, – побачивши жінку, яка годує грудьми своє немовля, або коли перед ними парад сиріт". "Щоб здобути прихильність суддів, жінці досить бути симпатичною", – сказав де Гляже.

Безжалі до таких злочинів, які можуть торкнутися їхньої особистої безпеки, справді найнебезпечніших для суспільства, присяжні дуже поблажливі до злочинів, скоєних під впливом пристрасті. Вони дуже рідко бувають суворі до дівчат, яких звинувачують в дітовбивстві, або до покинутої дівчини, яка облила сірчаною кислотою свого спокусника. У всіх таких випадках присяжні інстинктивно розуміють, що злочини ці не надто небезпечні для суспільства, і що в країні, де не існує законів, які сприяють покинутим дівчатам, злочин тієї, яка мстить за себе, скоріше навіть корисний, ніж шкідливий, позаяк стане застереженням для спокусників*.

Присяжних, як і будь-які натовпи, легко засліплює престиж, і хоча, як цілком правильно зауважує де Гляже, вони дуже демократичні за складом, проте завжди аристократичні в своїх пристрастях: "Ім'я, походження, великі статки, репутація, захист знаменитого адвоката, і взагалі все те, що вирізняє і блищить, становить для обвинуваченого дуже вигідну умову".

Кожний хороший адвокат повинен передусім перейматися тим, щоб діяти на почуття присяжних, оскільки діє на почуття натовпу. Він не повинен багато розмірковувати, але якщо і захоче застосувати цей спосіб, то повинен користуватися найпримітивнішими формами міркувань. Один англійський адвокат, який прославився своїми успіхами у суді присяжних, вказує, як слід діяти.

---

* Зазначимо принагідно, що ця відмінність, яку інстинктивно роблять присяжні між злочинами, небезпечними для суспільства, і злочинами, які не є для нього небезпечними, зовсім не позбавлена справедливості. Мета кримінальних законів повинна, звичайно, полягати в тому, щоб захищати суспільство від небезпечних злочинців, а ніяк не в тому, щоб мстити їм. Але наші кримінальні кодекси й особливо наші судді досі пройняті духом помсти старовинного первісного права, а термін *vindicta* (*Vindicta* (фр.) – юридичний термін, що означає переслідування злочинів) вживають майже щодня. Доказом такої схильності наших суддів є відмова більшості з них застосовувати чудовий закон Беранже, що дозволяє засудженому відбувати своє покарання тоді тільки у разі рецидиву. Тим часом кожний із суддів прекрасно знає, оскільки це доведено статистикою, що застосування покарання вперше майже неминуче призводить до рецидиву злочину. Але суддям завжди здається, що суспільство не помстилося, якщо вони звільняють засудженого. Тому вони вважають за краще створювати небезпечних рецидивістів, ніж залишати суспільство без належної помсти.

“Він уважно стежив за присяжними під час своєї промови. Це найсприятливіший момент. Завдяки чуттю і звичці адвокат читав на обличчях присяжних враження, яке справляє кожна його фраза, слово, і робив з цього свої висновки. Передусім йому потрібно було вирізнити тих, хто вже заздалегідь був на його боці. Зміцнивши їх прихильність до нього, він миттєво переходив до тих, хто, як здавалося йому, не на стороні обвинуваченого, і намагався вгадати, що налаштовує їх проти нього. Це найважча частина роботи, адже може бути безліч причин для бажання засудити людину, крім почуття справедливості”.

У цих кількох рядках резюмовано весь механізм ораторського мистецтва, і стає зрозуміло, чому промови, приготовані заздалегідь, завжди так погано діють. Треба змінювати висловлювання в будь-який момент, відповідно до справленого враження.

Оратору немає потреби залучати на свій бік всіх присяжних – він повинен залучити тільки верховод, які задають напрям спільної думки. Як у будь-якому натовпі, так і тут є лише кілька індивідів, які ведуть за собою інших. “Я переконався на досвіді, – каже адвокат, якого я цитую, – що в момент виголошення вироку досить буває одного або двох енергійних людей, щоб повести за собою інших присяжних”. Саме цих двох-трьох лідерів адвокату потрібно постаратися переконати за допомогою майстерних навіювань. Передусім треба намагатися їм сподобатися. Якщо ви зуміли сподобатися індивіду в натовпі, то він вже готовий перейнятися всякими вашими переконаннями і вважатиме чудовими всі ваші доводи, якими б вони не були. Наводжу анекдот, який я запозичив з однієї цікавої книги про пана Лашо*:

“Відомо, що під час своїх захисних промов, проголошених у суді, Лашо постійно не випускає з уваги двох або трьох осіб з присяжних, які здавалися йому впливовими, але незговірливими. Зазвичай йому вдавалося пом’якшити цих диваків, але одного разу в провінції він натрапив на такого, на якого не діяли ніякі аргументи, хоч Лашо марно викладав їх перед ним протягом цілих трьох чвертей години. Це був перший з тих, що сиділи на другій лаві, сьомий за рахунком присяжний. Було від чого упасти у відчай! Раптом, у розпал свого пристрасного і переконливого виступу, Лашо зупинився і, звертаючись до голови суду, сказав: “Пане голово, чи не можете Ви наказати спустити завісу там, навпроти: пан сьомий присяжний зовсім засліплений сонцем”. Сьомий присяжний, почервонівши, посміхнувся і подякував. З цієї хвилини він уже був перетягнутий на сторону захисту”.

Багато письменників, серед них дуже відомі, останнім часом почали наполегливо боротися з інститутом присяжних, який слугує, однак, для нас

---

* Шарль Лашо (1817–1882), адвокат бонапартистів, брав участь у великих судових справах XIX ст., зокрема і в гучній справі Марі Лафарж [прим. ред.].

єдиним захистом від дуже частих помилок касти, яка не підлягає ніякому контролю*. Деякі з цих письменників бажали б, щоб присяжних вибирали лише серед освічених класів. Але ми довели вже, що рішення присяжних і за таких умов залишаються такими самими, як тепер, за нинішнього обрання присяжних. Інші ж, ґрунтуючись на помилках у вироках присяжних, бажали б зовсім скасувати цих останніх і замінити їх суддями. Однак ті помилки, в яких тепер так звинувачують присяжних, допускають передусім самі ж судді, оскільки коли обвинувачений постає перед присяжними, то це означає, що його вже раніше визнали винним кілька інстанцій: слідчий суддя, прокурор та обвинувальна палата.

Хіба не впливає з цього, що якби обвинуваченого судили судді, а не присяжні, то він позбувся б свого єдиного шансу на виправдання? У всякому разі, помилки присяжних є лише наслідком помилок суддів. Тільки ці останні й бувають винні в жадливих судових помилках на кшталт нещодавнього випадку з доктором Л., якого притяг до відповідальності один досить-таки обмежений слідчий суддя на підставі лише показань напівбожевільної дівчини, яка звинуватила лікаря в тому, що він зробив їй аборт за 30 франків. Доктора, звичайно, відправили б на каторгу, якби не вибух обурення громадської думки, що змусила главу держави негайно помилувати його. Чесність підсудного, яку засвідчили усі його співгромадяни, здавалося, повинна була довести грубу помилку, і самі судді навіть визнавали це, але, дотримуючись духу касти, зробили все від них залежне, щоб перешкодити помилуванню. У всіх подібних справах присяжні, нічого не розуміючи в технічних деталях, природно, дослухаються до того, що говорить обвинувачення, і врешті заспокоюють себе тим, що справу розслідували судді, вже досвідчені у всяких тонкощах. Хто ж в таких випадках є істинним винуватцем помилок – судді чи присяжні? Тож ретельно охороняймо інститут присяжних, оскільки це, напевно, єдина категорія натовпу, яку

---

* Фактично, судова влада представляє єдину адміністрацію, чії дії не підлягають ніякому контролю. Незважаючи на всі свої революції, демократична Франція не володіє тим правом *Habeas Corpus* (*Habeas Corpus* (лат.) – закон про свободу особи, прийнятий англійським парламентом 1679 р.), яким Англія так пишається. Ми вигнали всіх тиранів, але в кожному місті створили суд, який розпоряджається на свій розсуд честю і свободою громадян. Незначний слідчий суддя, який щойно вийшов з юридичної школи, має обурливе право відправити на свій розсуд до в'язниці найшанованіших громадян лише на підставі простих особистих підозр, ні перед ким не виправдовуючись. Він може утримувати їх півроку чи навіть рік під приводом слідства, а потім звільнити їх без свого зобов'язання щодо відшкодування збитків чи вибачень. Мандат привести в суд абсолютно рівнозначний знаменитому “*lettre de cachet*” (королівський указ про ув'язнення в тюрму або висилання будь-якої особи), з тією відмінністю, що останнім, за який так справедливо дорікають старій монархії, могла скористатися дуже обмежена кількість важливих персон, тоді як сьогодні цей засіб перебуває в руках цілого класу громадян, яких аж ніяк не вважають найосвіченішими і найнезалежнішими.

неможливо замінити ніякими окремими особистостями. Тільки цей інститут спроможний пом'якшити строгості законів, які хоча б тому, що однакові для всіх, повинні бути сліпі в принципі й не можуть брати до уваги окремі випадки. Недоступний співчуттю, визнаючи тільки текст закону, суддя з професійною суворістю засудить до однакового покарання грабіжника, вбивцю і бідну дівчину, яку покинув напризволяще її спокусник і яку довела до дітовбивства нужда. Присяжні ж інстинктивно відчують, що обманута дівчина набагато менш винна, ніж її спокусник, який не підлягає, однак, покаранню, і тому виявляють поблажливість до неї.

Добре знаючи психологію каст, а також психологію інших категорій натовпу, я рішуче не бачу жодного випадку, коли б я міг не побажати краще мати справу з присяжними, ніж із суддями, якби мені довелося бути помилково звинуваченим у якомусь злочині. З першими я все-таки мав би деякі шанси на виправдання, тоді як з другими ці шанси були б мізерними. Остерігаймося сили натовпу, але набагато більше ми повинні боятися влади деяких каст. Перший можна все-таки переконати, другі ж залишаються непохитними.

Розділ IV

Натовп виборців

Натовп виборців, тобто таке зібрання, яке обирає осіб на певні посади, є різнорідним натовпом; але оскільки дії його націлені лише на одну цілком визначену мету – вибір між різними кандидатами, то в ньому можна спостерігати прояв лише деяких характерних рис, які ми вже описали.

Найхарактернішими рисами в цьому натовпі є слабка здатність до міркування, відсутність критичного духу, дратівливість, легковірність та спрощеність. У рішеннях цього натовпу легко можна простежити вплив ватажків і роль перерахованих вище чинників: твердження, повторення, престижу та зараження.

Розглянемо тепер способи впливу на виборчий натовп, тому що на цій підставі зможемо чіткіше з'ясувати для себе його психологію.

Першою умовою, якою повинен володіти кандидат на виборах, є престиж. Особистий престиж може замінити лише фортуна. Талант і навіть геній не є передумовою успіху.

Найголовніше для кандидата – це престиж, тобто можливість постати перед виборцями, не викликаючи жодних обговорень. Якщо виборці, більшість яких складається із робітників і селян, так рідко вибирають представників з-поміж себе, то лише тому, що люди, які вийшли з їхніх лав, не мають для них ніякого престижу. Коли вони випадково вибирають кого-небудь з-поміж себе, то це пояснюється переважно побічними причинами, бажанням перешкодити якійсь видатній людині, могутньому господареві робітників, наприклад, якому самі виборці постійно змушені підпорядковуватись. Зробивши так, виборці на мить відчують ілюзію влади над тим, кому вони завжди підкорялись.

Але престиж, проте, не завжди є запорукою успіху. Виборець хоче також, щоб лестили його хіті та марнославству, догоджали його прагненням. Щоб на нього подіяти, треба розсипати найбезглуздіші компліменти і, не соромлячись, давати йому найфантастичніші обіцянки. Якщо це робітник, то треба лестити йому, лаючи його господаря. Що стосується суперника-кандидата, то треба намагатися розчавити його, поширюючи про нього за допомогою затвердження, повторення і зараження думку, що він останній із негідників і що всім відомо, як багато він вчинив злочинів. Не варто, звичайно, шукати в такому випадку чогось навіть схожого на докази. Якщо противник мало обізнаний з психологією натовпу, він почне виправдовуватися за допомогою аргументів, замість того щоб відповідати на твердження протилежними твердженнями, і, звичайно, врешті позбудеться всяких шансів на успіх.

Написана програма кандидата не повинна бути надто категоричною, адже противники можуть нею скористатися і нагадати йому її згодом; зате словесна програма може бути й надмірною. Він може обіцяти без всяких побоювань найважливіші реформи. Всі ці перебільшені обіцянки справляють сильне враження в

цей момент, в майбутньому ж вони ні до чого не зобов'язують. Справді, виборець зазвичай аж ніяк не намагається дізнатися потім, наскільки кандидат, якого він обрав, виконав обіцянки, які, власне, і забезпечили його обрання.

У всіх цих випадках ми можемо спостерігати дію тих самих чинників переконання, про які говорили раніше. Ми знову стикатимемося з цими факторами, обговорюючи дії слів і гасел, що володіють, як відомо, магічною силою. Оратор, який вміє користуватися ними, поведе натовп за собою куди хоче. Такі вирази, як: корумпований капіталізм, підступні експлуататори, прекрасні робітники, соціалізація багатства тощо, завжди діють так само, хоча вже трохи зношені. Такий кандидат, який зумів би відшукати нове гасло, навіть цілком позбавлене точного змісту, але здатне відповісти на найрізноманітніші прагнення натовпу, зрозуміло, може розраховувати на безумовний успіх. Криваву іспанську революцію 1873 р. здійснено за допомогою декількох таких чарівних слів, значення яких складне і які кожен може інтерпретувати по-своєму. Сучасний письменник так розповідає про походження цієї революції:

“Радикали дійшли до переконання, що унітарна республіка – не що інше, як замаскована монархія, і коротеси, щоб задовольнити їх, проголосили одноголосно федеральну республіку, причому ніхто із учасників голосування не міг би сказати, за що власне вони проголосували. Але проголошена формула всіх зачарувала. У захваті всі думали, що заснували на землі царство чесноти і щастя. Один республіканець, якого ворог не захотів називати титулом федераліста, вважав, що його смертельно образили. На вулицях один одного вітали словами: “*Salud y republica federal*”! і виспівували гімни, прославляючи відсутність дисципліни й автономію солдата. А чим насправді була ця “федеральна республіка”? Одні розуміли під цим словом емансипацію провінцій, інституції, подібні до тих, що існують в Сполучених Штатах, або децентралізацію адміністрації; інші ж думали про знищення всякої влади, про майбутню велику соціальну ліквідацію в майбутньому. Соціалісти в Барселоні й Андалузії проповідували абсолютне панування громад і планували створити в Іспанії десять тисяч незалежних муніципальних міст, що управляються власними законами, скасувавши одночасно і армію, і жандармерію. Невдовзі обурення поширилося по всіх провінціях півдня, з одного міста в інше, з одного села в інше. Як тільки якась громада здійснювала “*pronunciamiento*”*, то спершу вона знищувала телеграф і залізницю, щоб перервати всі свої зносини з сусідами і з Мадридом. Не було жодного найменшого села, яке б не діяло окремо. Федералізм поступився місцем найгрубішому “кантоналізму”, що супроводжувалося пожежами, бивствами й ознаменувалося кривавими сатурналіями”.

Що стосується впливу, який могли б справити міркування на розум виборців, то досить прочитати протокол будь-яких виборчих зборів, щоб виробити собі з цього приводу цілком певну думку. В такому зібранні лунають твердження, лайки, іноді доходить справа до стусанів, але ніколи не доводиться чути ніяких міркувань. Якщо на мить і відновлюється тиша, то лише тоді, коли хто-небудь із присутніх зі сварливим характером заявить, що хоче задати

* *Pronunciamiento* (ісп.) – повстання, обурення.

кандидату одне із тих бентежних запитань, від яких завжди у захопленні аудиторія. Однак радість опонентів триває зазвичай недовго, бо невдовзі їх противники заглушають своїм ревом того, хто перший подає голос. Типовими для всіх таких публічних зібрань можна вважати ті, протоколи яких я вибираю тут серед сотні інших подібних протоколів і які запозичую у щоденних газетах:

"Організатор попросив присутніх вибрати голову, і цього було досить, щоб здійнялась буря. Анархісти стрибають на сцену, щоб взяти стіл приступом; соціалісти ж із жаром намагаються зупинити їх, ми штовхаємося, обзиваємо один одного продажними шпигунами тощо, і врешті-решт один з громадян відійшов з підбитим оком.

Нарешті сьак-так вдалося утворити бюро серед загального шуму, і на трибуні залишається товариш Х. Він починає розвивати справжній обвинувальний акт проти соціалістів, які переривають його криками: "Кретин! Бандит! Негідник!" – епітети, на які товариш Х. відповідає викладенням теорії, яка зображує соціалістів "ідіотами" або "блазнями".

Партія Аллемана організувала вчора ввечері в залі торгівлі на вулиці Фобург дю Таміл великі підготовчі збори до свята трудівників першого травня. Гаслом було: "тиша і спокій". "Товариш Г. обізвав соціалістів кретидами і шахраями; негайно ж оратори і слухачі почали обсипати один одного лайкою, і справа дійшла до рукопашної сутички, на сцену полетіли стільці, лави, столи тощо".

Не слід, однак, думати, що такий спосіб обговорення властивий тільки якомусь певному класові виборців і залежить від їхнього соціального стану. На всяких анонімних зборах, які б вони не були, навіть якщо вони складаються лише з учених, дебати завжди набувають такої самої форми. Я говорив уже, що люди в натовпі прагнуть до згладжування розумових відмінностей, і докази цього ми бачимо на кожному кроці. Ось витяг із протоколу студентських зборів, який я запозичую із газети "Temps" від 13 лютого 1895 р.:

"Шум все збільшувався в міру того, як час ішов, і я не думаю, що знайшовся б хоч один промовець, який міг би сказати дві фрази і при цьому його не переривали. Щохвилини лунали крики то з одного місця, то з іншого, а то з усіх відразу; аплодували, свистіли, між різними слухачами виникали запеклі суперечки, розмахували загрозливо тростинами, розмірено стукали об підлогу, кричали: "Геть! На трибуну!"

Пан С. почав обсипати асоціацію мерзенними та ненависними словами, називаючи її підлогою, жакливою, продажною, мстивою тощо, заявляючи, що прагне її знищення ...".

Постає запитання: а як за таких умов виборець виробить особисту думку? Але таке запитання може з'явитися у нас лише тоді, коли ми перебуваємо в дивній омані щодо свободи таких зборів. Адже натовп має лише навіяні думки і ніколи не виробляє їх обмірковуванням. Ці думки та голоси виборців належать виборчим комітетам, очолюють які найчастіше виноторговці, що мають вплив на робітників, оскільки надають їм кредит.

"Чи знаєте ви, що таке виборчий комітет? – запитує один з наймужніших захисників сучасної демократії, пан Шерер. – Це просто ключ до всіх наших

інститутів, головна частина нашої політичної машини. Зараз Францією керують комітети*. Діяти на комітети не надто складно, за умови, що кандидат є прийнятним та має достатні ресурси. За визнаннями донорів, 3 мільйонів було б достатньо для загальних виборів генерала Буланже”.

Очільники, які керують комітетами, мають право говорити і діяти від імені яких-небудь зборів, однак позбавлені будь-якої відповідальності й можуть дозволити собі що завгодно. Найжорстокіший тиран не міг би ніколи і думати про такі приписи, які видавали, наприклад, революційні комітети. Вони, за словами Барраса, знецінили і винищили Конвент. Робесп'єр залишався абсолютним володарем доти, доки міг говорити від їхнього імені. Але того дня, коли жадливий диктатор відокремився від них, він загинув. Царство натовпу – це царство комітетів, тобто ватажків. Не можна навіть уявити собі сильнішого деспотизму.

Така психологія виборчих натовпів. Вона ідентична тій, що й у інших категоріях натовпів. Ні краща, ні гірша.

Але з усього вищесказаного я все-таки не буду робити висновків проти загального виборчого права. Якби від мене залежала доля цієї установи, то я б залишив її в тому вигляді, в якому вона існує тепер, керуючись практичними міркуваннями, що впливають безпосередньо із нашого вивчення психології натовпу.

Без сумніву, недоліки загального виборчого занадто видимі, щоб ігнорувати їх. Не можна заперечувати також, що цивілізація була справою лише невеликої меншості, яка обдарована вищими розумовими здібностями і займає верхівку піраміди, яка поступово розширюється донизу в міру того, як знижується ментальна цінність глибоких шарів націй. Звичайно, велич цивілізацій не може залежати від голосів нижчих елементів, що беруть тільки чисельністю. Без сумніву, виборче право натовпу часто буває дуже небезпечне. Воно вже нам коштувало кількох вторгнень; і з тріумфом соціалізму фантазії народного суверенітету, безумовно, обходитимуться нам набагато дорожче.

Але всі ці теоретично чудові заперечення втрачають практично всю свою силу, коли ми згадаємо про непохитну могутність ідей, які стали догмами. Догмат про верховенство влади натовпу не підлягає захисту з філософського погляду, абсолютно так само, як і середньовічні релігійні догмати, тим не менше сьогодні його влада абсолютна. Ця догма так само недоторканна, як були колись недоторканні наші релігійні ідеї. Уявімо собі сучасного вільнодумця, якого перенесено магічною силою в середньовіччя. Чи вірите ви, що, переконавшись у верховній могутності релігійних ідей, які панували тоді, він спробував би з ними боротися? Якби він потрапив до рук судді, який хоче спалити його через звинувачення в договорі з дияволом або ж відвідуванні шабашу, чи заперечував би він існування диявола та шабашу? Але ж оскаржувати вірування натовпу – це те саме, що сперечатися з ураганом. Догма

---

* Комітети, незалежно від їх назви: клуби, спілки тощо, втілюють, можливо, найгрізнішу небезпеку могутності натовпу. Вони є, фактично, найбільш безособовою і, отже, найгнітючішою формою свавілля.

всезагального виборчого права володіє нині такою ж силою, яку колись мали релігійні догми. Промовці й письменники говорять про неї з такою повагою і такою прихильністю, яких не знав Людовік XIV. Тому потрібно ставитися до цієї догми, як до всіх релігійних догм, на які діє тільки час.

Було б, втім, марно намагатися похитнути цей догмат, оскільки він спирається все-таки на деякі доводи. "За часів рівності, – каже справедливо Токвіль, – люди не мають ніякої довіри один до одного через свою схожість. Але саме ця схожість вселяє їм майже безмежну довіру до громадської думки; їм видається, що з огляду на однаковий розумовий розвиток всіх, істина повинна бути на боці більшості".

Чи можна припустити, що обмеження виборчого права на яких завгодно підставах сприятиме покращенню голосувань натовпу? Я не допускаю цього ні на мить на підставі висловлених вище причин, що стосуються низького розумового рівня всіх спільнот, яким би не був їх склад. У натовпі люди завжди рівні, і якщо справа стосується загальних питань, то голосування сорока академіків виявиться анітрохи не кращим від голосування сорока носіїв води. Не думаю, щоб голосування, за які так часто звинувачували загальне виборче право (наприклад, відновлення імперії), були б іншого характеру, якби виборців набирали лише зпоміж вчених і освічених. Якщо який-небудь індивід вивчив грецьку мову, математику, став архітектором, ветеринаром, медиком або адвокатом, то це ще не означає, що він здобув особливі знання в соціальних питаннях. Адже всі наші економісти здебільшого освічені люди, переважно професори та науковці. Але хіба існує хоч одне загальне питання, протекціонізм, біметалізм тощо, щодо якого вони досягли б згоди? І це тому, що вся їхня наука є лише дуже пом'якшеною формою загального невігластва. Перед соціальними ж проблемами, у які входить стільки невідомих величин, усі невігласи стають рівними.

Отже, якщо навіть сам електорат складатиметься лише з людей, начинених наукою, їхні голоси будуть не кращими і не гіршими, ніж нинішні голоси виборців. Вони точно так само керуватимуться своїми почуттями та духом своєї партії. Наші труднощі аніскільки б не зменшилися, але нам довелося б, крім того, зазнати важкої тиранії каст.

Чи є виборче право обмеженим або загальним, чи практикується воно у республіканській або монархічній країні, чи у Франції, Бельгії, Греції, Португалії, чи в Іспанії, виборчий натовп всюди буде однаковий і завжди слугуватиме вираженню прагнень і несвідомих потреб раси. Середні якості всіх обраних у всякій країні є характеристикою середньої душі цієї раси, яка залишається майже однаковою від покоління до покоління.

Все вищесказане приводить нас ще раз до висновку, що раса має фундаментальне значення, і що інституції та уряди відіграють лише незначну роль у житті народів. Останні управляються, передусім, душею раси, тобто спадковими залишками, сукупність яких власне і становить душу раси. Раса і забезпечення насущних потреб повсякденного життя – ось таємничі володарі, які керують нашими долями.

Розділ V

Парламентські асамблеї

Парламентські асамблеї являють собою різнорідний, не анонімний натовп. Незважаючи на різний його склад в різні епохи й у різних народів, вони все-таки виявляють подібні риси, причому вплив раси позначається лише на послабленні або посиленні цих рис. У дебатах і голосуваннях у парламентських асамблеях різноманітних країн – Греції, Італії, Португалії, Іспанії, Франції, Америці – дуже помітні аналогії, і вони створюють урядам однакові труднощі.

До речі, парламентська система є ідеалом усіх сучасних цивілізованих народів. Це виражає психологічно помилкову, але загальновизнану думку, що спільнота багатьох людей здатна приймати набагато мудріше і незалежніше рішення з певної теми, ніж декілька осіб.

У парламентських асамблеях ми знаходимо риси, які загальні для будь-якого натовпу: однобічність ідей, дратівливість, сприйнятливість до навіювання, перебільшення почуттів, переважний вплив ватажків. Але вже внаслідок свого особливого складу парламентський натовп має деякі особливості, на яких ми тут зупинимось.

Однобічність думок становить найважливішу рису цього натовпу. У всіх партіях, особливо у латинських народів, виявляємо незмінну схильність вирішувати найскладніші соціальні проблеми стосовно всіх випадків. Принципи, природно, змінюються відповідно до кожної партії, але вже внаслідок перебування в натовпі індивіди завжди виявляють схильність до перебільшення цінності цих принципів і намагаються довести їх до крайніх меж. Ось чому парламенти завжди є представниками крайніх думок.

Найдосконаліший приклад простоти таких зібрань продемонстрували якобінці нашої великої Революції. Сповнені догматами і логікою, з головою, заповненою розпливчастими загальними положеннями, якобінці прагнули впровадити в життя свої стійкі принципи, не піклуючись про події, і можна сміливо сказати, що вони пройшли через всю революцію, не помічаючи її. Озброївшись дуже простими догматами, які слугували для них путівниками, вони уявили, що можуть переробити суспільство з нуля і повернути витончену цивілізацію до дуже ранньої фази суспільної еволюції. Засоби, які вони використали для втілення їхньої мрії, також відрізнялися абсолютною спрощеністю. Вони обмежилися насильницьким знищенням того, що заважало їм. Втім, і всі інші – жирондисти, монтаньяри, термідоріанці тощо – діяли в тому ж дусі.

Парламентський натовп дуже легко піддається навіюванню, і як у будь-яких натовпах, навіювання походить від ватажків, що володіють престижем. Але в парламентських асамблеях сприйнятливість до навіювання має дуже чіткі межі, які важливо позначити.

З усіх питань, що становлять місцевий чи регіональний інтерес, у членів парламентської асамблеї є настільки стійка і незмінна думка, що жодний аргумент не спроможний її похитнути. Навіть талант Демосфена не міг би змусити депутата змінити свій голос щодо таких питань, як протекціонізм або привілеї виробників коньяку, що представляють вимоги впливових виборців. Попереднє навіювання, яке у той самий спосіб здійснювали на депутатів їхні виборці, настільки сильне, що заважає будь-яким іншим навіюванням і сприяє підтримці абсолютної стійкості думок*.

Що стосується загальних питань, наприклад, повалення міністерства, встановлення податків тощо, не існує ніякої стійкості думок, і тому тут можуть діяти навіювання лідерів абсолютно так само, як у звичайному натовпі. У кожної партії є свої лідери, вплив яких іноді однаковий. Тому депутат піддається іноді протилежним навіюванням і, природно, виявляє нерішучість. Цим пояснюється така ситуація, коли часом депутат за якусь чверть години змінює свою думку, голосує протилежно і додає якусь статтю до щойно проголосованого закону, яка його абсолютно нівелює. Наприклад, тільки що скасувавши право промисловців добирати і звільняти своїх робітників, депутат, голосуючи поправку до цього закону, майже зовсім позбавляє його сили.

Саме на цій підставі палата депутатів під час кожного законодавчого періоду виявляє, поряд з цілком певними, також і дуже невизначені думки. Але оскільки загальні питання завжди найчисленніші, то в палаті неминуче переважає нерішучість, яку підтримує постійний страх перед виборцем, приховане навіювання якого завжди прагне урівноважити вплив лідерів.

Однак ці лідери, зрештою, є справжніми господарями у численних дискусіях, щодо яких члени асамблеї не мають твердої попередньої думки.

Потреба в таких очільниках очевидна хоча б тому, що під ім'ям лідерів груп їх зустрічаємо в асамблеях всіх країн. Вони справжні володарі цих зібрань. Люди в натовпі не можуть обійтися без ватажка, і саме тому голосування якогось зібрання зазвичай слугує вираженням думки лише дуже невеликої меншини.

Провідники діють головню не своїми міркуваннями, а своїм престижем. Найкращим доказом цього є те, що якщо внаслідок якої-небудь випадковості вони втрачають престиж, то разом з цим зникає і їх вплив.

Цей престиж провідників індивідуальний і не залежить ні від імені, ні від слави. Пан Жюль Симон, розповідаючи про великих людей Асамблеї 1848 р., серед яких він засідав, наводить нам дуже цікаві приклади.

---

* Саме до цих думок, раніше зафіксованих і зроблених під час виборів, належать міркування старого англійського парламентаря: "За п'ятдесят років, що я сидів у Вестмінстері, я чув тисячі виступів; тільки деякі змінили мою думку; але жодний не змінив мого голосу".

“За два місяці до того, як стати всемогутнім, Людовик Наполеон був нічим...

Віктор Гюго зійшов на трибуну. Він не мав успіху. Його слухали, як слухають Фелікса Піа, але йому менше аплодували. “Я не люблю його ідей, – сказав мені Волабелл про Фелікса Піа, – але це один з найвидатніших письменників і найбільший оратор Франції”. Едгара Кіне, цей рідкісний і могутній розум, не вважали нічим. Він користувався популярністю ще до відкриття асамблеї, але під час асамблеї її зовсім не мав ...

Політичні зібрання – це саме таке місце на землі, де найменше відчувається блиск генія. Там мають значення красномовство, пристосоване до часу і місця, і послуги, які роблять не батьківщині, а партіям. Щоб віддати належне Ламартіну* в 1848 р. та Тьеру в 1871 р., знадобився могутній стимул нагальної, непереборної небезпеки. Але як тільки небезпека минула, то відразу ж зникли почуття і страху, і подяки”.

Я відтворив цей уривок заради фактів, які він містить, але не заради пояснень, що викликають лише вельми посередній інтерес з погляду психології.

Натовп негайно втратив би характер натовпу, якби він взяв до уваги послуги, які надали ватажки батьківщині або партіям. Натовп, який підкоряється верховодам, підпорядковується лише їх престижу, і до цього не домішується ніяке почуття інтересу або подяки.

Тож ватажок із достатнім престижем має майже абсолютну владу. Відомо, наприклад, яким величезним впливом володів впродовж багатьох років, завдяки своєму престижу, один знаменитий депутат, якого побили на останніх виборах внаслідок певних фінансових подій. Перед цим за одним тільки його знаком були скинуті міністри. Один письменник чітко окреслив у наведених нижче рядках масштаб його дії:

“Це пану Х. ми зобов’язані головно тим, що заплатили за Тонкін (*північний В’єтнам*) втричі дорожче, ніж треба було, що ми не зайняли міцного становища на Мадагаскарі, що у нас обманом відняли панування на нижньому Нігері, і що ми втратили переважне становище, яке займали раніше в Єгипті. Теорії пана Х. заподіяли нам більше територіальних втрат, ніж всі катастрофи Наполеона I”.

Не треба, втім, надто звинувачувати вищезазваного лідера. Звичайно, він обійшовся нам дуже дорого, але все ж його вплив здебільшого ґрунтувався на

---

* **Альфонс де Ламартін** (1790–1869) – французький письменник і політичний діяч. Після зречення Людовіка-Філіппа (24 лютого 1848 р.) Ламартін у палаті виголосив палку промову, пропонуючи заснувати тимчасовий уряд і скликати національні збори. Як член тимчасового уряду, Ламартін взяв на себе портфель міністра закордонних справ. Тільки під тиском обставин Ламартін зважився негайно проголосити республіку, в якій він, завдяки таланту і красномовству, став посередником між консерваторами й радикалами. У ці бурхливі дні Ламартін виявив велику мужність і такт. Коли виникла небезпека, що тимчасовий уряд буде розігнаний натовпом, Ламартін виголосив знамениту промову, в якій красномовно описав жахи революції й оспівав триколірний прапор (на протигагу червоному) [*прим. ред.*].

тому, що він дотримувався громадської думки, яка в колоніальних питаннях зовсім не була такою, якою вона стала сьогодні. Лідер дуже рідко прямує попереду громадської думки; зазвичай майже завжди він іде за нею і враховує всі її недоліки.

Способи переконання, які застосовують ватажки, крім свого престижу, – це фактори, які ми вже перераховували кілька разів. Щоб майстерно користуватися ними, лідер повинен, принаймні несвідомо, розуміти психологію натовпу і вміти з ним розмовляти. Особливо йому повинна бути відома чарівність певних слів, гасел і образів. Він повинен володіти особливим красномовством, яке переважно полягає в енергійних, хоча інколи й абсолютно бездоказових твердженнях, і яскравих образах, які обрамлені вельми короткими міркуваннями. Такий вид красномовства застосовується у всіх асамблеях, навіть в англійському парламенті, найурівноваженішому з-поміж усіх.

Англійський філософ Мен пише:

“Нам постійно доводиться читати у дебатах в Палаті громад, де вся дискусія полягає в обміні досить слабкими загальними положеннями та доволі різкими висловлюваннями. На уяву чистої демократії такі загальні формули надзвичайно впливають. Завжди легко змусити натовп прийняти твердження загального характеру, якщо їх подають йому яскраво, хоча вони ніколи не були перевірені, та й навряд чи можуть бути перевірені”.

Значення таких “яскравих виразів”, на яке вказує попередня цитата, анітрохи не перебільшене. Ми вже кілька разів вказували на особливу могутність слів і гасел. Треба вибирати такі слова, які можуть викликати дуже живі образи. Інша фраза, яку ми запозичили з промови одного з лідерів наших асамблей, слугує прекрасним прикладом такого красномовства:

“У той день, коли одне і те ж судно понесе до лихоманкових зон заслання продажного політика і вбивцю-анархіста, вони можуть розпочати розмову між собою і здаватимуться один одному двома взаємодоповнювальними сторонами одного і того ж соціального порядку речей”.

Образ, викликаний цією промовою, доволі ясний, і, звичайно, противники оратора повинні були відчувати, чим він їм погрожує. Їм повинні були одночасно уявлятися і береги, охоплені лихоманкою, і судно, що відвозить їх, позаяк і вони теж можуть бути зараховані до тієї доволі нечітко розмежованої категорії політиків, на яких натякав промовець. Зрозуміло, при цьому вони повинні були відчувати таке ж невиразне почуття страху, яке відчували члени Конвенту, слухаючи розпливчасті промови Робесп'єра, які більше або менше загрожували їм комірцем гільйотини. Під впливом цього почуття страху члени Конвенту і поступалися завжди Робесп'єру.

В інтересах лідерів дозволяти собі найнеправдоподібніші перебільшення. Промовець, слова якого я тільки що цитував, міг стверджувати, не викликаючи сильного протесту, що банкіри і священники фінансували металників бомб, і що адміністратори великих фінансових компаній заслуговують на таке саме по-

карання, як і анархісти. На натовп такі дії завжди впливають. Що загрозливіші вони, що шаленіші, тим сильніша їх дія на натовп. Ніщо так не залякує слухачів, як таке красномовство. Вони не протестують через побоювання здатися зрадниками або спільниками.

Таке особливе красномовство можна спостерігати у всіх асамблеях, а в критичні періоди воно завжди посилювалося. З цього погляду читати промови великих ораторів Революції дуже цікаво. Ці оратори відчували себе зобов'язаними постійно переривати промову, щоб засудити злочин і вихвалити чесноту; тоді вони вибухали прокльонами проти тиранів і одразу ж клялися жити вільними або померти. Слухачі вставали, шалено аплодували промовцям, потім, заспокоєні, знову сідали на свої місця.

Ватажок може бути іноді розумною і освіченою людиною, але взагалі ці риси швидше навіть шкодять йому, ніж приносять користь. Розум робить людину поблажливішою, відкриває перед нею складність речей і дає їй можливість самій з'ясовувати та розуміти, а також значно послаблює інтенсивність і силу переконань, які так необхідні проповідникам і апостолам. Великі ватажки всіх епох, особливо ватажки революцій, відрізнялися надзвичайною обмеженістю, причому найобмеженіші з них навіть володіли переважно найбільшим впливом.

Виступи найвідомішого з них, Робесп'єра, часто вражають нерослідовністю. Читаючи ці промови, ми не зможемо знайти правдоподібне пояснення величезної ролі могутнього диктатора:

“Загальні положення, багатослівність педагогічного красномовства та латинської культури, яка придатна швидше до послуг душі дитини, ніж простолюдина, що межує як в обороні, так і в нападі з манерою школярів, які кричать: “Іди сюди!” Ніякої ідеї, ніякої дотепної думки або витівки, але постійна нудьга серед бурі. І закінчуючи це читання, мимоволі хочеться вигукнути: “Ах!”, – як це робив відомий Каміль Демулен*”.

Іноді лячно думати про силу, яку надає людині з престижем певне сильне переконання, поєднане з її крайньою інтелектуальною обмеженістю. Але для того, щоб ігнорувати всякі перешкоди і вміти хотіти, треба саме поєднувати в собі всі ці умови. Натовп інстинктивно розпізнає в таких енергійних переконаних людях своїх повелителів, яких він завжди потребує.

У парламентській асамблеї успіх будь-якої промови майже виключно залежить від престижу, яким володіє оратор, а не від наведених доказів. І найкращим доказом цього є те, що якщо оратор втрачає з будь-якої причини свій престиж, він позбавляється одночасно і свого впливу, тобто сили керування голосуванням.

---

* **Каміль Демулен** (1760–1794) – французький адвокат, журналіст і революціонер, який першим прикріпив до свого капелюха зелену стрічку (колір надії). Цей залик став першим поштовхом до походу натовпу на Бастилію 14 липня 1789 р. [прим. ред.].

Що ж стосується невідомого оратора, який виступає з промовою, хоча б і дуже доказовою, але в якій немає нічого іншого, крім цих ґрунтовних доказів, то найбільше, на що він може розраховувати, – щоб його вислухали. Депутат і проникливий психолог пан Декюб так охарактеризував образ депутата, який не володіє престижем:

“Зайнявши місце на трибуні, депутат виймає свої документи, методично розгортає їх і з упевненістю розпочинає свою промову... Він втішається думкою, що йому вдасться вселити в душу слухачів власні переконання. Він ретельно зважив свої аргументи і запасся масою цифр і доказів, заздалегідь упевнений в успіху, бо, на його думку, будь-який опір має зникнути перед очевидністю. Він починає свою промову, переконаний у своїй правоті, розраховуючи на увагу своїх колег, які, звичайно, нічого іншого не бажають, як схилитися перед істиною.

Він продовжує говорити, дещо збентежений шумом, який починається, і в ту ж мить шокований тим рухом, який виникає у залі.

Що ж це означає, чому не запанувала тиша? Чому ж така загальна неувага? Про що думають ті, що розмовляють один з одним? Яка така нагальна причина змусила ось того депутата покинути своє місце?

Оратор починає відчувати тривогу, морщить чоло, зупиняється. Підбадьорений президентом, він починає знову свою промову. Його слухають ще менше. Він ще більш напружує свій голос, хвилюється; шум все посилюється. Він перестає чути сам себе, ще раз зупиняється, потім, злякавшись, що його мовчання викличе неприємний вигук: “Кінчай промову!”, знову починає говорити. Шум стає нестерпним”.

Коли парламентські асамблеї досягають певної міри збудження, вони стають схожими на звичайний різнорідний натовп, і почуття їх завжди бувають крайніми. Вони можуть проявити величезний героїзм і водночас скоїти найгірші насильства. Індивід у такій асамблеї перестає бути самим собою настільки, що голосуватиме за заходи, які прямо зашкодять навіть його особистим інтересам.

Історія Революції показує, до якої міри асамблеї можуть ставати не-свідомими і підкорятися навіюванням, які суперечать їхнім інтересам. Великою жертвою для шляхти було зречення від своїх привілеїв, проте вона, не вагаючись, принесла цю жертву в знамениту ніч Установчих зборів. Зречення своєї особистої недоторканності створило для членів Конвенту постійну загрозу смерті; і все ж вони зважилися на це і не побоюлися взаємно знищувати один одного, прекрасно знаючи, однак, що завтра теж можуть потрапити на той самий ешафот, на який сьогодні відправили своїх колег.

Але вони досягли вже ступеня повного автоматизму, механізм якого я вже описав раніше, і тому жодні міркування не могли перешкодити їм коритися навіюванням, які їх загінотизували. Дуже типова в цьому аспекті фраза з мемуарів одного з членів Конвенту, Більо-Варенна:

“Найчастіше ми і самі не бажали, за два або один день перед цим, приймати тих рішень, які тепер нам закидають: ці рішення породжувала криза”.

Нічого не може бути правильнішого!

Такий прояв несвідомості можна спостерігати під час усіх бурхливих засідань Конвенту.

“Вони схвалюють і постановляють, – каже Тен, – те, до чого самі відчувають відразу, – не тільки дурості і божевілья, але і злочини, вбивства невинних, вбивства їхніх друзів. Одностайно і з найгучнішими оплесками, ліва, об’єднавшись з правою, посилає на ешафот Дантона, свого природного лідера, великого організатора і провідника Революції. Одностайно і з найбільшими оплесками права, з’єднавшись з лівою, голосує найгірші декрети революційного уряду. Одностайно, з вигуками захоплення та ентузіазму, з вираженнями пристрасного співчуття Колло д’Ербуа, Кутону, Робесп’єру Конвент, за допомогою довільних і множинних переобрань утримує на своєму місці людиноненависницький уряд, якого ненавидить Рівнина* за вбивства, а Гора ненавидить тому, що він прагне до їх винищення. Рівнина і Гора, більшість і меншість, закінчили тим, що погодилися разом сприяти власному самогубству. Двадцять другого преріалю Конвент у повному складі підставив свою шию і восьмого термідора, одразу ж після промови Робесп’єра, він знову підставив її†”.

Ця картина, мабуть, може здатися надто вже похмурою. Однак це правда. Парламентські асамблеї, доволі піднесені та загіннотизовані, виявляють такі самі риси; вони стають схожими на рухливе стадо, підпорядковане всім імпульсам. Наведу опис асамблеї 1848 р., що зробив пан Спюллер, парламентський діяч, демократичні переконання якого безсумнівні, який я запозичив з “*Revue Litteraire*” як дуже типовий. Він зображує всі перебільшені почуття, притаманні натовпові, і ту надмірну мінливість, яка дає змогу натовпові за кілька миттєвостей пройти всю шкалу найсуперечливіших почуттів.

“Розбрати, підозри, заздрість і поперемінно – сліпа довіра і необмежені сподівання довели республіканську партію до падіння. Її наївність і відвертість відповідають тільки її загальній недовірі. Ніякого почуття законності, ніякого розуміння дисципліни: тільки страхи і безмежні ілюзії, – з цього погляду селянин і дитина мають багато спільного. Їх спокій може конкурувати тільки з їх нетерпінням. Їх дикість така ж велика, як і їх послух. Це – властивість ще не цілком освіченого темпераменту і результат відсутності виховання. Ніщо їх не дивує, але все бентежить. Тремтять, боязкі й водночас безстрашні, героїчні, вони кидаються у вогонь, і вони ж відступають перед тінню.

Вони не знають наслідків і стосунків речей. Настільки ж швидко зневірючись, як і збуджуючись, схильні до паніки, вони завжди сягають або занадто

---

* Мається на увазі більшість в Конвенті, яка отримала також назву “болото”.

† 22 преріалю I року за республіканським календарем (початок червня 1793 р.) заарештовано та наступного дня страчено 29 депутатів-жирондистів; пізніше заарештовані й страчені Дантон і “атеїсти”; 8 термідора II року заарештований Робесп’єр зі своїми прихильниками; 9 термідора (27 липня 1794 р.) їх стратили.

високо, або занадто низько і не дотримуються ніколи необхідної міри і ступеня. Рухливіші, ніж вода, вони відображають в собі всі кольори і набувають всіх форм. Яку ж основу для уряду могли б вони становити?”

На щастя, якості, які ми описали, не завжди виявляються у парламентських асамблеях. Ці асамблеї стають натовпом лише в певні моменти. У величезній більшості випадків люди, з яких вони складаються, зберігають свою індивідуальність, ось чому асамблеї можуть видавати чудові технічні закони. Правда, ці закони раніше розробив якийсь фахівець у тиші кабінету. Ухвалений закон – це, фактично, справа окремої людини, а не усієї асамблеї. І такі закони, звичайно, завжди бувають найкращими. Вони стають згубними тільки тоді, коли ціла низка невдалих поправок перетворює їх на колективну справу. Діяльність натовпу повсякчас і всюди гірша від діяльності окремої людини. Тільки фахівці рятують асамблеї від прийняття занадто безладних і недоцільних рішень, і в таких випадках фахівець завжди є тимчасовим лідером. Асамблея на нього не діє, зате він сам діє на неї.

Незважаючи на всі труднощі їхньої діяльності, парламентські асамблеї все-таки являють собою краще, що досі змогли винайти народи для самоврядування і, головне, – щоб захистити себе, наскільки це можливо, від ярма тиранії особи. Зрозуміло, парламент є ідеалом уряду, принаймні для філософів, мислителів, письменників, артистів і вчених, тобто тих, хто перебуває на вершині цивілізації.

По суті ж парламентські асамблеї становлять серйозну небезпеку лише в двох напрямках: щодо примусового витрачання фінансів і щодо прогресивного обмеження індивідуальної свободи.

Перша небезпека є неминучим наслідком вимог і непередбачливості виборчого натовпу. Нехай який-небудь член асамблеї запропонує якісь заходи, що відповідають нібито демократичним ідеям, наприклад, забезпечення пенсії робітникам, збільшення платні залізничним сторожам, вчителям тощо; інші члени, відчуваючи страх перед виборцями, не посміють відкинути запропоновані заходи, оскільки побояться проявити нехтування інтересами вищеназваних осіб, хоча знають, що ці заходи дуже сильно обтяжать бюджет і спричинять запровадження нових податків. Коливання під час голосування неможливі. Наслідки збільшення видатків віддалені у часі й не стосуються безпосередньо членів асамблеї, зате наслідки негативного голосування можуть датися взнаки в той день, коли доведеться знову постати перед виборцем.

Крім цієї першої причини, що викликає збільшення витрат, існує ще одна, не менш імперативна, – обов’язок погоджуватися на всі витрати, що стосуються тільки місцевих інтересів. Депутат не може противитися цьому, оскільки ці витрати є знов-таки вираженням вимог виборців, і до того ж він лише в тому

випадку може розраховувати на задоволення вимог свого виборчого округу, якщо сам поступиться аналогічним вимогам своїх колег*.

Друга зі згаданих вище небезпек – примусове обмеження індивідуальних свобод парламентарними асамблеями – хоча і не так впадає у вічі, проте дуже реальна. Це наслідок незліченних, завжди обмежувальних законів, які ухвалюють парламенти, які вважають себе зобов'язаними так робити і не помічають наслідків цього через свою спрощену думку.

Очевидно, ця небезпека справді неминуча, якщо навіть Англія, що представляє, звичайно, найдосконаліший тип парламентського режиму (такого, в якому представник більш незалежний від свого виборця, ніж деінде), не могла позбутися цієї небезпеки. Герберт Спенсер в одній зі своїх колишніх праць вказав, що збільшення уявної волі повинно супроводжуватися зменшенням реальної свободи. Повертаючись до цього у своїй новій книзі *“Індивід і держава”*, Спенсер виражається в такий спосіб про англійський парламент:

“З цього часу законодавство пішло по тому шляху, який я вказав. Диктаторські заходи, швидко збільшуючись, постійно прагнули до того, щоб обмежити особисту свободу, і до того ж двома способами: щорічно видавали безліч постанов, що накладають обмеження на громадян там, де їхні дії раніше були абсолютно вільні, і змушують їх робити те, що вони могли раніше робити або не робити за бажанням. Водночас громадські повинності, все більш і більш важкі, особливо місцевого характеру, обмежили ще більше свободу громадян, скоротивши ту частину їх прибутку, яку вони можуть витратити на свій розсуд, і збільшивши ту частину, яку в них вилучають для потреб громадських діячів”.

Це прогресивне обмеження свобод проявляється для всіх країн в особливій формі, на яку, проте, Герберт Спенсер не вказав. Запровадження цілої низки незліченних законодавчих заходів, що загалом є обмежувальними,

---

* У своєму випуску від 6 квітня 1895 р. *“Економіст”* провів цікавий огляд того, скільки можна витратити за один рік на суто виборчі витрати, особливо на залізниці. Лише у 1895 р. було проголосовано 90 мільйонів франків на побудову залізничних ліній, які позбавлені будь-якого загального інтересу. Інші витрати, які теж впливають із виборчих потреб, не менш важливі. За словами міністра фінансів, закон про пенсії для робітників обійдеться мінімум у 165 мільйонів, а за словами академіка Леруа-Больє – у 800 мільйонів. Звичайно, постійне зростання таких витрат неминуче призведе до банкрутства. У багатьох країнах Європи (Португалія, Греція, Іспанія, Туреччина) так і сталося; інші незабаром будуть загнані в кут. Але вам не доведеться дуже хвилюватися з цього приводу, оскільки громадськість поступово прийняла без значних протестів скорочення на чотири п'ятих усіх виплат відсотків різними країнами. Такі геніальні банкрутства дають змогу миттєво повернути розбалансований бюджет до рівноваги. Війни, соціалізм, економічна боротьба готують для нас багато інших катастроф. І в епоху загальної дезінтеграції, до якої ми вступили, ми повинні змиритися з тим, щоб жити з дня на день, не турбуючись надто про своє майбутнє.

призводить до обов'язкового збільшення кількості чиновників, які зобов'язані займатись їх виконанням, та посилення їх влади і впливу. Отже, ці чиновники поступово стають справжніми господарями в цивілізованих країнах. Сила їх усе більша, оскільки неперервні зміни влади анітрохи не впливають на їхній стан, оскільки адміністративна каста – єдина, що уникає цих змін і характеризується безвідповідальністю, безособовістю та вічністю. А з усіх видів деспотизму найважчий саме той, який реалізується в такій потрійній формі.

Це невинне створення обмежувальних законів і постанов, що подібно до візантійських формальностей регламентують всі найменші акти життя, фатально призводить до дедалі більшого звуження сфери, в якій громадяни можуть вільно пересуватися. Жертви ілюзії, яка змушує їх думати, що, примножуючи закони, вони краще забезпечать рівність і свободу, народи щодня накладають на себе найважчі кайдани.

Вони не безкарно приймають їх. Звикнувши зносити всяке ярмо, народи самі шукають його і доходять до втрати будь-якої самостійності та енергії. Вони стають тоді марними тінями, пасивними автоматами, без волі, без опору і без сили.

Саме тоді людина буває змушена шукати на стороні ті джерела, яких їй не вистачає. Зі збільшенням байдужості й безсилля громадян роль урядів неодмінно повинна ще більше зростати. Уряди повинні мимоволі володіти духом ініціативи, підприємливості та керівництв, позаяк все це відсутнє у приватних осіб. Вони повинні все робити, всім керувати, все захистити. Держава, зрештою, стає всемогутнім богом. Але досвід вчить, що сила таких богів ніколи не була дуже міцною або могутньою.

Таке прогресивне обмеження будь-якої свободи у деяких народів, – незважаючи на зовнішні вольності, які породжують лише ілюзію свободи – мабуть, є наслідком не тільки якогось режиму, а й старості цих народів. Це один із симптомів, що передують фазі занепаду, якої не могла уникнути досі ще жодна цивілізація.

Як впливає із вчень минулого і симптомів, які виникають зусібіч, багато наших сучасних цивілізацій вже досягли цієї стадії крайньої старості, яка передусе декадансу. Здається, такі фази є фатальними для всіх народів, оскільки в історії вони трапляються часто.

Всі ці фази загальної еволюції цивілізації не важко викласти коротко, і ми закінчимо нашу працю таким викладом. Можливо, цей побіжний огляд пролле все-таки якесь світло на причини нинішньої могутності натовпу.

Якщо ми простежимо в загальних рисах генезис величі й занепаду цивілізацій, які передували нашій цивілізації, то що ж побачимо?

На зорі цих цивілізацій бачимо жменьку людей різноманітного походження, які об'єдналися разом завдяки випадковим міграціям, навалам і пере-

могам. Загальний зв'язок між усіма цими людьми, що відрізнялися один від одного мовою і релігією, в жилах яких текла різна кров, забезпечувала наполовину визнана влада одного вождя. У таких заплутаних агломераціях людей надзвичайно розвинені психологічні риси натовпу: тимчасова згуртованість, героїзм, слабкості, імпульсивність та насильство. Міцного в такому зібранні немає нічого, це – варвари.

Потім час довершує свою справу. Тотожність середовища, повторення схрещувань, потреби спільного життя повільно діють, і натовп різнорідних одиниць починає зливатися і утворює расу, тобто агрегат, який володіє загальними рисами і почуттями, що передаються спадково. Натовп стає народом, і цей народ вже може виходити із стану варварства. Хоча він виростає з нього тільки тоді, то коли, після тривалих зусиль, постійної боротьби та нескінченних починань, приходить до ідеалу. Природа цього ідеалу не надто важлива; він може являти собою культ Риму, Афіни або поклоніння Аллаху, все одно, але цього ідеалу буде достатньо, щоб створити єдність почуттів і думок у всіх індивідів раси, що перебуває на шляху до утворення.

Тоді-то і може народитися нова цивілізація з усіма своїми установами, віруваннями і мистецтвами. Захоплена своєю мрією, раса послідовно здобуде все, що дає блиск, силу і велич. Вона, без сумніву, буде натовпом у певні часи, але тоді за мінливими і рухливими рисами, які притаманні будь-якому натовпу, завжди буде міцний субстрат – душа раси, яка обмежує розмахи коливань народу і керує випадком.

Зробивши свою творчу справу, час неминуче переходить до справи руйнування, якого не уникають ні боги, ні люди. Досягши певної міри могутності та складності, цивілізація перестає рости і приречена на занепад. Невдовзі повинна настати для неї година старості. Наступ її неминуче відзначається послабленням ідеалу, що підтримує душу раси. У міру того, як блідне ідеал, починають хитатися споруди політичних, соціальних і релігійних установ, які спираються на цей ідеал.

У міру прогресивного зникнення ідеалу раса все більше і більше втрачає те, що становило її силу, єдність та зв'язність. Особистість і розум індивіда можуть, однак, розвиватися, але водночас колективний егоїзм раси замінюється надмірним розвитком індивідуального егоїзму, що супроводжується ослабленням сили характеру і зменшенням здатності до дії. Те, що становило спершу народ, певну одиницю, загальну масу, перетворюється на просту агломерацію індивідів без всякої згуртованості, яку лише тимчасово і штучно утримують разом традиції та установи. Тоді-то і настає момент, коли люди, роз'єднані своїми особистими інтересами і прагненнями, і не вміючи собою керувати, вимагають, щоб керували найменшими їхніми діями, і держава починає справляти свій поглинальний вплив.

З остаточною втратою старого ідеалу раса остаточно втрачає свою душу; вона перетворюється на жменю ізольованих індивідів і стає тим, чим була на самому початку, – натовпом. Тоді знову в ній з'являються всі характерні мінливі риси, притаманні натовпу, що не мають ні стійкості, ні майбутнього. Цивілізація втрачає свою міцність і стає підвладною будь-якому випадку. Панує чорнота і виступають варвари. Цивілізація ще може виглядати блискучою, тому що зберігся зовнішній фасад, створений довгим минулим, але насправді споруда вже підточена, її нічого вже не підтримує, і вона зруйнується за першої бурі.

Перехід від варварства до цивілізації в погоні за мрією, потім поступове ослаблення і смерть одразу ж, як цю мрію втрачено, – ось в чому полягає життєвий цикл кожного народу.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Густав Лебон

ПСИХОЛОГІЯ
ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ

За науковою редакцією Григорія Понеділка

Редактор Оксана Чернигевич
Технічний редактор Лілія Саламін
Комп'ютерне верстання Наталії Максимюк
Художник-дизайнер Марія Іванець

Здано у видавництво 03.02.2020. Підписано до друку 12.05.2020.

Формат 70×100 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 18,3. Обл.-вид. арк. 15,2.

Наклад 200 прим. Зам. 200083.

Видавець і виготівник: Видавництво Львівської політехніки.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4459 від 27.13.2012 р.

вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79013
тел. + 380 32 2582146, факс +380 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua

Лебон Густав

Л 33   Психологія людських спільнот / пер. з франц. і за наук. ред. Григорія Понеділка. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. – 228 с.

ISBN 978-966-941-460-1

У книгу під загальною назвою “Психологія людських спільнот” увійшли праці “Психологічні закони еволюції народів” та “Психологія натовпу”, які належать перу видатного французького соціолога, психолога та антрополога Густава Лебона. У цих творах вперше сформульовано основні засади нової галузі науки – соціальної психології. Книги написані зрозумілою і доступною для всіх категорій читачів мовою, основні положення підкріплено історичними фактами та численними прикладами.

Пропоновані увазі читача твори Г. Лебона будуть корисними студентам, фахівцям із психології, соціології, політології, громадським та державним діячам. Уважно ознайомившись із основними положеннями цих праць і критично переосмисливши їх, знайдемо відповіді на багато актуальних і сьогодні питань, що допоможе краще розуміти приховані мотиви та цілі соціальних процесів, глибше осягнути об’єктивні закони, яким підпорядковані соціальні групи та спільноти різних рівнів та типів.

УДК 316.3:316.6

ISBN 978-966-941-460-1

9 789669 414601 >